

08.08.

TIDSSKRIFT FOR kjønns FORSKNING

TEMA: FEDRE

Hvem blir fedre?

Hva gjør en mann til far;
avl eller omsorg?

Er far og mor likestilt i norsk lov?

Barneoppdragelse – hva sier
ekspertene?

2005

Nr. 2

Tidsskrift for kjønnsforskning utgis av KILDEN Informasjons- og dokumentasjonssenter for kvinne- og kjønnsforskning i Norge

TIDSSKRIFT FOR KJØNNSFORSKNING UTGIS AV KILDEN INFORMASJONS- OG
DOKUMENTASJONSSENTER FOR KVINNE- OG KJØNNSFORSKNING I NORGE

REDAKTØR: Trine Annfelt

ASSISTERENDE REDAKTØR: Beret Bråten

REDAKSJONSSEKRETÆR: Toril Enger & Heidi Elisabeth Sandnes

REDAKSJONSRÅD:

Agnes Andenæs

Norman Andersen

Pål Bjørby

Haldis Haukanes

Anne Hellum

Lise Widding Isaksen

Knut Kolnár

Kirsti Malterud

Inger Nordal

Vivian Lagesen

Jørgen Lorentzen

Nina Lykke

Toril Moi

Anne Marit Myrstad

Anka Ryall

Åse Røthing

Knut Holtan Sørensen

Haldis Valestrand

Karin Widerberg

DESIGN: Terese Moe Leiner

OMBREKKING: Terese Moe Leiner

TRYKK: Wera AS

ISSN: 0806-6256

Tidsskrift for kjønnsforskning er referee-basert og kommer ut fire ganger i året
Abonnementspris er kr. 400,- (kr. 200,- for studenter)
Løssalgpris pr. nummer: kr. 125,- pluss porto

REDAKSJONENS ADRESSE:

KILDEN

Grensén 5

0159 Oslo

Web: kilden.forskningsradet.no

E-post: post@kilden.forskningsradet.no

Tlf. 24 05 59 95

Vil du abonnere?

Henvend deg til:

tidsskrift@kilden.forskningsradet.no

Ønsker du å skrive i Tidsskrift for kjønnsforskning?

Kontakt redaksjonen:

tidsskrift@kilden.forskningsradet.no

Omslagsfoto: Tor Jarild, Scanpix

Innhold

ARTIKLER

- 4 Kari Skrede ★ Foreldreskap i forandring – færre menn blir fedre
- 23 Ellen Andenæs ★ «En virkelig far fra første stund» – diskursive (re)konstruksjoner av mannlighet og faderskap.
- 40 Trine Annfelt ★ På vei mot sædens rett? Om endringer i politiske diskurser om farskap
- 56 Maria Eriksson ★ Den onda och den normala fadersmakten?
Fäders våld i svensk offentlig politik
- 73 Jørgen Lorentzen ★ Ibsen og farskap
- 90 Hege Brækhus ★ Likestilling og den rettslige reguleringen av foreldreskap

KOMMENTAR

- 106 Omsorg – noe kvinner kan og menn kan lære? ★
Helene Aarseth intervjuet av Beret Bråten
- 112 Thomas Michael Walle ★ Minoritetspappaer i fedrekvotens tidsalder
- 116 Lars Christensen ★ Ennå ikke formell likestilling mellom foreldre

BOKANMELDELSER

- 120 Karianne Bjellås Gilje og Tonje Vold (red.): *Oppdrag: Mamma, pappa. Fortellinger fra en ny generasjon foreldre* ★ Omtale ved Gry Heggli
- 123 Berit Brandt og Elin Kvande: *Fleksible fedre* ★ Omtale ved Helene Aarseth
- 125 Arnfinn J. Andersen: *Menn skaper rom for foreldreskap og familie. Faderskapets betingelser i en heteronormativ kultur* ★ Omtale ved Thomas Johansson
- 129 Åse Røthing: *Parforhold. Idealer, forhandlinger, strategier* ★ Omtale ved Charlott Nyman

Kjære leser!

Velkommen til Tidsskrift for kjønnsforskning! Vi er stolte og glade for å ønske velkommen til et tidsskrift med nytt navn, ny layout og nye ambisjoner! Samtidig ønsker vi å videreføre noe av det beste fra tidsskriftet Kvinneforskning, som fra og med nå er historie.

Vi vil at Tidsskrift for kjønnsforskning skal ha tverrfaglig profil på et høyt nivå. At dette skal være stedet hvor norske kjønnsforskere ønsker å publisere sine artikler – og at utenlandske forskere også skal se publisering i Tidsskrift for kjønnsforskning som en mulighet. Vårt ønske er at interesserte lesere også utenfor kjønnsforskningens egne rekker, her skal finne gode og interessante artikler som de har lyst til å lese – artikler som vi håper av og til kan sette dagsorden og skape debatt.

Tidsskrift for kjønnsforskning har et kvinne- og mannssterkt redaksjonsråd med 20 medlemmer. De representerer en rekke fagområder og vitenskapsteoretiske ståsteder. Redaksjonsrådet har representanter med tilhold både i og utenfor Norge.

Vi har gjort et ganske sikkert omstridt valg. Fra nå av åpner vi for engelskspråklige artikler. Det er hensynet både til kvaliteten og til tverrfagligheten som er begrunnelsen for det. Ved å åpne for engelsk språk gis det mulighet til å velge mellom flere artikler, og til å rekruttere artikkelforfattere fra fag der det stort sett skrives på engelsk. Vi er ikke redde for at Tidsskriftet skal bli engelskspråklig. Vi har innhentet erfaringer fra nordiske tidsskrift som lenge har hatt denne

praksisen. De kan rapportere om at det slett ikke har gått den veien.

Mange lesere vil ha merket seg at noen artikler fra Kvinneforskning har vært lagt ut på KILDENs nettsted. Med Tidsskrift for kjønnsforskning blir dette vanlig praksis. Én artikkel fra hvert nummer legges ut. I nummer en hvert år vil vi dessuten kåre fjorårets beste artikkel og belønne den med hederlig omtale og en boksjeck.

Tidsskrift for kjønnsforskning starter med et eget nummer viet fedre. Demografen Kari Skrede innleder med overraskende nyheter om *hvem* som blir fedre – og hvem som ikke blir det. Antall «flerkullsfedre» øker, mens det generelt er en økning i barnløsheten blant menn. Skrede spør om denne økningen kan være tegn på endrede holdninger og prioriteringer av foreldreskap blant yngre generasjoner av menn i dag – eller om det kan ha andre årsaker.

Ellen Andenæs analyserer rådgivningsbøker for foreldre før og nå under tittelen «*En virkelig far fra første stund*» - diskursive (re)konstruksjoner av mannlighet og faderskap. Hun viser hvordan rådene fra dr. Spock til Blikstads *Når menn blir fedre* er vevd inn i kulturelle modeller for blant annet kjønn og kjærlighet. Andenæs viser både hvordan bøkene kan leses som innlegg i norsk diskurs om maskulinitet og gir et godt innblikk i hvordan man i praksis gjør en diskursanalyse.

Annfelt, Brækhus og Christensen kan leses opp mot hverandre som en demonstra-

sjon av hvordan forskerens eller talerens utgangspunkt og analyse kan bringe frem ulike blikk på et tema. Disse tre bidragene er alle opptatt av fedres rettigheter og plikter i forhold til barn. Annfelt har analysert de politiske diskusjonene rundt barneloven på 1980-tallet og rundt år 2000. Når det gjelder far ble hans *rettigheter* og barnets beste rundt 1980 forstått i lys av den omsorg han kunne gi. Rundt år 2000 har blodsbandenes betydning fått ny aktualitet. Ser vi konturene av en kjønnskonservatisme der det ikke er snakk om like rettigheter som resultat av lik innsats, men i kraft av biologisk farskap alene?

Brækhus er på sin side opptatt av sammenhengen mellom likestilling og fars *plikter*. Hun analyserer den juridiske reguleringen av foreldreskap med særlig fokus på reguleringen av forsørgelse og logikker for omsorgssvikt. I begge sammenhenger finner hun at lovverket i liten grad forlanger den samme innsats av fedre som av mødre. Til tross for at likestilling mellom kjønnene er et viktig rettslig prinsipp, kan fortsatt fedre velge ikke å ta ansvar for sine barn uten sanksjoner fra samfunnets side. Lars Christensen er nestleder hos Likestillingsombudet og skriver under tittelen *Enda ikke full likestilling mellom foreldre*. Han mener likestillingsloven åpner for at også fedre som ikke er gift eller bor sammen med mor automatisk bør få foreldreansvar for barnet.

Jørgen Lorenzen lanserer en helt ny lesning av farsproblematikken i Henrik Ibsens forfatterskap, og forholder lesningen til så vel hendelser i Ibsens liv som til forfatterens dialoger med sin samtid. Fedrene spiller en viktig rolle i dramaene. Med utgangspunkt i en analyse av *Vildanden* fremhever Lorentzen tre former for farskap hos Ibsen: *den patriarkalske faren*, *den falne faren* og *den kjærlige faren*.

Maria Eriksson har analysert den svenske familieretten og håndteringen av fedres vold. Når det gjelder etnisk svenske og voldelige

fedre finner hun en tendens til at volden, ikke faren, presenteres som problemet. Når vold kobles til posisjonen far, er tendensen samtidig at koblingen er etnifisert. Voldsutøvende fedre konstrueres som «de andre» i forhold til fedre fra den etnisk svenske majoriteten. Hvordan skal denne selektive tausheten respektive talen om fedres voldsutøvelse forstås, spør Eriksson.

Minoritetspappaer i fedrekvotens tidsalder, skrevet av Thomas Walle, kan på et nivå leses som en kommentar til Eriksson. Walle minner, som Eriksson, om at det innenfor en gruppe av en viss størrelse vil eksistere så vel flere praksiser som idealer for farskap. Walle skriver om bruk og ikke bruk av fedrekvoten og løfter med det det udramatiske og alminnelige farskapet blant minoritetspappaer frem i lyset.

Mannsforskeren Helene Aarseth er intervjuet av Beret Bråten. Hun jobber med sin doktorgrad om fedre som bidrar mer enn gjennomsnittet på hjemmefronten. Finnes det noen måter eller mulighet for å la være å knytte omsorg til kjønn – og da som regel til kvinnen?

Som vanlig presenterer Tidsskriftet også bokanmeldelser. Vi har bedt en forsker (Gry Heggeli) om å kommentere en ny rådgivningsbok for foreldre og en opposent (Thomas Johansson) om å kommentere en avhandling om fedreskapets betingelser i en heteronormativ kultur. Helene Aarseth anmelder boka *Nye fedre* og Charlott Nyman har lest om Parforhold: idealer, forhandlinger, strategier.

Trine Annfelt
Beret Bråten

⑤

o. 4-22,

barnløst
menn
familie mønstre

ARTIKLER

AV KARI SKREDE

adr. s. [132]

Foreldreskap i forandring – færre menn blir fedre¹

I dagens unge og yngre generasjoner øker barnløsheten mer blant menn enn blant kvinner. Blant mennene som er blitt far, er det i yngre generasjoner en økende andel «flerkullsfedre». Det vil si at de har barn med flere kvinner. Hvorfor er det slik? Er ikke de unge mennene attraktive nok for godt utdannede unge kvinner – eller er det de unge mennene som ikke er klare for å bli fedre ennå?

Innledning: Ungdomsfase i endring

De siste tiårene har det skjedd omfattende endringer i innhold og varighet av livsløpets ungdomsfase. Det tar lengre tid før dagens unge blir selvforsørgende, samtidig som den økte satsingen på utdanning, endringene i familieetableringsmønstrer og den generelle arbeidsmarkedsutviklingen også bidrar til endrete rammebetingelser. Utviklingen mot økt likestilling mellom kjønnene er en sentral del av dette bildet. Sammenliknet med tidligere generasjoner av kvinner har unge kvinner av i dag utvidete muligheter til å planlegge sine livsløp og forme sine levekår. I årskullene som er født etter 1960 har kvinnene i gjennomsnitt også noe lenger utdanning enn jevnaldrende menn. Det er relativt flere kvinner enn menn som fullfører utdanning på universitets- og høyskolenivå, mens det er en høyere andel menn som tar fagutdanning i videregående skole (Skrede 1999, 2002).

Parallelt med denne utviklingen har den sosiale differensieringen og betydningen av utdanning endret seg, både i arbeidsmarkedet og i familieetableringsmønstrer. Arbeidsmarkedet krever mer kompetanse, og det har blitt relativt færre jobber for ikke-faglærte. Kompetansekravene forsterkes i lavkonjunkturperioder, hvor særlig unge på vei inn på arbeidsmarkedet har vært relativt hardt rammet av arbeidsløshet. Dette har gitt større begrensninger og større konjunkturavhengighet mht. mulighetene for å velge mellom jobb og utdanning tidlig i livsløpet. Dette gjelder både unge kvinner og unge menn.

De fleste vestlige land har i denne perioden også gjennomgått omfattende demografiske endringsprosesser, vanligvis omtalt som *den andre demografiske transisjon* (van de Kaa 1987, Lesthaeghe 1995). Ett av hovedtrekkene ved denne er overgang fra et tradisjonelt familiemønster med ekteskap og barn tidlig i livsløpet, til utsatt familieetablering

med sene ekteskap og barn kombinert med et lavere barnetall. Skilsmissehyppigheten har økt, og i mange land har det vært en markert økning i omfanget av samboerskap. Dette har falt sammen med en sterk vekst i kvinnes utdanningsnivå og mødrenes deltakelse i lønnet arbeid. Endringene i fødselsmønstrer har gitt store svingninger i den periodebaserte fruktbarheten, men mindre i Norge enn i de fleste andre vestlige land. Norge var heller ikke blant de landene hvor overgangen til økende ekteskapsalder og utsatte fødsler ble tidligst synlig i den alminnelig statistikken. Vi var kommet et godt stykke ut i 1970-årene før en kunne observere «girsiftet» med økt medianalder ved første barns fødsel for kvinnene i fødselskohorten fra 1951.² I Sverige kom det tilsvarende snupunktet allerede i 1946-fødselskohorten (Lesthaeghe 1995).

Kjønn og familiedannelse

Endringene i ungdomsfasen, og kontrastene i familiedannelsesprosessen i forhold til tidligere generasjoner, er mer studert for kvinner enn for menn. En viktig årsak til dette er at endringene i familiedannelses- og fruktbarhetsmønstrer er bedre dokumentert for kvinner. Den løpende befolkningsstatistikken følger utviklingen i kvinnes fruktbarhet og fødselsmønster. Gjennom økt anvendelse av registerdata har det vært satset på analyser av endringene i fruktbarhetsmønster og familieetablering. Det er velkjent at det har vært en markert utsettelse av fødslene, og at unge kvinner i dag i stor grad kombinerer barneomsorg med lønnet arbeid.

Sammenliknet med de fleste andre vestlige land kjennetegnes utviklingen i Norge også av et relativt høyt fruktbarhetsnivå. Periodefruktbarheten ligger riktignok også i Norge under reproduksjonsnivået, men Norge er klart med i tetgruppen av euro-

peiske land med relativt høye fruktbarhetsrater. Periodefruktbarheten er imidlertid et syntetisk mål som viser gjennomsnittlig barnetall pr. kvinne som sum av fødselsratene i de enkelte aldersgrupper av kvinner i fødekyktig alder. Et bedre mål på den reelle fruktbarheten får en ved å følge fruktbarheten på kohortnivå, dvs. den faktiske utvikling i barnetall og plassering av fødslene over livsløpet for kvinner fra ulike fødselskull. Alle fødselskull av norske kvinner som hittil har passert 40-årsalder, har oppnådd et gjennomsnittlig barnetall på reproduksjonsnivået med 2,1 barn pr. kvinne eller svært nær det. Samtidig går tendensene i retning av økende forskjeller i barnetall i de yngre kvinnekohortene, sammenliknet med barnetallsfordelingen i kvinnekohortene fra slutten av 1940-tallet og det tidlige 1950-tallet. Andelen barnløse kvinner og andelen ettbarnsmødre har økt. Det har også andelen kvinner med tre og flere barn, mens andelen tobarnsmødre har gått markert ned sammenliknet med toppnivået i fødselskohortene fra det sene 1940-tallet og det tidlige 1950-tallet (Lappegård 2000, Statistisk sentralbyrå 2004).

Endringene i familieetableringsmønsteret for menn har hittil ikke vært dekket i den løpende registerbaserte statistikken på samme måte som for kvinner. Erfaringene fra tidligere og pågående forskning peker imidlertid i retning av at vi trenger informasjon om begge kjønn for å få innsikt i endringene som skjer i familiedannelse og samlivsutvikling. I denne artikkelen presenterer vi hovedresultatene fra et nylig gjennomført forskningsprosjekt (se note 1). Prosjektet tok sikte på å utnytte tilgjengelige registerkilder i Statistisk sentralbyrå til å få bedre innsikt i konsekvensene av endringene i ungdomsfasen for menns familieetablering og familieutvikling. Analysen er utelukkende basert på kobling av tilgjengelige registerdata og omfatter samtlige menn født i Norge i

utvalgte fødselsår (hvert femte år) i perioden 1940-1980 (se *boks* for nærmere beskrivelse av datagrunnlaget).

Ved å ta med både yngre og eldre fødselskohorter av menn kunne vi undersøke endringene i menns familiedannelse og familieutvikling i dagens unge og yngre generasjoner, sammenliknet med mennene som etablerte seg med familie før endringene i etableringsprosessen for alvor kom i gang i Norge på det tidlige 1970-tallet. En grunnleggende hypotese var at familiedannelsesprosessen er blitt mer sosialt selektiv, og at utslagene her er sterkest for menn. Dette er en antatt effekt av kvinners økte økonomiske autonomi, som både har gitt dem mulighet til å være mer selektive med henhold til valg av partner og større makt og mulighet til å bryte ut av en utilfredsstillende familiesituasjon.

Sterkere utsettelse av førstefødsel for menn enn for kvinner

Analysene viser at det i de yngre fødselskohortene har vært større endringer i familieetableringsmønsteret for menn enn for kvinner. Medianalder ved første barns fødsel har steget mest for menn. Andelen barnløse ved ulike alderstrinn har økt for begge kjønn, men betydelig mer for menn enn for kvinner når vi sammenlikner kvinner og menn fra ulike fødselskull fra perioden 1940-1960. Andelen barnløse var lavest i 1945-kohorten for både kvinner og menn. Fra 1945-kohorten til 1960-kohorten økte andel barnløse ved 40-årsalder for kvinner fra 9,3 prosent til 12,6 prosent, mens andelen barnløse menn gikk opp fra 16,7 prosent til 25,6 prosent.

Utviklingen tyder på at det vil bli en betydelig høyere andel barnløse menn i dagens unge og yngre generasjoner enn hva det var i generasjonene som var unge før «girsiftet» i familieetableringen på det tidlige 1970-tallet. Nå representerer riktignok ikke 40-årsalder

den samme biologiske grense for foreldreskapet for menn som for kvinner. Selv om datamaterialet viser at det i fødselskullene 1940-1950 var små andeler menn som fikk sitt første barn etter at 40-årsalder var passert, må vi regne med at det vil kunne bli en relativt sterkere «oppheving» av utsatte fødsler etter 40-årsalder i de yngre årskullene. Det er imidlertid ikke grunn til å vente så sterk vekst i andelen nye førstegangsfedre etter 40-årsalder at hele den relativt sterkere økningen i barnløshet for menn forsvinner. Den viktigste grunnen til at barnløsheten har økt mer for menn enn for kvinner, lig-

de yngre fødselskohortene, med konsekvens at andelen «ubrukte» og barnløse også øker i de samme fødselskullene.

Større spredning i familiedannelses-mønsteret

En effekt av den markerte utsettelsen av førstefødslene er at vi også får en større spredning i familiedannelsesmønsteret. Selv om hovedtyngden av unge kvinner og menn utsetter fødslene, er det fortsatt noen som starter tidlig. Ett av siktemålene med prosjektet var å forbedre innsikten i omfanget

Satt litt på spissen kan vi si at utviklingen signaliserer en økt resirkulering av «pent brukte» menn i de yngre fødselskohortene, med konsekvens at andelen «ubrukte» og barnløse også øker i de samme fødselskullene.

ger etter alt å dømme i en markert økning i andelen flerkullsfedre (definert ved at mannen har registrert felles foreldreskap med mer enn én kvinne). Vi ser en tydelig trend ved at både andelen barnløse menn og andelen flerkullsfedre øker for de yngre kohortene sammenliknet med de eldre.

I 1940-kohorten var det 7,1 prosent flerkullsfedre blant mennene som var blitt fedre innen 60-årsalder, mens andelen flerkullsfedre var økt til 12 prosent i 1955-kohorten, blant mennene som var blitt fedre innen 45-årsalder. I 1960-kohorten var andelen flerkullsfedre ved 40-årsalder nesten like stor (10,9 prosent). Økningen i andelen flerkullsfedre tilsier at en del kvinner som potensielt kunne vært valgt som partnere av de barnløse mennene allerede er opptatt. Satt litt på spissen kan vi si at utviklingen signaliserer en økt resirkulering av «pent brukte» menn i

av fødsler i og utenfor samboerskap blant de som starter tidlig. Det er velkjent at det siden det tidlige 1970-tallet har vært en markert økning i andelen barn født av samboende foreldre. Den beste dokumentasjon av dette har vært økningen i andelen barn født utenfor ekteskap, fra 9 prosent som årlig gjennomsnitt i 1971-75 til et stabilt nivå nær 50 prosent fra midten av 1990-tallet (Statistisk årbok 2004, tabell 67).

På grunnlag av tidligere undersøkelser basert på intervjudata og registerdata fra Medisinsk fødselsregister har det vært alminnelig antatt at veksten i antall fødsler utenfor ekteskap først og fremst må sees i sammenheng med en økende andel barn som blir født av samboende foreldre. Dette bekreftes nå også av den løpende familiestatistikken. Statistisk sentralbyrå har f.o.m. 2001 registrert mors samboerstatus i den løpende fød-

selstatistikken. Andelen enslige mødre ved fødselen lå i perioden 2001-2003 på rundt ti prosent, noe lavere i de to første årene og litt høyere (10,5 prosent) i 2003 (Statistisk sentralbyrå 2004). Den løpende familiestatistikken skiller imidlertid ikke på samlivsstatus etter paritet (barnets fødselsnummer). Pilotprosjektet som utviklet registerkriteriene for å fastlegge mors samlivsstatus ved fødselen, viste at andelen aleneboende mødre lå en god del høyere for førstefødslene enn for fødslene med høyere paritet. Analysen var basert på fødselsmeldingene fra 1999. Den viste at mens andelen mødre som verken var gifte eller samboende ved barnets fødsel etter registerkriteriene som ble lagt til grunn, var knapt 12 prosent for alle fødsler under ett, var den 19 prosent for de førstegangsfødende (Byberg, Foss og Noack 2001, s. 42).

Analysene av datamaterialet fra Mannskohortregisteret viser som ventet en sterk vekst i andelen førstefødte utenfor ekteskap i de yngre fødselskohortene. I 1950-kohorten fikk 12 prosent av mennene sitt første barn utenfor ekteskap. Hovedtyngden av disse barna var født før faren fylte tretti år. I 1965-kohorten øker andelen menn med første fødsel utenfor ekteskap også markert etter at 30-årsalder er passert. Ved 35-årsalder hadde om lag 65 prosent av 1965-fødselskohorten fått sitt første barn. Av disse hadde over halvparten (38 prosent av fødselskullet) fått første barn utenfor ekteskap. Av fødslene som fant sted før mennene fylte 25 år, var hovedtyngden utenfor ekteskap.

Analysene viser også at en betydelig andel av de tidlige fødslene utenfor ekteskap skjedde uten at foreldrene var samboende, eller i samboerskap som ble oppløst kort tid etter fødselen. Vi brukte her registeropplysningen om fars forsørgerstatus (målt ved forsørgerfradraget – se *boks*) i året etter fødselen, som et felles mål for andel gifte og samboende fedre ved fødselen. Dvs. at

fedre i samboerforhold som ble oppløst kort tid etter fødselen, ble regnet som ikke-samboende fedre. Datamaterialet viste at det er en betydelig andel av de *tidlige* fødslene i de yngre fødselskohortene som fant sted utenfor etablerte samboerforhold, eller i samboerforhold som har blitt oppløst etter kort tid.

Vi gjennomførte også en forløpsanalyse hvor vi studerer overgangen fra fødsel utenfor ekteskap i år *t* til samboerskap i år *t*+1 (Skrede og Lyngstad 2003). Blant menn som fikk sitt første barn tidlig i livsløpet (før 25-årsalder), var det en lav andel som bodde sammen med og forsørget barn året etter at barnet ble født. Sannsynligheten for å være samboende far året etter fødsel (blant menn som ikke fikk første barn i ekteskap) øker med mannens alder, utdanning og inntekt. Analysen viser også at sannsynligheten for førstefødsel *uten* overgang til samboerskap året etter, er markert høyere for de yngre fødselskohortene. Parallelt med at andelen tidlige førstefødsler samlet sett har gått ned for de yngre kohortene, er det en økende andel av de tidlige førstefødslene som fant sted *utenfor* parforhold og i ustabile samboerforhold. Utviklingen går i retning av mer markerte sosiale forskjeller i familiedannelsesprosessen i de yngre kohortene, mellom dem som får barn tidlig i livsløpet og dem som utsetter fødslene.

Større autonomi for mødrene – sterkere seleksjon av samboende fedre

Den høye andelen ikke-samboende fedre blant de tidlige starterne er tankevekkende, ikke minst siden andelen tidlige startere fortsatt er relativt høy i Norge sammenliknet med de andre nordiske land. Gunnar Andersons analyser av utviklingen i fruktbarhetsnivået etter paritet i Norge, Sverige og Danmark i perioden fra 1970 fram til slutten

av 1990-tallet, viser at førstefødselsratene for unge kvinner (15-29 år) gjennom hele perioden har ligget høyere i Norge enn i Sverige og Danmark. Kontrasten er særlig stor mellom Norge og Sverige, hvor førstefødselsratene har svingt betydelig med økonomiske konjunkturer. Det er også verdt å merke seg at det først og fremst er for førstefødselsene at Norge skiller seg ut med noe høyere rater for unge kvinner enn Sverige og Danmark. Andrefødselsratene ligger heller litt lavere for Norge enn for de to andre landene (Andersson 2002, 2004).

Resultatene fra tidligere forskning om utviklingen av levekårene i unge og yngre fødselskohorter på første halvdel av 1990-tallet, pekte i retning av at overgangsstønad for enslige forsørgere har betydning for familieetableringsmønsteret. Blant ugifte kvinner som ble mor før 25-årsalder var det en betydelig andel som mottok overgangsstønad. Blant unge kvinner med lav utdanning hadde mødrene høyere inntekt enn kvinner uten barn. Dette trass i at gifte kvinner med lav utdanning gjennomgående hadde svært lav inntekt (Skrede 2002).

Resultatene av analysen fra Mannskohortregisteret støtter opp under antakelsen om at overgangsstønad kan være en viktig faktor bak det relativt høye nivået av tidlige førstegangsfødsler i Norge, spesielt når vi ser på endringene i et litt lengre tidsperspektiv. Da overgangsstønad for ugifte mødre ble innført i 1967 (og erstattet den tidligere loven om enke- og morstrygd fra 1964), rådde fortsatt sterke normer om at barn helst skulle bli født i ekteskap. I fødselskohortene som etablerte seg med familie i de første tiårene av etterkrigstida, var det mange som ble foreldre relativt tidlig i livsløpet. I denne perioden var det både mulig og vanlig for menn å bli familieforsørger tidlig i livsløpet, og svært ofte var det første barnet allerede på vei når ekteskapet ble inngått (Noack og

Østby 1981, Skrede og Sørensen 1983). I disse kohortene kom de aller fleste førstefødselsene i ekteskap, og de relativt få førstefødselsene utenfor ekteskap fant sted tidlig i livsløpet.

I tiårene som fulgte har disse normene endret seg. De symbolske ressursene i form av sosial akseptering gjennom ekteskap har fått mindre betydning. Begrepet «å være nødt» til å gifte seg er forsvunnet fra dagligtalen. I de aller fleste sosiale lag er det ikke lenger et sosialt stigma knyttet til å være ugift og enslig mor. Dermed blir det også en lavere terskel for å velge bort samboerforholdet, eller å oppløse samboerforholdet kort tid etter at barnet er født.

De materielle betingelsene for familieetableringen har også endret seg. Det er en beskjeden andel av dagens unge generasjoner som er selvforsørgende før 25-årsalder (Skrede 1999, 2002). Overgangsstønad for enslige forsørgere gir kvinner som blir mor i ung alder mulighet til å forsørge seg selv med støtte fra velferdsstaten i en overgangsperiode. Den norske overgangsstønad har karakter av en garantert minsteinntekt (for en begrenset periode). Slik skiller den seg velferdspolitisk fra tilsvarende støtteordninger i våre to naboland, der økonomisk tilskudd til livsopphold i større grad er knyttet til individuell vurdering av behovet. Overgangsstønad kan også benyttes som støtte til videre utdanning og dermed på sikt bidra til en bedret posisjon på arbeidsmarkedet for de unge mødrene. Etter endringene i regelverket f.o.m. 1.1.1998 er overgangsperioden kortet ned, men for mesteparten av perioden som dekkes av vårt datamateriale, kunne overgangsstønad opprettholdes inntil yngste barn var fylt ti år.

I tillegg til at overgangsstønad har gitt enkelte kvinner økt økonomisk autonomi, er unge menns forsørgereverne svekket gjennom arbeidsmarkedsendringene. Unge menn

En voksende eldrebefolkning hvor en betydelig andel eldre menn ikke har ektefelle eller egne barn vil stille større krav til utformingen av omsorgspolitikken. (Fotofil.no. Lars Anders Moskull)

med kort utdanning står generelt svakere på arbeidsmarkedet enn tidligere. Relativt sett har de dermed færre økonomiske ressurser å tilby for en tidlig familieetablering, enn menn i generasjonene som fikk sitt første barn i 1950- og 60-årene. Den gangen var det stort sett var lett å få arbeid for de som ville ha det.

Høyere terskel for det nære farskapet

Familieetableringsmønsteret i dagens unge generasjoner kjennetegnes av at unge menn som er blitt far tidlig i livsløpet, i liten grad bor sammen med barn og mor året etter fødselen. De tidlige fødsleene bidrar dermed til en lavere terskel for registrert farskap, samtlig som de bidrar til en høyere terskel for det nære farskapet.

Trass i at det er noen som fortsatt blir fedre tidlig i livsløpet, er imidlertid hovedtendensen for de yngre fødselskohortene at en klart fallende andel har blitt fedre ved de

alderstrinn hvor vi kan sammenlikne eldre og yngre kohorter. I tillegg til den høyere terskelen for biologisk farskap er det blitt en enda høyere terskel for det *nære farskapet* i de yngre kohortene. Nært farskap er da definert ved forsørgerfradraget, dvs. at mannen bor sammen med og forsørger barn (egne eller stebarn). I det eldste fødselskullet av menn (født 1940) bodde tre fjerdedeler av mennene sammen med og forsørget barn ved 40-årsalder (75,3 prosent). I 1960-kullet var denne andelen redusert til *under* to tredjedeler (63,2 prosent).

Den nærmere analysen av datamaterialet viste at sosioøkonomiske kjennetegn påvirker sannsynligheten både for ha blitt far *før* fylte 40 år, og sannsynligheten for å bo sammen med og forsørge barn ved samme alder. Menn som er blitt (registrerte) biologiske fedre innen 40-årsalder har i gjennomsnitt en bedre inntektsutvikling fram til 40-årsalder, enn menn som ikke har barn. Slik er det også etter at det er kontrollert for ulikheter i utdanningsnivå.

Sosioøkonomiske kjennetegn slår enda sterkere ut i forhold til sannsynligheten for å være samboende far ved 40-årsalder. Sannsynligheten for å bo med og forsørge barn synker generelt for de yngre kohortene. Varigheten av utdanning har imidlertid en sterk og entydig positiv effekt på sannsynligheten for å være samboende far, og den positive effekten av utdanning øker markert for de yngre kohortene. Inntekt har også betydning for sannsynligheten for å være samboende far, men sannsynligheten for å være samboende far ved 40-årsalder endrer seg mindre med økende inntekt enn sannsynligheten for å ha blitt biologisk far innen samme alder. Analysen viser også at å bli far tidlig i livsløpet har en negativ effekt på sannsynligheten for å være samboende far ved 40-årsalder.³

Samlet sett tyder dette på at den sterkere økningen i barnløsheten for menn enn for kvinner har sammenheng med økt innslag av skilsmisser og oppløsning av samboerskap. Dermed blir også «bruktmarkedet» mer aktuelt som partnermarked. Dette gjelder i og for seg begge kjønn, men kvinners økte autonomi (både økonomisk og sosialt) har gitt dem mulighet til lengre søkeperiode, både som enslige og som enslige forsørgere. Da kan også en «pent brukt» mann med gode ressurser være mer interessant som makevalg enn en «ubrukt» mann med dårligere ressurser. Dette bidrar til økningen i flerkullsfedre og til den sterkere sosiale seleksjonen i de yngre fødselskohortene.

Det er også verdt å merke seg at utdanningslengde har en svakt negativ betydning på sannsynligheten for å ha blitt far innen 40-årsalder i de yngste kohortene som er med i analysen (1955- og 1960-kohortene). Dette indikerer at det er en viss utsettelse av fødsler til etter 40-årsalder blant menn med lang utdanning. Dette peker i retning av et potensiale for «oppheving» av utsatte føds-

ler etter 40 år for menn med lang utdanning. Jeg kommer senere i artikkelen tilbake til spørsmålet om omfanget av opphentingspotensialet i de yngre kohortene, på grunnlag av et mer omfattende datamateriale om andel barnløse menn i fødselskullene 1951-1960 ved Folke- og bolig tellingen 2001.

Resultatene av analysene tyder på at forskjellene etter utdanning i den tidlige familiedannelsesprosessen blir forsterket i det senere livsløpet. Datamaterialet har riktignok begrensninger i hvor langt det er mulig å følge de yngre generasjonene av menn. Analysene viser imidlertid at i kohortene som kunne følges fram til 40-årsalder, hadde unge menn som fikk barn tidlig i livsløpet, lavere sannsynlighet for å være samboende og forsørgende far ved 40-årsalder enn menn som fikk barn senere i livsløpet. Det sterkere utslaget av mennenes utdanningsnivå på «samboende far-andelen» i de yngre fødselskohortene, tyder også på at seleksjonen etter utdanning forsterkes gjennom familieutviklingen senere i livsløpet. Dette støttes av funnene når det gjelder utdanningens utslag på sannsynligheten for skilsmisse. For første gangs ekteskap inngått i perioden 1980-1999 reduseres sannsynligheten for skilsmisse med økende utdanning for ektefellene – dvs. at skilsmisserisikoen generelt er høyest når ektefellene har kort utdanning (Lyngstad 2004).

I en tidligere artikkel har jeg med utgangspunkt i disse resultatene pekt på at de sosiale forskjellene i familieetableringsmønsteret slår sterkere ut for unge menn enn for unge kvinner innen dagens generasjoner (Skrede 2004a). Om vi tar utdanning som et mål for sosial klasse, ser vi her konturene av en spesifikk kjønn- og klassekonflikt: Kvinners økte økonomiske autonomi ser ut til å ha bidratt til en sterkere «finsortering» i familiedannelsesprosessen for unge menn med relativt kort utdanning, enn for mennene med lengre utdanning. Inntektsfor-

skjellene mellom menn som er samboende og forsørgende fedre og menn som ikke har barn, eventuelt ikke bor med barn, er større blant menn med kort utdanning enn blant menn med lengre utdanning. Dette viser at det er for menn med kort utdanning vi kan se de tydeligste effektene av kvinnes økte økonomiske autonomi. Siden dette slår sterkest ut for de unge mennene, er det grunn til å anta at det her er overgangsstøtten og ikke egen inntekt som har hatt størst betydning for kvinnes økte økonomiske autonomi. Den sterke «inntektsorteringen» av menn tyder på at kvinner velger bort menn som er dårligere forsørgere, dvs. at konflikten her er knyttet mer til svikt i en tradisjonell forsørgermodell enn til svikt i en likestilt forsørgermodell. Denne konflikten er etter alt å dømme mer markert i dagens unge generasjoner enn i eldre generasjoner, da mennene hadde mer å tilby for familieetableringen som forsørgere, og da ekteskapet betydde mer for den sosiale aksepteringen.

Har vi et «likestillingsunderskudd» i fødselsmønsteret?

Resultatene fra analysene bekrefter at det er viktig å følge utviklingen i familiedannelsen for både kvinner og menn. Tendensene til et «krympende faderskap», både når det gjelder andelen menn som blir fedre og andelen menn som bor sammen med barn senere i livsløpet, viser at familiedannelse og familieutvikling legger rammer for det senere livsløpet. Den sterkere økningen i barnløsheten for menn, kombinert med en sterkere sosial seleksjon til det nære foreldreskapet, tyder på at de framtidige utfordringene med en aldrende befolkning vil kunne forsterkes av endringer i familie- og husholdstrukturen med større forskjeller i barnløsheten etter kjønn og sosioøkonomiske kjennetegn enn dem vi finner i dagens eldrebefolkning. En

voksende eldrebefolkning hvor en betydelig andel eldre menn ikke har ektefelle eller egne barn vil stille større krav til utformingen av omsorgspolitikken (Skrede 2004b).

Resultatene fra undersøkelsen reiser imidlertid flere spørsmål om den framtidige utviklingen – der analysene så langt bare kan gi begrensede holdepunkt. Ett av disse spørsmålene er i hvor stor grad andelen barnløse menn blir redusert etter 40-årsalder ved at flere menn blir førstegangsfedre i godt voksen alder. Selv om vi med stor sikkerhet kan si at barnløsheten for menn er økende, kan vi ikke på samme måte som for kvinner sette en sluttstrek for fruktbarheten ved 45-årsalder.

Ett annet spørsmål gjelder forholdet mellom barnløshet for menn og barnløshet for kvinner. Parallelt med økningen i barnløsheten for menn har vi også hatt en økning i barnløsheten for kvinner. Selv om denne økningen er betydelig svakere enn for menn, viser analyser av endringer i barnetallsmønsteret etter utdanning, at barnløshetsnivået ved 40-årsalder for kvinner med lang utdanning nå er økende igjen i yngre kohorter etter at det var nede på et minimumsnivå for kvinnekohortene som var født i årene 1945-48 (Rønsen og Skrede 2005). Det er derfor nærliggende å spørre om det vi kan observere så langt, er uttrykk for at det er blitt vanskeligere for kvinner med lang utdanning å finne menn som tilfredstiller forventningene kvinnene har til menn som make og med-forelder. Tradisjonelt har kvinner med lang utdanning søkt sine ektefeller (sannsynligvis også samboere) blant menn som selv har lang utdanning. Andelen kvinner med lang utdanning har økt. Selv om det blant dagens 40-åringer fortsatt er flere menn enn kvinner med lang utdanning, er mannsoverskuddet betydelig redusert i forhold til foregående generasjoner, og det minsker ytterligere i yngre generasjoner. Isolert sett betyr dette at det er blitt relativt sterkere

konkurranse mellom kvinnene om mennene på «øverste hylle».

Nå er det selvsagt ikke så enkelt som at mannens utdanning er det eneste kriteriet kvinner med lang utdanning legger til grunn for valg av partner. Kvinner som både ønsker seg barn og som ønsker å satse for fullt på en yrkeskarriere, vil imidlertid lete etter mulige partnere blant menn som både ønsker seg barn og som er innstilt på selv å stille helhjetert opp på hjemmeplan. Den økende barnløsheten blant kvinner med lang utdanning kan være et tegn på at det er vanskelig for kvinner å finne partnere som tilfredstiller disse kriteriene, dvs. at den økende barnløsheten blant kvinner med lang utdanning kan være ett av flere tegn på et «likestillingsunderskudd» i fødselsmønsteret.⁴

Økende barnløshet kan også være et resultat av egne valg og prioriteringer, både for menn og for kvinner. Det er for så vidt i tråd med teorier om den såkalte refleksive moderniteten, som legger vekt på individualiseringen og den enkeltes mulighet til å velge mellom ulike livsstiler og livsbaner, hvor familie og barn spiller mindre rolle enn tidligere. Undersøkelser av norske kvinners forventninger om barn og preferanser for ideelt barnetall, tyder imidlertid på at også unge kvinner av i dag ønsker seg barn. Det er stor stabilitet i norske kvinners fruktbarhetsidealer, slik de er målt i tre undersøkelser i perioden 1977-1999 (Lyngstad og Noack 2000). Bare én av disse undersøkelsen omfattet menn. Ved Familie- og yrkesundersøkelsen i 1988 var det ikke store forskjeller blant barnløse kvinner og menn i fødselskullet 1960, med henhold til om de forventet at de selv ville få barn eller ikke. Bare tre prosent av kvinnene og fire prosent av mennene som antok at de var i stand til å få barn, regnet med at de ikke ville få det (Statistisk sentralbyrå 1991, tabell 5.4).

Nyere undersøkelser peker imidlertid i

retning av at menn i dagens unge og yngre generasjoner ønsker seg barn i mindre grad enn kvinnene i de samme generasjonene. An-Magritt Jensen (2004) peker i sin artikkel «Harde fakta om myke menn» på flere indikasjoner på at yngre menn ikke prioriterer foreldreskapet like høyt som kvinner, og på at menn i mindre grad enn kvinner er villige til å forsake tid og penger for å fostre opp barn. De europeiske verdiundersøkelsene tyder på at menn ønsker seg barn i mindre grad enn kvinner. Dette støttes også av en svensk undersøkelse om unges syn på familie og arbeid, hvor unge menn framstår som mindre motivert for barn enn unge kvinner. Færre menn mener at det å få barn er meningen med livet og prioriterer – i motsetning til kvinner – i stedet arbeid og fritid (Bernhardt 2000). Liknende tendenser er senere funnet i en norsk undersøkelse av fremtidsplaner, familie og samliv. Unge menn i aldersgruppen 20-28 år hadde lavere preferanser for giftermål og barn enn det de unge kvinnene hadde (Lyngstad og Noack 2005).

Barnløshet etter utdanningsnivå – et situasjonsbilde fra 2001

I en undersøkelse basert på registerdata er det ikke mulig å gi svar på spørsmål knyttet til kjønnsulikheter i holdninger til og prioriteringer av foreldreskap. Med utgangspunkt i datamateriale fra et pågående prosjekt kan vi imidlertid belyse omfanget av barnløshet i ulike grupper av kvinner og menn i ti-års fødselskohortene 1951-1960 og 1961-1970. Ved folketellingen i 2001 omfattet disse to ti-årskohortene kvinner og menn henholdsvis i aldersgruppene 41-50 år og 31-40 år.⁵ Datamaterialet fra Folke- og bolig tellingen 2001 omfatter hele den bosatte befolkningen ved folketellingstidspunktet (3. november 2001). Det gir dermed grunnlag for å belyse status av barnløshet i de to generasjonene etter

Tabell 1. Andel barnløse blant kvinner og menn i grupper etter utdanningsstatus ved Folke- og boligtellingsen 2001. Fødselskohortene 1951-1960 og 1961-1970. Prosent

	Fødselskohortene 1951-1960				Fødselskohortene 1961-1970			
	Kvinner		Menn		Kvinner		Menn	
	Prosent	N	Prosent	N	Prosent	N	Prosent	N
Høyeste fullførte utdanning, ikke under utdanning:								
Grunnskole	11,7	48 475	24,9	49 514	17,3	33 285	37,9	39 603
Videregående skole	9,8	170101	17,1	182 709	14,4	175 382	30,2	205 120
Kort universitets- og høyskoleutdanning	12,2	76 030	15,8	57 676	21,0	80 948	33,7	60 950
Lang universitets- og høyskoleutdanning	17,8	11 519	14,2	26 659	30,3	17 842	35,4	26 570
Fortsatt under utdanning med fullført utdanning på videregående skolenivå eller lavere	-	-	-	-	15,7	13 939	38,1	8 207
Fortsatt under utdanning med fullført utdanning på universitets- og høyskolenivå (kort og lang)	-	-	-	-	29,7	13 365	45,7	8 710
Totalt for kohortene	11,0	306 125	17,5	316 558	17,8	334 761	31,6	349 160

Kilde: Statistisk sentralbyrå: Folke- og boligtellingsen 2001 og BESYS-registeret

kjønn og utdanningsstatus. Gjennom dette materialet kan vi også gi noen foreløpige svar på spørsmålet om den økende barnløsheten blant høyt utdannede kvinner kan være knyttet til et tallmessig underskudd i antallet potensielt tilgjengelige partnere.

Tabell 1 viser andelen barnløse blant kvinner og menn i de to ti-årskohortene etter utdanningsstatus (høyeste fullførte utdanning) i 2001. I den eldste kohorten vil andelen barnløse for kvinnenens vedkommende i stor grad tilsvare endelig andel barnløse for denne kohorten, mens barnløse menn i gruppen med lang utdanning kan gi en pekepinn om det mulige «opphevningspotensialet» etter 40-årsalder i denne gruppen. Den yng-

ste fødselskohorten er for ung til at vi kan anslå et endelig nivå av barnløsheten, men andel og totalt antall barnløse i ulike utdanningsgrupper viser status i 2001 og hvor stor reduksjonen i barnløsheten må være i perioden fram til 2011, dersom den yngre kohorten da skal ha kommet ned på samme barnløshetsnivå som i den eldre kohorten i 2001. Antall og fordeling av barnløse kvinner og menn etter utdanning og bosted vil vise om vi har en tallmessig «mismatch» mellom barnløse kvinner og menn innen de ulike utdanningsgruppene, i totalt antall eller ved den geografiske fordelingen etter bostedstype.

I den eldste kohorten følger nivået og

fordelingen av barnløshet blant kvinner og menn med lang utdanning det velkjente mønsteret fra eldre kohorter. Blant mennene er barnløsheten lavere for menn med lang utdanning enn samlet for kohorten, mens det er motsatt for kvinnene. Samlet sett tyder tallene for den eldste kohorten på en noe mindre dramatisk økning i barnløsheten for menn enn barnløshetsandelene ved 40-årsalder for enkeltkohorter som vi refererte foran. Her må en imidlertid ta hensyn til at beregningsgrunnlaget ikke er direkte sammenliknbart. Tabell 1 inkluderer hele den bosatte befolkningen ved folketellingstidspunktet, mens tallene for enkeltkohortene fra Mannskohortregisteret omfatter alle gjenlevende bosatte ved 40-årsalder av *reelle* fødselskohorter menn født i Norge. En fersk kohortoversikt over barnløshetsstatus ved ulike alderstrinn for menn bosatt i Norge pr. 31.12.2004 viser at andelen barnløse ved 40 år blir noe lavere i alle kohortene 1940-1960 når beregningene baseres på bosatte pr. 31.12.2004 etter fødselsår. Tendensen til økende barnløshet i yngre kohorter av menn er imidlertid helt klar også for bosatte (Statistisk sentralbyrå 2005).⁶

I tillegg omfatter tallene i tabell 1 hele ti-årskohorter, hvor den eldste er i aldersgruppen 41-50 år. Dette innebærer at en god del av det mulige «opphentingspotensialet» etter 40-årsalder allerede er realisert for den eldste kohorten. En samlet barnløshetsandel på 17,5 prosent for ti-årskohorten som helhet og 14,2 for mennene med høyest utdanning, tyder på at det ikke er grunn til å vente store reduksjoner i den samlede barnløshetsandelen for de høyt utdannede i denne kohorten. Høyt utdannede menn er en tallmessig sett liten gruppe som allerede har en lav andel barnløse ved folketellingstidspunktet. En ytterligere reduksjon i andelen barnløse i denne gruppen vil ha beskjedne virkninger på barnløshetsnivået for ti-årskohorten som

helhet. Eksempelvis vil en dramatisk reduksjon i andel barnløse blant høyt utdannede fra 14,3 til 10 prosent, bare redusere andelen barnløse totalt for kohorten fra 17,5 til 17,2.

Tabell 1 viser også at dersom vi sammenlikner antallet jevnaldrende kvinner og menn med universitets- og høgskoleutdanning (kort og lang under ett), så er det *flere* kvinner enn menn med slik utdanning, både i den eldre og i den yngre kohorten. Årsaken til dette er at det er langt flere kvinner med kort universitets- og høgskoleutdanning enn det er menn med fullført utdanning på dette nivået. I forhold til hypotesen hvor vi antok at kvinner i stor grad vil søke sine partnere og potensielle med-foreldre blant menn som har minst like lang utdanning som dem selv, har vi dermed et kvantitativt «mannsunderskudd» både i den eldste og i den yngste kohorten.

Når vi begrenser oss til antall kvinner og menn som var barnløse i 2001, endrer imidlertid dette bildet seg en del. Samlet sett er det da *flere* barnløse menn enn barnløse kvinner i gruppen med universitets- og høgskoleutdanning, både i den eldre og den yngre kohorten. Det gjelder både blant alle med universitets- og høgskoleutdanning under ett, og for dem med lang utdanning separat. Isolert sett viser dette at en kvantitativ beregning av kvinne/mannsunderskudd blant barnløse etter utdanningsnivå gir et begrenset bilde av tilgjengeligheten på passende partnere, siden pardannelsen for barnløse kvinner ikke begrenser seg til barnløse partnere eller til personer på samme eller høyere utdanningsnivå.⁷

Selv om bildet er begrenset, viser det likevel viktige endringer i retning av et kvantitativt krympende partnermarked for de landtidsutdannede kvinnene. Denne tendensen blir også forsterket av kjønnsforskjeller i bosettingsstruktur (tabell 2). Blant dem som fortsatt var barnløse i 2001 var det blant

Tabell 2. Fordeling av barnløse etter sentralitetsnivå for bostedskommune ved Folke- og boligtellingsen 2001. Kvinner og menn. Fødselskohortene 1951-1960 og 1961-1970. Prosent

Sentralitet	Fødselskohortene 1951-1960		Fødselskohortene 1961-1970	
	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn
0 (lav)	9,9	14,7	8,2	12,1
1	5,4	7,0	4,7	6,1
2	21,7	23,1	18,6	21,1
3 (høy)	63,0	55,3	68,7	60,6
Totalt	100,0	100,1	100,2	99,9
Totalt antall barnløse pr.				
folketellingsdato	33 692	55 389	59 569	110 465

Kilde: Statistisk sentralbyrå: Folke- og boligtellingsen 2001 og BESYS-registret

kvinnene en markert høyere andel bosatt i sentrale kommuner enn blant menn. Kjønnsskjevheten i bosettingsstruktur er riktignok mindre blant barnløse med lang utdanning enn for alle barnløse under ett,⁸ men kombinasjon av bosted og utdanningsnivå bidrar også til et krympende partnermarked for høyt utdannete kvinner, når dette måles i forholdstallet mellom antall barnløse kvinner og menn på høyeste utdanningsnivå bosatt innenfor ulike typer kommuner.

Kjønnsulikheter i prioriteringer – vegring eller utsettelse av foreldreskapet?

For den yngste fødselskohorten må tallene i tabell 1 og 2 tas som et situasjonsbilde som vil endre seg i løpet av de nærmeste årene. Siden registrerte foreldreskap inkluderer adopsjoner i tillegg til registrerte fødsler (jf. *boks*), dekker vi definisjonsmessig at det er flere måter å bli foreldre på. Tabell 1 viser at det ved folketellingstidspunktet var en betydelig andel av kvinner og menn med lang utdanning som ennå ikke var blitt foreldre. Tabellen viser også at det i den yngre fødselskohorten var en overvekt av barnløse menn i forhold til barnløse kvinner, målt både i *andel*

og i *antall* barnløse. Noe direkte mannsunderskudd av potensielle partnere for de høyt utdannete er det med andre ord ikke tale om i denne kohorten. Med en andel barnløse på 35,4 prosent ligger de høyt utdannete mennene høyere enn nivået for kohorten under ett (32,7 prosent), og også betydelig høyere enn for de høyt utdannete kvinnene (30,2 prosent). Nå var jo denne kohorten i 2001 fortsatt i aldersgrupper hvor det er høyst aktuelt å få barn både for kvinner og for menn. At barnløsheten er høyere for høyt utdannete menn enn for høyt utdannete kvinner når vi sammenlikner jevnaldrende under 40 år, vil i noen grad være en effekt av at menn i gjennomsnitt er senere ute i sin familiedannelse. Andelen barnløse blant de høyt utdannete er imidlertid så mye høyere blant menn enn blant kvinner, at det synes lite sannsynlig at dette skal endre seg i motsatt retning i løpet av ti år til samme type forskjeller som det vi nå ser i 1951-1960 kohorten.

Selv om vi ikke p.t. har et *kvantitativt* underskudd på mulige partnere for de høyt utdannete kvinnene i denne fødselskohorten, viser tallene at vi ikke kan utelukke et «*kvantitativt likestillingsunderskudd*». Jeg definerer da *ett* element i et slikt underskudd hvis kvinnene i disse utdanningsgruppene har

vansker med å finne partnere som både deler deres prioriteringer av foreldreskap og som selv er villige til å stille opp for fullt i et likestilt foreldreskap. «Mismatch» i prioriteringer av foreldreskap etter kjønn kan være én av flere mulige forklaringer på at så høye andeler av de høyt utdannede kvinnene og mennene i den yngre fødselskohorten fortsatt var barnløse i 2001. Det er imidlertid ikke den eneste mulige forklaringen. Barnløshet kan både blant menn og blant kvinner være både frivillig og høyst ufrivillig. For begge kjønn kan det være en følge av at en ennå ikke har funnet en partner som en ønsker å få barn med. For barnløse kvinner som lever alene kan det være tegn på at de ikke prioriterer barn høyt nok til å få dem som enslige foreldre. Blant dem som lever i parforhold kan paret ha et samstemt og avklart forhold til om de ønsker seg barn eller ikke, men de kan

være også være uenige om dette eller være enige om at det ikke haster – ennå.

Tradisjonell demografisk metode for å analysere utvikling i fruktbarheten legger stor vekt på samlivsetablering (ekteskaps-tilbøyelighet) som et første trinn for å kartlegge endringer i fruktbarhetsmønsteret. Familiedanningsprosessene er i dag mer frikoblet fra formell ekteskapelig status. I utgangspunktet er det imidlertid rimelig å anta at de som er gift eller samboende på et gitt tidspunkt er mer aktuelle for å bli foreldre enn de som er aleneboende. Husholdsopplysningene fra Folketellingen kan gi oss noen holdepunkt med henhold til status av familiedanningsprosessen for de barnløse kvinnene og mennene.

Tabellen viser at nesten halvparten av de barnløse av begge kjønn i denne ti-årskohorten bodde alene ved folketellingstidspunktet.

Tabell 3. Barnløse menn og kvinner i fødselskohortene 1961-1970 etter husholdstype ved Folke- og bolig tellingen 2001. Prosent

Husholdstype	Totalt for kohorten		Langtidsutdannede (med fullført utdanning på høyt universitets- og høyskolenivå)	
	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn
Aleneboende	48,2	48,5	49,4	49,9
<u>Par uten barn:</u>				
Samboende	18,3	12,9	18,7	16,8
Gift	17,6	10,8	20,1	17,2
Gift eller samboende med (ste)barn	1,5	5,2	1,0	2,8
Samboende med minst en av egne foreldre	8,3	16,9	5,8	8,7
Andre private hushold	6,1	5,8	5,0	4,6
Totalt	100,0	100,0	100,0	100,0
Totalt antall barnløse	59 569	110 465	5 411	9 408
Barnløse i prosent av totalt antall i kohorten	17,8	32,7	30,3	35,4

Kilde: Statistisk sentralbyrå: Folke- og bolig tellingen 2001 og BESYS-registeret.

Det gjelder både for de høytutdannede og samlet for hele ti-årskohorten under ett. Vi skal imidlertid være forsiktige med å tolke det høye innslaget aleneboende i disse aldersgruppene som uttrykk for et prinsipielt valg av singellivet som livsstil. Analyser av mer omfattende datamateriale fra intervjuundersøkelser peker i retning av at den sterke veksten i aleneboende unge i stor grad kan tilskrives at det er betydelig turnover i de unge samboerskapene (Noack og Seierstad 2003, Noack 2004). Det er blitt mer vanlig å leve alene i perioder av livet, men dette kan ikke uten videre tas som uttrykk for et prinsipielt valg om å leve livet som enslig. De fleste kan nok tenke seg å dele det med en partner, men har ikke funnet «den rette» ennå. I enda høyere grad gjelder det spørsmålet om å finne en partner som en vil ha barn med.

Tabellen viser at det blant de høytutdannede er en noe høyere andel barnløse i parforhold enn for kohorten som helhet. Vi kan ikke utelukke at det både blant menn og blant kvinner er en større andel i dag enn for ti år siden som velger ikke å få egne barn, også blant dem som er etablert i parforhold. Vi kan heller ikke utelukke at det er uenighet i parforholdet med henhold til spørsmålet om barn. Som tidligere nevnt tyder spørsmålet om preferanser for barn og familie på at unge kvinner prioriterer dette høyere enn unge menn. Vi kan ikke utelukke at det blant yngre menn er en større grad av foreldreskapsvegring enn blant jevnaldrende kvinner, og at de ikke i samme grad som kvinner er «ivrige etter å sette prosessen i gang» og trenger mer tid før de kommer «diltende etter».⁹

Ett forhold vi ikke har gått inn på i analysen så langt, er betydningen av stebarn, dvs. om den andre parten i paret har barn, og hvordan dette eventuelt påvirker parets ønsker og beslutninger om å få egne barn. I tabellen registrerer vi bare stebarn som bor fast i husholdet. Når det er større andel barn-

løse menn enn kvinner med stebarn i husholdet, så er det etter alt å dømme en effekt av at barn fra oppløste ekteskap og samboerforhold i større grad blir boende hos moren enn hos faren. Hvis det er hold i hypotesen om at menn i større grad er foreldreskapsvegrere enn kvinner, så kan en mulig tolkning av den økende tendensen til flerkullsfedre i de yngre kohortene, være at disse mennene i mindre grad enn barnløse menn vegrer seg mot å få (flere) barn. Dette gjør dem også mer attraktive som partnere i nye parforhold.

Det er imidlertid grunn til å peke på at yngre menns økende utsettelse av foreldreskapet også kan være uttrykk for at de ønsker en tryggere plattform i yrkeslivet før de får barn – kanskje nettopp fordi de ønsker å være klar for foreldreoppgavene i et likestilt foreldreskap. I så måte er det grunn til å rette oppmerksomheten mot de signalene som sendes ut på arbeidsplassene i forhold til fedres uttak av foreldrepermisjon utover fedrekvoten. Brandt og Kvande (2005) dokumenterer at riktignok er fedrekvoten akseptert som en rettighet i arbeidslivet, men fedres ønske om et større uttak av den valgfrie foreldrepermisjonen er lite forenlig med arbeidslivskulturen på mange arbeidsplasser. Det er først og fremst menn som føler seg trygge i arbeidsforholdet som tør å velge en større del av den valgfrie foreldrepermisjonen.

Dette viser også begrensningene ved en familiepolitikk som i stor grad bygger på valgfrihet når det gjelder mulighetene for å realisere det likestilte foreldreskapet. Jeg har i en tidligere artikkel drøftet grensene for valgfriheten i familiepolitikk, sett i forhold til målet om likestilling mellom kvinner og menn (Skrede 2004a). Partnervalg og familiedannelse ligger utenfor grensene for offentlig politikk. Kvinner har i dag bedre muligheter enn tidligere til å velge bort «dårlige» menn. Det betyr ikke uten videre at det er blitt lettere å finne de «gode». Den offent-

lige politikken bidrar imidlertid med rammer for valg og signaler om hva som forventes av gode foreldre. I forhold til økende barnløshetstall og et likestillingsunderskudd i fødselsmønsteret, bør betydningen av en likestillingsrettet, troverdig familiepolitikk rettet mot menn og deres arbeidsgivere prøves – og ikke undervurderes.

Utfordringer for familie- og likestillingspolitikken

Samlet sett viser imidlertid situasjonsbildet fra 2001 at det er all mulig grunn til å følge den framtidige utviklingen av barnetall og andel barnløse på kohortnivå, også blant menn. I løpet av det neste tiåret vil vi kunne si om barnløsheten i 1961-1970-kohorten vil endre seg så mye i forhold til 1951-1960 kohorten at vi for alvor kan begynne å snakke om et «skjevfordelt» foreldreskap etter kjønn. Det er også behov for mer forskning om yngre menns holdninger til og ønsker om framtidig foreldreskap.

I et familie- og likestillingspolitisk perspektiv er det grunn til å rette større oppmerksomhet mot de økende forskjellene i familiedannelsesprosessen. To utfordringer peker seg ut: Den ene gjelder den økende andelen av «tidlige» barn som blir født av foreldre som ikke bor sammen eller lever i ustabile parforhold med høy risiko for oppløsning etter kort tid. Den andre gjelder tendensene til et likestillingsunderskudd i fødselsmønsteret. Utviklingen i de yngre generasjonene kan peke i retning av at likestillingsorienterte kvinner har problemer med å finne partnere som både kan tenke seg barn, og som ønsker å engasjere seg for fullt i et likestilt foreldreskap. I tillegg til dette er det også andre tegn i fødselsmønsteret som kan peke i retning av et likestillingsunderskudd, bl.a. at kvinner med utdanning for kvinnedominate yrker i gjennomsnitt

har høyere barnetall ved avsluttet fruktbar periode, enn kvinner med utdanning for mannsdominerte og nøytrale yrker.

Dette er krevende utfordringer. Den første gjelder å forebygge de sårbare, tidlige foreldreskap og å redusere marginaliseringseffektene i familiedanningsprosessen. Det bør rettes større oppmerksomhet mot problematiske, indirekte virkninger av velferdspolitikken i retning av å forsterke sosiale forskjeller mellom ulike grupper av foreldre og mellom barn i ulike typer familier. Den andre utfordringen er å motivere menn (og deres arbeidsgivere) til større oppslutning og bredere engasjement om ordninger som støtter det likestilte foreldreskap. Dette er viktig for å oppnå større grad av likestilling mellom kvinner og menn i arbeidslivet. Utviklingen i fruktbarhetsmønsteret tyder på at det også i økende grad vil være viktig for å opprettholde et fruktbarhetsnivå nær reproduksjonsnivået. ★

Litteratur

- Andersson, G. 2002. Fertility developments in Norway and Sweden since the early 1960s. I *Demographic Research* 6, 67-87, available at <http://www.demographic-research.org/Volumes/vol6/4/>
- Andersson, G. 2004. Childbearing Developments in Denmark, Norway, and Sweden from the 1970s to the 1990s: A Comparison. *Demographic Research* 10, Special Collection 3, Article 7/2004, 153-176, available at <http://www.demographic-research.org/>
- Bernhardt, E. 2000. Familj og karriär. *VälfärdsBulletinen* 4, 4-5.
- Blom, S., T. Noack og L. Østby 1993. Giftermål og barn – bedre sent enn aldri. *Sosiale og økonomiske studier* 81, Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Brandth, B. og E. Kvande 2005. Fedres valgfrihet og arbeidslivets tidskulturer. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, Vol 46, 35-54.
- Byberg, I.H., A. Foss og T. Noack 2001. Gjete kongens harer – rapport fra arbeidet med å få samboere mer innpasset i statistikken. *Rapporter 2001/40*, Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Jensen, A-M. 2004. Harde fakta om myke menn. I A.L. Ellingsæter og A. Leira (red): *Familien og velferdsstaten – utfordringer og dilemmaer*. Gyldendal Akademisk, Oslo, 201-230.

Nærmere om datagrunnlaget i Mannskohortregisteret

Registeret omfatter fullstendige fødselkull (kohorter) av menn født i Norge i utvalgte år (hvert femte) i perioden 1940-1980. Mennene er fulgt over tid med henhold til registrerte barnefødsler (i Norge), sivilstandsendringer, utdanning og inntektsopplysninger fram til sluttåret for registeret (2000), eventuelt fram til år for utvandring eller død for menn som utvandret fra landet eller døde før 31.12.2000. Opplysningene om menns barnefødsler er basert på registrerte og erkjente farskap, inklusive adopsjoner. Begrensningen til erkjente farskap innebærer at vi «mister» biologiske fedre som ikke har erkjent farskap. De aller fleste barn som blir født i Norge har registrerte fedre. Ifølge opplysninger fra SSBs seksjon for befolkningsstatistikk har andelen fødsler med ikke oppgitt far eller ukjent far, over lang tid ligget på et stabilt nivå omkring 1,0-1,5 prosent av årlige antall fødsler. Noen av mennene som er registrert som fedre er imidlertid nødvendigvis ikke de biologiske fedrene til barnet. Siden prosjektet ikke analyser menns biologiske fruktbarhet, men de sosiale konsekvensene av erkjent fedreskap, vurderte vi opplysningene om registrert farskap som relevante. Vi så det ikke som et stort problem at dette ikke nødvendigvis sammenfaller med biologisk farskap. Av samme grunn har vi heller ikke forsøkt å skille ut i datamaterialet menn som har blitt fedre via adopsjon av barn, selv om dette i prinsippet skal kunne la seg gjøre ved kombinasjon av ulike registeropplysninger.

Forsørgerfradraget (fra skattelikningsregisteret) ble brukt som indikator på mennenes familiestatus, dvs. om mannen i et gitt år var samboende med barn som han forsørget. Forsørgerfradraget er et fradrag i skatt som ble innført ved skattereformen i 1970, for forsørgelse av barn over barnetrygdalder (16-20 år). I 1977 ble fradraget utvidet til å gjelde for barn i barnetrygdalder, samtidig som aldersgrensen ble senket til 18 år. Fradraget ble fjernet ved omleggingen av barnetrygden i 2001. Fradraget omfattet både egne barn og eventuelle stebarn, men ble innvilget bare til foreldre/steforeldre som bodde sammen med de forsørgete barna, dvs. at bidragspliktige foreldre ikke var omfattet av ordningen. For foreldre med lav skattbar inntekt ble fradraget helt eller delvis utbetalt som negativ skatt, dvs. at målet som vi har benyttet for familiestatus også omfatter foreldre uten skattbar inntekt. Forsørgerfradraget ble gitt uavhengig av sivilstand og kan dermed brukes som et felles mål for familiestatus (samboende og forsørgende far) for gifte og samboende fedre. Opplysningene dekker riktignok bare perioden 1977-2000. Den sterke veksten i andelen barn født i samboerskap fant imidlertid sted etter at forsørgerfradraget ble utvidet til å gjelde også mindre barn f.o.m. 1977.

- Lappegård, T. 2000. New Fertility Trends in Norway. *Demographic Research* 2, <http://www.demographic-research.org/?http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol10/10/>
- Lappegård, T. 2001. Valg av utdanning – valg av livsløp? Utdanning og ulikhet i kvinners fruktbarhetsatferd. *Tidsskrift for samfunnsforskning* 42, 409-435.
- Lappegård, T. and M. Rønsen 2005. The Multifaceted Impact of Education on Entry in Motherhood, under publisering i *European Journal of Population*.
- Lesthaeghe, R. 1995. The second demographic transition – An interpretation. I K. Oppenheimer og A.-M. Jensen (red.): *Gender and family change in industrialized countries*. Clarendon Press, Oxford, 17-62.
- Lyngstad, T.H. 2004. The Impact of Parents' and Spouses' Education on Divorce Rates in Norway. *Demographic Research* 10, 121-142. <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol10/5/>
- Lyngstad, T.H. og T. Noack 2000. Norske fruktbarhetsidealene 1977-1999: Idealene består. *Samfunnsspeilet* 14(3), 30-34.
- Lyngstad, T.H. og T. Noack 2005. Vil de velge bort familien? En analyse av unge nordmenns ekteskaps- og fruktbarhetsintensjoner (foreløpig upublisert manus).
- Noack, T. 2004. Familien i velferdsstaten: Fra støttespiller til trojansk hest? I A.L. Ellingsæter, og A. Leira (red.): *Familien og velferdsstaten – utfordringer og dilemmaer*. Gyldendal Akademisk, Oslo, 39-66.
- Noack, T. og L. Østby 1981. Fruktbarhet blant norske kvinner. Resultater fra Fruktbarhetsundersøkelsen 1977. *Sosiale og økonomiske studier* 49. Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Noack T. og A. Seierstad 2003. Utvikling i samliv: Heller jeg enn vi? *Samfunnsspeilet* 3, 19-25.
- Ramsøy, N.R. 1978. Do the Well-educated Still Defer Gratification? Memorandum no. 17 from the *Occupational History Study*. Institute of Applied Social Research, Oslo.
- Rønsen, M. 2004. Fertility and family policy in Norway – A reflection on trends and possible connections. *Demographic Research* 10, 265-286. <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol10/10/>
- Rønsen, M. og K. Skrede 2005. Nordic fertility patterns – compatible with gender equality? Under publisering i A.L. Ellingsæter og A. Leira (red): *Politicising Parenthood: Gender Relations in Scandinavian Welfare State Restructuring*, Policy Press, Bristol.
- Skrede, K. 1999. Drømmen, dyden og belønningen. I G.E. Birkelund, A.-K. Broch-Due og A. Nilsen (red): *Ansvar og protest. Kjønn, klasse og utdanning i senmoderniteten* (Festskrift til Hildur Ve på 70-årsdagen 15/9 1999). Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen, 281-308.
- Skrede, K. 2002. Towards gender equality in Norway's young generations? I J. Carling (red): *Nordic demography: Trends and differentials*, Scandinavian Population Studies, 13. Unipub/Nordic Demographic Society, Oslo, 191-218.
- Skrede, K. 2003. Gender, Generations and Life Courses in the Melting Pot. I J. Eriksen og L. Gulbrandsen (red.): *Natalie Rogoff Ramsøy: En pioner i norsk og internasjonal sosiologi – Et minneskrift*. NOVA-rapport 10/03, 59-87.
- Skrede, K. 2004a. Familiepolitikken grense – ved «likestilling light»? I A.L. Ellingsæter og A. Leira (red): *Familien og velferdsstaten – utfordringer og dilemmaer*. Gyldendal Akademisk, Oslo, 160-200.
- Skrede, K. 2004b. Færre menn blir fedre. I *Økonomiske analyser*, årgang 23 (6), 57-68.
- Skrede, K. og A. Sørensen 1983. På spor av en ny kvinneverdier? I K. Skrede og K. Ternes (red.): *Studier i kvinners livsløp*. Universitetsforlaget, Oslo, 198-240.
- Skrede, K. og T.H. Lyngstad 2003. *Early childbearing and men's family formation*. Paper to Euresco Conference *The Second demographic Transition in Europe*, Spa Belgium, 19.-24. June (under bearbeiding til artikkel).
- Statistisk sentralbyrå 1991, NOS B 959: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988, Oslo – Kongsvinger.
- Statistisk sentralbyrå 2004: <http://www.ssb.no/emner/02/02/10/fodte>
- Statistisk sentralbyrå 2005: <http://www.ssb.no/emner/02/02/10/fodte>
- Statistisk årbok 2004, NOS D 299, Statistisk sentralbyrå, Oslo – Kongsvinger.
- van de Kaa, D.J. 1987. Europe's second demographic transition. *Population Bulletin* (42) 1.

Fotnoter

- 1 Artikkelen bygger på forskning gjennomført i prosjektet «Kjønn, familiedannelse og forsørgermodeller: Mer likestilling og større ulikheter?». Prosjektet har vært finansiert av Velferdsforskningsprogrammet i Norges forskningsråd i perioden 2000-2003. Datagrunnlaget og de empiriske resultatene som presenteres i artikkelen er dokumentert i større bredde i Skrede (2004b).
- 2 Avdøde Natalie Rogoff Ramsøy (tidligere direktør ved Institutt for sosialforskning (INAS) og professor ved Sosiologisk institutt, UiO) fortjener faglig honnør både for en tidlig forutsigelse og en tidlig «oppdagelse» av det norske snupunktet i 1951-kohorten (Skrede 2003). Hun bidro selv med en bearbeidet presentasjon av sin «sociological imagination» i Ramsøy (1978).
- 3 Metoden som er benyttet er såkalt logistisk regresjon, hvor vi studerer den relative betydning av ulike variabler for sannsynligheten f.eks. for å ha gjennomgått en bestemt livsløpsovergang innen en bestemt alder, eller for å være i en bestemt tilstand på et gitt alderstrinn. Her studerte vi først sannsynligheten for at mannen har blitt (registrert) far innen utgangen av året han fylte 40 år. Deretter så vi på sannsynligheten for at mannen hadde forsørgerfradrag ved skattelikningen i det samme året, dvs. at mannen var gift eller samboende og bodde sammen med barn som han forsørget. Den siste beregningen omfatter bare menn som var registrerte fedre. Forsørgerfradraget gjelder for

- barn som forsørgeres, uansett om dette er egne barn eller stebarn. Det var imidlertid relativt få menn som hadde forsørgerfradrag ved 40-årsalder uten selv å være registrerte fedre, og vi valgte derfor å begrense den siste regresjonen til menn som også var registrerte fedre. Barn(a) som forsørgeres ved 40-årsalder behøver imidlertid ikke å være menns egne barn. Det vises til Skrede (2004b) for nærmere dokumentasjon av analysen og de empiriske resultatene.
- 4 Et annet tegn er ulikhetene i barnetall etter utdanningstype. Kvinner med utdanning for kvinne-dominerte yrker har i gjennomsnitt høyere barnetall ved avsluttet fruktbar periode enn kvinner med utdanning for mannsdominerte og nøytrale yrker (Lappegård 2001). Kvinne-dominerte yrker kjennetegnes generelt av et høyt innslag av deltidsarbeid, også blant kvinner med relativ lang utdanning, med sykepleiere og lærere som de største gruppene. Dette kan peke i retning av at det er blant «likestilling light»-par at de største fruktbarhetsgevinstene av sjenerøse familiepolitiske ordninger så langt er høstet (Skrede 2004a, Skrede og Rønsen 2005).
 - 5 Prosjektet «Generasjonsregnskapet» gjennomfører en kartlegging av den sosiodemografiske strukturen i befolkningen, inndelt i ti-årsfødselskohorter, på grunnlag av data fra Folke- og bolig-tellingen 2001 og opplysninger om foreldrestatus fra fødselsfilen i BESYS.
 - 6 Oversikten over barnetallsfordeling på ulike alderstrinn etter fødselskohort omfatter f.o.m. innværende år også menn. Etter denne oversikten var antall barnløse menn ved 40-årsalder henholdsvis 14,9 og 21,5 prosent for bosatte menn født i henholdsvis 1940 og 1960, dvs. henholdsvis 64 og 44 år i 2004. I tillegg til forskjeller i populasjonen når utenlandsfødte inkluderes, påvirkes målingen fra 31.12.2004 også av dødelighet og utvandring, ved at den måler situasjonen ved 40-årsalder for alle bosatte (og gjenlevende i 2004), mens andelen barnløse fra Mannskohortregisteret er beregnet i forhold til reelt antall gjenlevende og bosatte ved 40-årsalder av det opprinnelige fødselskullet. Utslagene av dødelighet vil være større jo eldre mennene er.
 - 7 Dette er en effekt av at det i 2001 var en lavere andel barnløse blant kvinner med kort universitets- og høgskoleutdanning, sammenliknet både med menn på samme utdanningsnivå og i forhold til kvinner med lang universitets- og høgskoleutdanning. Dette reflekterer et viktig trekk i det norske fødselsmønsteret: Utdanningsgruppen kort universitets- og høgskoleutdanning har for kvinnenes vedkommende et stort innslag av kvinne-dominerte profesjonsutdanninger innen helsefag og undervisning. Nyere forskning viser at utdanningstype har en selvstendig effekt på aldersplasseringen av førstefødsler. Kvinner med utdanning for de kvinne-dominerte profesjonene i offentlig sektor er i gjennomsnitt tidligere ute med førstefødsle enn kvinner på tilsvarende utdanningsnivå med utdanning for andre områder (Lappegård og Rønsen 2005). Denne undersøkelsen var basert på datamateriale som ikke omfattet opplysninger om fedrene. Tabell 1 viser imidlertid at kvinnene i denne gruppen i betydelig grad må ha funnet sine partnere og medforeldre utenfor gruppen av jevnaldrene barnløse menn på samme eller høyere utdanningsnivå, eksempelvis både blant yngre/eldre menn med kortere utdanning og/eller blant menn som har barn fra før. Dette illustrerer at en mer dyptpløyende undersøkelse av overskudd/underskudd av potensielt tilgjengelige partnere må omfatte mulige ledige partnere fra «bruktmarkedet».
 - 8 Blant barnløse med lang utdanning bodde henholdsvis 80,6 og 82,1 prosent av kvinnene i 1951-1960 og i 1961-1970-kohorten i kommuner med høyeste sentralitet. De tilsvarende tallene for menn var henholdsvis 77,4 og 80,8 prosent.
 - 9 Professor Johanne Sundby brukte nylig disse beskrivelsene i et intervju i Dagbladet (19. januar 2005), riktignok primært om par som er aktuelle for utredning av ufrivillig barnløshet. Det er imidlertid også flere kvalitative studier av barnløse par som peker i retning av at menns holdning til spørsmålet ofte kommer til uttrykk som «ikke klar for det ennå, kanskje senere» (Jensen 2004).

farskap
mennfamilieførelde
fedre

ARTIKLER

AV ELLEN ANDENÆS

adr. s. [132]

«En virkelig far fra første stund»

– diskursive (re)konstruksjoner av
mannlighet og faderskap

Arbeidet med å bygge om norske menn til omsorgsfedre kan ses som et diskursivt prosjekt, skriver Ellen Andenæs i denne artikkelen. Hun analyserer rådgivingsbøker for foreldre, der folk finner råd om stell og omsorg, helse og utvikling. Rådene er vevd inn i kulturelle modeller for 'det gode menneske' og 'det gode liv', for kjønn og kjærlighet. I artikkelen møter vi fire av bestselgerne i sjangeren, lest som innlegg i norsk diskurs om maskulinitet.

I 1993 fikk norske fedre selvstendig rett til permisjon i forbindelse med fødsel, den såkalte 'fedrekvoten'. I boka *Fleksible fedre* fra 2003 diskuterer Brandth og Kvande nye omsorgspraksiser blant en gruppe norske menn med utgangspunkt i denne reformen. Der drøfter de også forholdet mellom praksis og diskurs, og hvordan nye diskursive rammer «har bidratt til å forme faderskap og farspraksiser blant faktiske menn i Norge» (s. 46). I denne artikkelen er det nettopp det diskursive nivået jeg vil gå inn i. Diskursene om hvordan foreldreskap skal praktiseres føres mange steder – blant annet i rådgivningsbøker for foreldre, som utgjør materialet for denne artikkelen. Ett av kjennetegnene ved denne sjangeren er at den kombinerer vitenskapelig kunnskap (særlig fra psykologi og medisin) og personlige erfaringer. Ikke minst derfor gir den etter min mening et interessant inntak til kulturelle forståelser av barn, foreldreskap og familie. Dessuten er dette en sjanger som er svært mye brukt, men svært lite utforsket.

Diskursbegrepet er temmelig ullent, og brukes med forskjellige innhold i ulike fag, disipliner og retninger. Det er kanskje en av grunnene til at mange viker tilbake for å ta ordet i bruk – og at mange blir misforstått når de gjør det. Begrepet fortøner seg altså som både hendig og uhåndterlig, og jeg skal bruke litt plass til å forklare hvordan jeg bruker det i denne artikkelen. Michel Foucault har snakket om diskurser som 'offentlige samtaler', og det er en metafor jeg har sans for. 'Samtale', som betegner grunnformen for menneskelig kommunikasjon, er et ord vi gjerne kan bruke med en viss fleksibilitet. Strekker vi litt i begrepet, blir det mulig å snakke om 'samtale' på flere nivåer – og jeg tenker på diskurser som 'samfunnets lange samtaler'. De kan ses som dynamiske *forhandlinger om mening*, utstrakt i tid og rom, og med de elementene av både orden og

uforutsigelighet som også preger hverdags-samtaler.

Når jeg snakker om 'meningsforhandlinger' er det to dimensjoner ved forståelsen jeg vil poengtere. Den ene er at diskursene utgjør de *meningssammenhengene* vi lever, handler, mener og kommuniserer innenfor – altså meningskonteksten for våre forskjellige praksiser. I det perspektivet blir 'diskurs' en analytisk innfallsvinkel til 'kultur' som gjør det enklere å gripe meningsbrytninger, mangfold og motsetninger i kulturen. Den andre dreier seg om den bestemte formen for *gjensidighet* som jeg mener gjelder mellom diskurs og praksis: også våre handlinger og aktiviteter kan leses som innlegg i forhandlingene. Samtalene rundt middagsbordet er ikke fristilt fra det diskursive nivået – vi henter både samtalestoff, begreper og forståelsesmåter fra verden rundt oss. Samtidig er vi ikke bundet til å reproducere dem; vi kan kombinere og rekonfigurere elementer og meningsbiter fra helt ulike diskursive sammenhenger – og vi kan vurdere påstander, 'sannheter' og sammenhenger. Slik bearbeider vi diskurser; bekrefter, fornyer og forandrer dem.¹ Jeg tror at dette diskursive mangfoldet er viktig for å forstå forholdet mellom diskurs, subjektivitet og praksis. Kanskje kan det illustreres av forholdet mellom den forståelsen utviklingspsykologien konstruerer av barn og den foreldre har. Norske foreldre er kjent med den faglige konstruksjonen av utvikling gjennom naturbestemte stadier, og de bruker den gjerne også. Men som Agnes Andenæs (1994) har vist, er de på ingen måte bundet til denne ene forståelsesmåten; de kopler den sammen med andre, mer kontekstuelle og individbaserte. Foreldre bruker flere diskursive arenaer – samtaler, blader, bøker, radioprogrammer og nettsteder der også personlige erfaringer og perspektiver bringes inn. Slike konfigurasjoner er typiske for veiledningsbøkene.

Mannsidealet i *Barnet* – det sønnene skal ønske å etterlikne og døtrene skal lære å elske – er den vennlige, høviske, idealistiske, målbevisste og kontrollerte borger. (Foto: Henriette Berg-Thomassen/Scanpix Norway)

Med diskurspsykologene Potter og Wetherell (1987) kan vi betrakte diskurser som *fortolkningsrepertoarer*, og undersøke hvordan de fungerer som ressurser i sosial samhandling. Når Brandth og Kvande analyserer intervjuer med fedre, ser de etter hva slags forståelsesmåter og farsmodeller disse mennene gjør bruk av når de beskriver og begrunner sine praksiser. Selv om det er betraktelig variasjon fedre imellom, og selv om de både praktiserer og forklarer sitt faderskap på hver sine måter, går det altså an å identifisere noen modeller som de har felles og som de forholder seg til. Det er fordi disse modellene er kulturelt tilgjengelige og dermed gjenkjennelige at de kan brukes til meningsfull samtale.

Tekst som kulturell hendelse

Til min forståelse av begrepet hører også at diskurs – i likhet med begreper som 'sjanger', 'aktivitetstype' eller 'praksis' – er en analytisk abstraksjon som bare er tilgjengelig for oss gjennom konkret virksomhet. Det dreier seg blant annet – men ikke bare² – om språklig virksomhet, snakk eller tekst. Når den danske sosiologen Lars Kjerulf Petersen (1998) argumenterer for å gjøre tekstbasert diskursanalyse, er det fordi samfunnsmessige forhold ikke bare avsetter spor i tekster, men også blir etablert gjennom tekster. Dette er tosidig: på den ene siden *formidler* teksten viten som er produsert av deres samfunnsmessige forutsetninger – normative, kulturelle, institusjonelle, materielle – og på den andre siden *produserer* tekstene selv den samme formen for samfunnsmessighet.

Det er investert betydning og viten i tekster, skriver Petersen, og investeringen er både noe som kommer fra det allerede inntrufne og etablerte, og samtidig noe fremadrettet. Å lese en tekst i et diskursanalytisk perspektiv dreier seg altså ikke om å analysere fram hva slags intensjoner eller forståelser forfatteren har, og heller ikke om å demonstrere at teksten har hatt bestemte og identifiserbare effekter på lesernes praksiser. Det dreier seg om å analysere teksten *som kulturell hendelse*. Det igjen gir to hovedtyper spørsmål. Den ene dreier seg om hva det er mulig å si, hva som blir tatt for gitt, og hva som blir eksplisitt forklart – i sum, hva slags mening teksten legger fram, og fra hvilke posisjoner. I denne artikkelen er det slike spørsmål jeg skal fokusere på. Den andre typen spørsmål dreier seg om *hvordan* dette blir gjort, om hva slags språklige og meningsmessige ressurser som blir tatt i bruk og hvordan de blir føyd sammen. Disse konstruksjonsprosessene foregår tildels på språklig mikronivå. Språklig dekonstruksjon er en møysommelig affære både å gjøre og å gjøre rede for, og jeg skal bare i liten grad gå inn på den her.

Materialet

Som mor har jeg lest en god del rådgivningsbøker for foreldre. Min *faglige* interesse for sjangeren ble vekket av den norske sosiologen Trine Holter, som skrev en hovedoppgave basert på en undersøkelse av de syv mest kjøpte og lånte bøkene (Holter 1997). Fra hennes utvalg har jeg valgt ut fire for nærmere analyse. Jeg valgte de bøkene som ble publisert og presentert som *annerledes* da de kom ut. Dermed ble alle også mye diskutert og omtalt – det vil si at de har fått nokså prominente posisjoner i diskurs om barn og foreldreskap. Det har ikke vært nødvendig å lese bøkene, eller en gang å være spesielt interessert i barneomsorg, for å få tilgang

til (deler av) innholdet. Til sammen dekker bøkene de tre siste tiårene. Og bortsett fra Benjamin Spocks klassiker *Barnet* – som var den første i sjangeren – er de skrevet av og for skandinaver, noe jeg mener gjør dem særlig velegnet til å belyse meningsforhandlinger i nettopp denne kulturelle konteksten.

Den eldste er altså *Barnet. Sunn fornuft i barnestell og oppdragelse*, som ifølge det norske forlaget er «verdens mest solgte bok, nest etter Bibelen», og som gir foreldre «retningslinjer [som] har gyldighet for alle barn og alle foreldre, uansett land, rase eller kultur». Denne boka kom først på norsk i 1953, og er utgitt i mange nye utgaver etter det. Det er den reviderte utgaven fra 1970 jeg har arbeidet med, og alle sidehenvisninger er til den. I 1984 kom Anna Wahlgrens *Barneboka*, og i 1990 Eivind Blikstads *Når menn blir fedre. Et knallhardt forsvar for nye verdier*, som ble fulgt av *Heimevernet. Fedre og barn på nye eventyr* i 1992. Den første er knyttet til svangerskap, fødsel og spedbarn, den neste til småbarn. Som titlene antyder, tar de to siste spesielt for seg mannlighet og faderskap. Interessant nok argumenterer *alle* bøkene for at far skal engasjere seg i omsorg for barna sine, «bli en virkelig far fra første stund», som Spock uttrykker det. Det å gjøre menn til 'omsorgsfedre' kan altså beskrives som et diskursivt prosjekt. Men innenfor dette prosjektet er det betraktelig variasjon med henhold til både *hvordan* far skal engasjere seg og *hvorfor* han skal gjøre det. Det gjør også den forståelsen tekstene gir av hva som er fedrenes spesifikke utgangspunkt for og potensielle bidrag til det som er 'bra for barn'. Det er disse spørsmålene jeg vil belyse her.

Jeg nærmer meg materialet fra to utgangspunkt. Det ene er hvordan fedre blir framstilt i bøkene – hvordan 'er' de, og hva gjør de – og på hvilke måter blir fedre gjort betydningsfulle? Den andre inngangen går

gjennom å studere hvordan kjønn mer generelt er innvevd i det som er den umiddelbare konteksten for disse konstruksjonene, det vil si bøkene, sjangeren og de aktuelle diskursene. I konkret tekst eller snakk er det vanligvis slik at diskurser flettes sammen og flyter over i hverandre, slik at de gjensidig situerer og danner rammer for hverandre. Definert ut fra hovedtemaet inngår tekstene jeg analyserer her i en diskurs som kan kalles 'bra for barn', og den er igjen situert blant annet i diskurser om kjønn og om 'det gode menneske' og 'det gode liv'. Jeg tror det er nettopp denne sammenvevingen av kulturelle dimensjoner som gir bøkene deres potensielle innflytelse.

Sjangeren og dens røtter

Rådgivningsbøker for foreldre kan beskrives som en egen sjanger som gir bestemte forventninger om både innhold og form. Ett kjennetegn er at slike bøker utformes som *kunnskapsformidlende* på den måten at de er forankret i både vitenskapelig kunnskap og

bør behandles for å bli slik de skal. Både innholdet i 'barnets natur' og mål og midler i barneoppdragelsen er naturligvis høyst kulturelle, men i bøkene blir de aktuelle konstruksjonene alltid presentert som uforanderlige kjensgjerninger.

Sjangeren har røtter blant annet i det den amerikanske historikeren Rima Apple kaller «the ideology of scientific motherhood», en diskurs som preges av «the insistence that women require expert scientific and medical advice to raise their children healthfully» (Apple 1997, s. 90). Dette er en sosialpolitisk diskurs vi finner i hele den vestlige verden. Den har vært – og er – sentral ikke bare når det gjelder forståelsen av barn. Den kan også beskrives som en ideologisk kamparena, der striden står om kompetanse, kunnskap og kjønn. Da den oppstod i USA på 1800-tallet, ble kvinner oppmuntret til å søke og vurdere vitenskapelig og medisinsk kunnskap. På 1900-tallet hadde imidlertid ideologien endret seg i retning av at kvinnene skulle følge spesifiserte handlingsanvisninger fra ekspertene (Apple 1997:91). Slik ble

Utgangspunktet er barnets natur – hvordan barn 'er' – og av dette avleder forfatterne hvordan barn bør behandles for å bli slik de skal.

personlige erfaringer og betraktninger, og at forfatteren kombinerer ekspertautoritet med personlig autoritet. Bøkene er *handlingsorienterte* i den forstand at de sikter mot å få leserne til å handle – det vil si å praktisere sitt foreldreskap – på bestemte måter. Det sentrale *innholdet* i dem er hva som er 'bra for barn', enten det dreier seg om ernæring, vannkopper eller moral. Utgangspunktet er barnets natur – hvordan barn 'er' – og av dette avleder forfatterne hvordan barn

mødrene stilt overfor et dilemma: de fikk ansvaret, men uten å bli tilkjent den kompetansen som var nødvendig for å ta det. «The image of the scientific mother changed from the queen of the nursery to the servant of science», skriver Apple (op.cit. s. 105).

Og det har ikke vært enkelt å følge påleggene fra vitenskapen. Vitenskapens konstruksjoner av barnets vesen er i høyere grad preget av diskontinuitet og brudd med tidligere forståelsesmåter enn konstruksjoner av

for eksempel renslighet eller nøysomhet. Den som søkte ekspertråd om barneoppdragelse kunne finne helt motstridende handlingsanvisninger. Mens husarbeidet på mange måter er blitt forenklet gjennom ny teknologi, er det å oppdra barn heller blitt mer komplisert på den måten at flere dimensjoner har kommet til. Mens legevitenenskapen i utgangspunktet ville lære mødrene å behandle barnets kropp på bestemte måter, kom seinere dets emosjonelle og etter hvert også intellektuelle utvikling inn under foreldrenes ansvarsområde. Målet ble *Dydige, sterke, lykkelige barn* (Rudberg 1983). «De nye forventningene til barneomsorg fylte tiden som før kunne gå til å ta vare på 5-6 barn, med den som nå trengtes for 2-3. Tilstedeværelse ble stikkordet i forventningene til morsarbeidet, helt fram til 1960-årene. Den psykiske omsorgen ble høyt prioritert.» (Blom 1994, s. 134)

Så lenge det var det fysiske og fysiologiske som var viktig, kunne i og for seg hvem som helst som hadde de rette kunnskapene ta seg av omsorgen. Med interessen for det psykologiske kom også følelsesmessige relasjoner og samspill mellom barn og voksen (først og fremst mor) i fokus. *Barnet* var den første boka på norsk som behandlet begge sider like utførlig (Riis og Wergeland 1970), og den har antakelig spilt en stor rolle som sjangermodell.

Bøkene kan beskrives som prosjekter, og hver forfatter beskriver sitt prosjekt i form av noe spesifikt de har å tilby, som det er behov for i en bestemt historisk situasjon. Samtidig posisjonerer de seg selv som autoriteter ved å henvise til et kunnskaps- eller erfaringsgrunnlag som gir både dem og prosjektet troverdighet innenfor denne situasjonen. Når de utvalgte bøkene er blitt oppfattet som 'annerledes', er det fordi de framstår som alternativer til eller brudd med noen av samtidens rådende diskurser. I de to første bøkene dreier det seg blant annet om at for-

eldre ikke skal la seg overvelde av eksperter og autoriteter. Begge relaterer 'bra for barn' til samfunnsmessige verdier, og begge er kulturkritiske. De to siste er skrevet både *om* og *til* menn, noe som er høyst uvanlig i denne sjangeren, og i dem dreier kulturkritikken seg om kjønnssystemet – først og fremst om maskulinitet.

Barnestell og oppdragelse som kulturkritisk prosjekt

I forordet til 1970-utgaven av *Barnet* skriver Spock at målet for oppdragelsen er at barn skal være «rede til å påta seg sin del i løsningen av verdens presserende problemer» – og at dette også vil gjøre dem lykkeligere. «For menneskene kan bare bli virkelig lykkelige når de føler at de er en del av noe som er større enn dem selv, når det ventes meget av dem og når de lever opp til disse forventningene.»

Spock var lege og spesialist i barnepsykiatri, og når det gjelder kjønn og samliv representerer han både sin tids vitenskap og etablerte samfunnsnormer. Samtidig var han samfunnsengasjert, en kjent figur i borgerretts- og fredsbevegelser.³ Som lege har han både institusjonell autoritet og ekspertautoritet. Spock går i rette både med ekspertveldet og med samfunnstilstander og -tendenser som han oppfatter som nedbrytende. Nettopp ved å posisjonere seg 'på foreldrenes side' og å problematisere den institusjonelle autoriteten han selv representerte, oppnådde Spock en høy grad av personlig autoritet.⁴

Anna Wahlgren presenterer både seg selv og sitt program på en annen måte:

«Det finnes en grunnleggende drift i mennesket som klarest kommer til uttrykk hos det vesle barnet. Det er driften til å utforske, beherske og etter hvert forandre virkeligheten, vilkårene og verden. Du kommer til å måtte slåss mot et samfunn

som lammer den driften. Kvel den ikke.
La den ikke lammes.» (s. 14)

Wahlgren posisjonerer seg selv som anti-autoritær antikapitalist og boka som motekspertise utviklet gjennom levd erfaring med ulykkelig barndom, ni barn og fire skilsmisser. Hun har altså ingen institusjonell autoritet, og skaper kanskje personlig autoritet delvis ved å gjøre en dyd av nettopp det. «Anna Wahlgren gir seg ikke ut for å være noen ekspert: hun tiltror alle foreldre ressurser som samfunnet ofte underkjenner», heter det i forlagets baksidetekst – helt i tråd med sekstiåttgenerasjonens antiestablishment-idealer. I forordet til boka bruker Wahlgren sin eldste datter som referanse:

«Hun er voksen nå, og det var til sist hennes ord som fikk meg til å skrive denne boka. 'Når jeg får barn, vil jeg at de skal bli som meg. Hvordan gjør man det?' Med Barneboka forsøker jeg å gi svar.» (s. 12).

Dette er en attest som antakelig appellerer til mange foreldre: den er utstedt av et barn som liker seg selv, og som attpå til takker sin mor for det!

Blikstads bøker skiller seg fra andre bøker i sjangeren på flere måter. Det vanlige er for eksempel at småbarn preger både tittel og forsidebilde. I kontrast til dette viser forsidebildet på *Når menn blir fedre* forfatteren Ernest Hemingway med en kattunge på fanget – en sammenstilling av det harde og det myke som indikerer at det ikke (bare) dreier seg om barn. På forsiden av *Heimevernet* ser vi en værbitt apasjekriger med gevær og et innbitt, vaksomt ansiktsuttrykk. Bøkene begrunnes med at det er nødvendig å bryte med 'kvinnemonopolet i babybransjen'. Litteraturen «er hovedsakelig skrevet av og til kvinner – ut fra kvinners bakgrunn og

situasjon. De mest moderne og oppegående bøkene inkluderer i prinsippet også mannen, men veldig ofte ser man bort fra at som blivende far har mannen et helt annet ståsted og erfaringsbakgrunn enn kvinner.» (Blikstad 1990/1994, s. 8-9). En annen svært tydelig kontrast er forfatterposisjonen. Når Blikstad henvender seg til leseren, gjør han det som *en helt vanlig fyr*. Han etablerer en felles outsider-posisjon, og derfra deler han erfaringer og synspunkter på hvordan man kan bli en insider – det vil si en far «ikke bare i navnet, men også hva stell og daglig omsorg angår». Ikke noe sted i bøkene trekker han på sin faglige autoritet eller nevner sin bakgrunn som familierådgiver; han er bare en av gutta. Boka likner en kameratslig samtale, med mye kødding, spøkefulle krenkelser og stadige hentydninger til maskulint konnoterte temaer som indianere, rock, fotball og militærvesen. Man kan se på det som en avhierarkisering av sjangeren, der leser og skriver kan framstå som likeverdige kommunikasjonspartnere – og også som en bestrebelse på å skape et maskulint fellesskap rundt svangerskap, fødsel og småbarn.

I motsetning til de andre to forfatterne anlegger ikke Blikstad noe sosialfilosofisk perspektiv på barneoppdragelsens mål eller midler. Målet er å lære barna «at verden er et godt sted å begynne seg». Hva som er 'bra for barn' er gitt, hovedspørsmålet er hva som er nødvendig for at menn skal kunne håndtere det. Det dreier seg om å overskride sosiale kjønnsforskjeller: «Kvinner har hatt omsorgsansvaret, menn har hatt med økonomi og forsyning å gjøre. Det at den skarpe delingen mellom funksjoner har vært så tydelig, bidrar fortsatt til 'to kulturer'» (Blikstad 1990/1994, s. 92). Om mannskulturen står det blant annet at «Vår verden er gjenomsyret av makt- og kontrollidealer. Når vi trenger omsorgsidealer, finner vi dem rett og slett ikke» (Blikstad 1990/1994, s. 95).

Spock: mannsmodell, maskulint fellesskap og heteronormativitet

I *Barnet* er det husmorfamilien som er den selvsagte modellen: mor er husmor, far forsørger – og hvit middelklasse er det åpenbare referansepunktet. Det framgår av både tekst og illustrasjoner. Som Holter (1997) påpeker, er det uaktuelt hos Spock at en mann skal kunne være omsorgsansvarlig. Det følger av den samfunnsmessige funksjonsdelingen, ikke av at kvinner er utrustet med noen spesifikk egenskap eller kompetanse. Riktignok er kvinner mer følsomme enn menn, men det pekes ikke ut som noen spesiell ressurs i forhold til barn. Både kompetansen og den følelsesmessige tilknytningen til barn er noe man tilegner seg etter hvert, gjennom praktisk erfaring. Det er strevsomt, men ingen heksekunst bare man bruker «sunn fornuft» – og følger forfatterens forskrifter. I Spocks innledningskapittel, som heter «Stol på Dem selv», heter det blant annet at «Å oppdra barnet Deres vil ikke bli så innviklet dersom De tar det fornuftig, stoler på Deres instinkt⁵ og følger de råd som legen gir» (s. 15, min uthevning). Gjennom dette viktige, om ikke spesielt kompetansekrevenende, arbeidet blir kvinnen betydningsfull.⁶

Mannen er betydningsfull på sin måte – som overhode for familien, ektemake for kvinnen og maskulinitetsmodell for barna. Spock poengterer at de følelsesmessige relasjonene til far har stor betydning for både sønner og døtre: «Vi vet at fedrenes forhold til barna er av vesentlig betydning for barnas følelsesliv og karakter resten av livet», og at en mann «kan være en varm og øm far uten å bli mindre mandig for det» (Spock 1970, s. 36). Selv om det er kvinnen som skal stå for omsorgsarbeidet, kan han supplere henne når han har tid. For eksempel kan han godt mate spedbarnet på søndager og skifte bleier innimellom. Dessuten kan han være et kor-

rektiv til mor hvis han «merker at moren gjør tingene på en annen måte enn det han ville ha gjort, og forstår at det er mye han må forsøke å rette på når han kommer hjem» (s. 453), eller hos legen, der han kan «få svar på spørsmål [...] som han ikke tror kona forstår betydningen av» (s. 37). Far er altså autoritet, og kjønnsforholdet er ordnet i et komplementært hierarki. Spock representerer det Ulla Holm (1993) kaller patriarkalsk fadring:⁷ autoriteten og det sosiale ansvaret for barn er fordelt mellom vitenskapen på samfunnsnivå, og de enkelte fedre i hjemmene – mens det konkrete arbeidet ('modringen') gjennomføres av kvinner.

Innenfor rammene av husmorfamilien blir det tatt for gitt at det er mor som står for husarbeid og det rutinemessige omsorgsarbeidet. Far er naturligvis viktig som forsørger, men for å være en god far kreves det mer av ham. For barnet er Spocks far betydningsfull som mann, både gjennom at han er forskjellig fra mor og gjennom at de to utgjør et par. Han har altså noe spesifikt å tilby. Komplementariteten mellom kvinner og menn er relatert til samfunnets orden: 'det gode menneske' hos Spock er et som er samfunnsnyttig – og samfunnsnyttigen er kjønnnet.⁸ Samtidig er ikke kvinne og mann noe man blir av seg selv. På s. 265 gjør Spock det klart at det krever bevisst innsats fra omgivelsenes side:

«En gutt blir ikke åndelig sett en mann bare fordi han er kommet til verden utstyrt med en liten mannskropp. Han utvikler seg til å tenke og handle og føle seg som en mann ved å ta etter menn og eldre gutter som han er på god fot med. Han tar ikke en person til forbilde med mindre han er klar over at denne personen setter pris på ham og godkjenner det han gjør. [...]»

Far skal altså etablere en god relasjon til Sønn for å bli en god modell, det vil si for at Sønn skal bli en positivt maskulin mann. Det kan bety at far innimellom må legge bånd på sine spontane reaksjoner, og tenke pedagogisk:

«En far som gjerne vil se at den lille sønnen hans skal utvikle seg i riktig retning, bør altså ikke fare for mye opp når han gråter, skjenne på ham når han leker en lek som vanligvis blir betraktet som mest passende for piker eller tvinge ham til å dyrke sport.» (s. 265)

Her kommer teksten med en advarsel. Og for at en advarsel ('gjør ikke x') skal være relevant, må det være sannsynlig at leseren vil komme til å gjøre x. Teksten peker ut tre områder der sannsynlige maskuline reaksjoner (sinne, skjenning og tvang) ikke vil være formålstjenlige. To av dem knyttet til å unngå femininitet (å gråte eller leke 'jenteleker') og en til prestasjonspress i forhold til en positivt maskulin praksis (sport). Gutter skal først og fremst være ikke-jenter. Så vil den maskuline interessen for sport komme «helt av seg selv, hvis han er utstyrt med en normal porsjon selvtilitt». Fars oppgave er å bekrefte sønnen som en liten mann: «Han skal [...] glede seg sammen med gutten, gi tydelig til kjenne at de er kamerater, dele en hemmelighet med ham og av og til ta ham med på tur alene.» (ibid.)

Veien går altså gjennom å innlemme gutten i et lystbetont maskulint fellesskap. Derfor har kapitlet om «Forskjellige problemer» egne avsnitt både om «Det farløse barnet» og «Når far er borte». Her får mor mange råd om hvordan hun kan kompensere for en død eller fraværende far ved å sørge for at barna får regelmessig kontakt med andre hyggelige menn. Både sønner og døtre trenger tilgang til positive maskulinitetsmodeller, og i tillegg

trenger sønner også å lære å håndtere en maskulin verden: «En gutt som ikke har noen far, trenger særlig til å leke med andre gutter, helst hver dag om det er mulig. Han bør begynne når han er 2 år og vesentlig være beskjeftiget med typiske gutteleker.» (s. 454) Det er nemlig

«[...] lett for en mor som ikke har noen andre som står henne nær, å falle for fristelsen til å gjøre ham til sin fortrolige, få ham interessert i klær og innredningen av hjemmet, i hennes tanker og meninger om folk, i de bøkene og andre fritidssysler hun setter pris på.»

Og det kan ha uheldige konsekvenser: «Lykkes⁹ det for henne å gjøre sin verden mer tiltrekkende og lettere å leve i enn guttenes, hvor han må stå på egne bein, kan det hende han blir veslevoksen og feminin» (ibid). Selve målet for utviklingen er kjønnsbestemt: han skal bli en mann blant menn, hun en kvinne. 'Det gode menneske' er ikke kjønnsnøytralt. I avsnittet «Hvordan menneskets lengsler fødes» (s. 24-25) knytter Spock dette til freudianske teorier om heteroseksualitet og sublimering. Her framhever han at menns

«[...] idealisering av kvinnen [...] er den vesentligste inspirasjon i deres skapende virksomhet innenfor arkitektur, ingeniørkunst, tekniske oppfinnelser, vitenskapelige oppdagelser, litteratur, drama, musikk, maleri.»

Selv om far-datter-forholdet kanskje krever mindre innsats av far, er det like viktig, skriver Spock. Datteren «vil ikke akkurat ta etter ham, men fars anerkjennelse er viktig – når han forteller henne at han liker kjolen hennes, at hun er fin på håret, eller at kakene hun har laget er riktig deilige» (s. 266) – det vil si når hun engasjerer seg i bestemte, kvin-

nelige praksiser. Samtidig trenger også hun en maskulinitetsmodell:

«Ved at hun lærer seg til å sette høyt de egenskaper hos faren som er typisk mannlige, forbereder hun seg til å leve sitt liv som voksen i en verden hvor halvparten av innbyggerne er menn.»

Forholdet til far vil «i sterk grad» påvirke hennes videre liv; «den mannen hun blir forelsket i, og det ekteskapet hun kommer til å leve i». De sikre prekontekstualiseringene¹⁰ levner ingen tvil om hvilken framtid hun har, og hva ved den som er vesentlig – det heteroromantiske prosjektet. Teksten er utformet på en slik måte at ett og bare ett forløp er mulig: jenta *kommer til å* sette det maskuline høyt, hun *kommer til å* forelske seg i en mann, og hun *kommer til å* gifte seg. Kjønn er skjebne – og fars oppgave er å bidra slik at døtre blir tilfreds med sin.

Mannsidealet i *Barnet* – det sønnene skal ønske å etterlikne og døtrene skal lære å elske – er den vennlige, høviske, idealistiske, målbevisste og kontrollerte borger. Av tegneren er han utformet som en slank, hvit mann med hatt, frakk og dokumentmappe. Han kan gjøre dumme ting iblant – som å bli litt barnslig sjalu og usikker når kona blir gravid – men det går over. Det hefter ikke noe negativt ved maskulinitet, og selv om det gode menneske kommer i to kjønnete utgaver, likner nok det beste mennesket mer på far enn på mor. Mannens selvsagte posisjon er da også *overordnet* og *sentral*. Både svangerskap og fødsel kan rokke (forbigående) ved denne posisjonen. Blant prøvelsene en nybakt far skal gjennom, er at på klinikken «er det ingen som gjør noe for at han skal føle seg som familiens overhode», og når han skal hente familien hjem må han «nærmest spille rollen som alminnelig bærer» (s. 36). Men som vi har sett, er det likevel han som har den selvfølgelig autoriteten.

Et interessant trekk ved denne teksten er at kjønn på den ene siden beskrives som gitte, nødvendige, essensielle forskjeller. På den andre siden kan man ikke stole helt på naturen: en mannskropp er ingen garanti for sann maskulinitet. Spock oppfordrer altså menn til å ha et bevisst forhold til sin farspraksis, og til å ta på seg et kjønnsspesifikt moralsk ansvar. Det er ikke bare det individuelle barnet, men hele den moralske orden i samfunnet som står på spill. «Evnen til idealisme, skaperaktivitet, åndelig virksomhet ligger latent i hvert eneste barn. Hvorvidt han vil realisere dem avhenger av foreldrene» (s. 25) – og det dreier seg om å håndtere heteroseksuelt begjær, om å løse ødipuskomplekset og om å kanalisere sublimert begjær inn i samfunnsforbedrende virksomhet. Nåtidslere er ikke vant til å se en så klar argumentasjon for at heteronormativitet er samfunnets grunnvoll. Det betyr ikke nødvendigvis noe annet enn at den er så selvsagt at den ikke lenger blir uttalt.

Wahlgren: likestilling, motekspertise og manndomsprøve

I *Barnebogen* har barn behov for mennesker som *gjør* ting på bestemte måter – men som stort sett ikke har noe kjønn. Noe behov for kjønnete modeller opptreer ikke før barnet er 12, det vil si på s. 493 – og det gjelder bare for «den av foreldrene som er av motsatt kjønn – som nå tiltrer en ny karriere: som representant for sitt kjønn, som *modell*, for kvinnen eller mannen.» Barn trenger altså ikke noen modell av sitt eget kjønn. Det gode menneske er kjønnsnøytralt, og kjønn er først og fremst relevant i forhold til den heterofile pardannelsen. Teksten gir ellers et tydelig bilde av det gode menneske som selvstendig, uavhengig og antiautoritært – en versjon Wahlgren selv står modell for både gjennom sine personlige fortellinger og sine

oppfordringer til leserne. Selve den heroiske posisjonen hun inntar har i seg selv flere maskuline enn feminine konnotasjoner, og dette kan leses som et praksis-argument mot en dikotom og komplementær kjønnsforståelse. Det kan også måten hun skriver på: i store og små spørsmål inntar Wahlgren en posisjon som ubestridt ekspert. Hun vet best, og leseren skal kunne føle seg trygg ved å følge hennes anvisninger, påbud og forbud.

Barneboka er preget av likestillingsdiskurs blant annet på den måten at den tar for gitt at kvinner og menn er rettslig og økonomisk likestilte, og at den i liten grad tematiserer eller problematiserer kjønn eksplisitt. Temaet dukker opp i noen sekvenser, blant annet i et eget kapittel der Wahlgren gjør rede for sin teori om kjønn: «Gutter er gutter, vel? Noe om kjønnsroller.» Der skiller hun mellom kulturelle utforminger av kjønn og hvordan *naturen* er innrettet. På den ene siden er kvinner og menn forskjellige av natur, skriver hun: menn er «skvettere» (av sæd), mens kvinner er «rugere». På den andre siden skriver hun at «naturen har gardert oss»: hvis mor dør, må far kunne ta over hennes omsorgsfunksjoner – og han «har også en evne til det, som hviler latent» (s. 527).

Barneboka inneholder en tekst som har tittelen «Mannen gravid?», og som kan leses som et forsøk på å vekke denne latente omsorgsevnen. Akkurat i denne teksten, som henvender seg direkte til blivende fedre, er det forholdet mellom maskulinitet og faderskap som blir problematisert. Derfor har jeg dekonstruert denne teksten på mikronivå (analysen er presentert i Andenæs 1998). «Mannen gravid?» har det til felles med Blikstad-bøkene at de henvender seg direkte til menn, og på en nokså personlig måte. Felles trekk ved disse tekstene er at de også både er direktive – noe som i seg selv kan oppfattes som ansiktstruende¹¹ – og at de også tilskriver menn en del handlingstilbøyeligheter

som de gir negative konnotasjoner. Da blir relasjonen mellom skriver og leser sårbar. Det gjøres da også mye ansiktsarbeid i disse tekstene. «Mannen gravid?» åpner med en sekvens der mannen posisjoneres som ønsket og etterlengtet, og der han samtidig blir presentert for faderskap som et maskulint potensiale:

«[...]Gang på gang kikket jeg under bleia for å se om det var sant. En gutt!

Min yndlingsfantasi om dette babymyke knøttet var: Han skal bli en stor sterk kar med hår på brystet og dyp stemme og *pappa!*» (s. 31)

Videre i teksten blir engasjement i svangerskap og fødsel framstilt både som et enestående privilegium tekstens 'du' har tilgang til og som en moderne skandinavisk manndomsprøve. Her er det et poeng at det er naturen selv, gjennom det naturlige heteroromantiske prosjektet, som arrangerer prøven: «Kjærlighet vil barn». Teksten presenterer en serie hendelser og tilstander en mann vil oppleve som truende for sin maskulinitet – usikkerhet, destabilisering av parforholdet, tap av seksuell kontroll, frykt for feminisering og for å miste uavhengighet. Samtidig forsikrer teksten om at truslene ikke er reelle. En god del av sekvensen dreier seg om å tilskrive menn følelsesmessige og handlingsmessige tilbøyeligheter, og å instruere leseren om hvordan han skal forholde seg til dem for å bestå prøven og bli et ekte mannfolk: uavhengig, modig, ansvarlig, de svakes beskytter. Han forsikres også om at han ikke vil tape verken sin uavhengighet eller kontrollen i parforholdet, og dessuten om hvor mye han har å vinne. Under selve fødselen vil 'du' være «den viktigste i verden for din kvinne. Langt viktigere enn barnet.» Han blir verdsatt av samfunnet, der hans «betydning som far» blir «understreket fra alle kanter»,

han blir delaktig i «noe stort» og «et nært og varig fellesskap» som gir modning og vekst. Dessuten blir barnet «en kamerat, et suverent lite menneske som liker deg – uten forbehold.» Kort sagt: 'du' «vil føle deg svimlende betydningsfull – hvis du bare tør». De som ikke tør, som ikke vil prioritere barnet, representerer negativ maskulinitet.

Blikstad: Indianere, taper-typer og postfeminisme

Barneboka argumenterer ikke for noe spesielt maskulint bidrag – noe menn har eller gjør som er bra for barn. Derimot (som vi nettopp har sett) forteller den at barn er bra for menn. Denne tanken var i sirkulasjon på 80-tallet, og i *Mannifest* omtales den som en av begrunnelsene for å oppnevne det såkalte Mannsrolleutvalget.¹² «Menn får òg ei rekke verdier i familien; evne til innleving, evne til å syne kjensler, evne til nærleik etc.» Blikstad distanserer seg fra ideen om barn som maskulint selvrealiseringsprosjekt: Far skal ikke skifte bleier for å utvikle seg selv, men fordi bleia er våt.

Blikstad skriver som en av 'de nye fedrene'. Hva har han å fortelle om prosessen fra 'insider' til 'outsider' – hva beskrives som menns utgangspunkt, og hvor må forandringen skje? I forordet til *Fedre* skriver han:

«Jeg kan tidfeste nøyaktig når ideen til en bok om spedbarn og fedre slo ned i meg. Det var en kveld da ryggen sto i 45 graders vinkel. Først hadde jeg trillet en barnevogn beregnet på pygmeer, og deretter stelte jeg småen på et stellebord i noe som fortonte seg som knehøyde.»

Det legges i det hele tatt stor vekt på menns kropp, som altså er svært store, i hvert fall i forhold til kvinners. Menn har ikke hender, men «grove never» – derfor kan de

være redde for å skade det lille barnet. Men det behøver de ikke være. Teksten tilbyr en redefinering av det 'store' fra noe truende til noe betryggende: «trygge, solide never er det som susen gjør». Hva mer forteller bøkene om denne unge mannen med den svære kroppen? Han kan snekre og mekke, men har ikke helt grepet om følelser og kommunikasjon – han snakker ikke så mye (som barnets mor gjør) om sine varme følelser for barnet, og han har foreløpig ikke for vane å si 'unnskyld'. Dessuten er han nok litt make-lig anlagt, og litt uomtenksom – og han synes ofte at barnets mor er ganske urimelig.

Det som først og fremst gjøres relevant ved mannen i bøkene til Blikstad er at han ikke er kvinne, han er *forskjellig fra* kvinner. Og «barn trenger ikke to mødre – og slett ikke en mor og en reservemor» (Blikstad 1992, s. 93). Dette aktualiserer spørsmålet om det er slik at menn har noe spesifikt å bidra med til 'bra for barn'. *Heimevernet* har et kapittel som heter: «På menns vis. Om å bevare sin egenart i omsorgsarbeid». Det starter slik:

«Overskriften – 'På menns vis' – er valgt fordi den høres fin ut. Men problemene med den melder seg umiddelbart. Hva betyr dette egentlig? Finnes det en bestemt måte å ta vare på småbarn på som er 'mannlig' i motsetning til 'kvinnelig'?»

Spørsmålet om mannlig egenart blir altså luftet – men det blir opp til leseren å besvare det. Teksten gir nemlig ikke noe svar.¹³ Noen linjer nedenfor gir Blikstad «katten i mannsrolleutvalg, menns sjelsliv og hva 'egenart i omsorgsarbeid' egentlig er». Myndighet knyttes verken til kjønn eller kompetanse, men til *ansvar*: «Når jeg har hovedansvaret for barnet på et område er det jeg som best er skikket til å 'bestemme' hvordan ting skal gjøres. Hvis vi ikke blir enige får madammen

pent finne seg i det.» Med ansvar følger altså ikke bare myndighet, men også skikkethet. Noe *generelt* maskulint bidrag – som kunne peke mot en maskulin essens – blir ikke definert. Den egenarten menn skal bevare ser ut til å være knyttet til at det enkelte individ skal 'være seg selv'.

Dette kan se ut som et argument for at 'hvis far skal ta ansvar, må han få gjøre det på sin egen måte' – et tenkesett det er en del å innvende mot.¹⁴ Men uttalelsene er omkranst av gjentatte anvisninger om det motsatte, der det understrekes at menn må være villige til å lære av kvinner. Kvinner vet ting som menn ikke vet, de er sosialisert til å ha det «i ryggmargen» eller «i fingrene» – og dessuten har svangerskapet gitt dem trening i å prioritere barnets behov framfor sine egne. «Ta derfor fruens anvisninger på alvor.» I del 3 av *Heimevernet* blir dette særlig tydelig. Denne delen «handler [...] om de reglene vi [menn] må lære oss dersom vi vil spille 'omsorgsball'» og beskrives som «et internt oppgjør i herregarderoben». Innholdet posisjoneres som kjønnsmessig kontroversielt: «Hvis du syns at barnets mor får for mange gratispoenger mot deg i de følgende kapitler, så riv dem heller ut før hun leser dem» (s. 61).

Kapitlene heter «De ti bud i hvordan gjøre barnet ditt engstelig», «Barn som fedrenes utstillingsvindu», «Ta ballen – ikke mannen. Om straff og sanksjon» og «Kvalitetstid» – et begrep for dårer». Innholdet kan oppsummeres stikkordsmessig som autoritet og kontroll versus respekt og gjensidighet, og at det ikke er følelser som skaper gode relasjoner, men tid og arbeid.

Disse tekstene hevder både at menn mangler noe som kvinner har og at det er nødvendig for dem å innta en posisjon som lærevillige (og dermed underordnet) i forhold til kvinner. Begge deler er svært ansiktstruende, og man kan spørre hva teksten gjør for å få leseren til å følge disse ubehagelige

handlingsanvisningene. Hva har leseren å vinne på det? Teksten bruker både pisk og gulrot. Pisken er en trussel om negativ maskulinitet: En serie praksiser (overfor enten barnet eller moren) blir karakterisert med ord som «sutrete», «furten», «lumpent», «billig preik og fine ord» – kort sagt «oppførsel som ikke er mannfolk verdig». Menn som utfører dem blir omtalt som for eksempel «mer primitive enn aper», «skikkelige kryp», «helt puddinger», «dårer og vasemikler».

Kort sagt:

«For taper-typeene blant oss, de som innerst inne synes at 'ungegreier' er kvinnfolkarbeid og at menn som jobber med barn er bløte i pappen, er denne boken fullstendig verdiløs. Bytt den like gjerne først som sist og kjøp en tanga-truse med innleggsåle i stedet.» (Blikstad 1992, s. 9).

Og gulroten? Den ser ut til å være mulighetene for å få være både mann og far på en ålreit måte. I kontrast til disse taper-typeene presenteres en modell for positiv maskulinitet: apasjeindianere.

«Det finnes ikke samfunn i moderne tid som til de grader dyrket det vi forbinder med mandighet, mot og taperhet som apachestammene [...] Den største vanære som kunne ramme en apache var å ikke kunne utvise den nødvendige omsorgen for egen og andres familier. Fedrene nærmest dyrket sine barn. Det eksisterte ingen motsetninger mellom spydet og kluten.» (Blikstad 1992, s. 10)

I Blikstads bøker finner vi en grunnleggende forståelse av *kjønn som forskjell* som i og for seg kan minne om Spock. Men forskjellene er ikke de samme i de to bøkene, og det er ikke relasjonen mellom dem heller. I *Barnet*

resulterer de i at mannlig overordning er både godt og naturlig. Hos Blikstad er forskjellene – i hvert fall de av dem som er viktige – både plagsomme og unødvendige. De viktige forskjellene er knyttet til omsorgsvilje og -evne, til å kunne gjøre det som er 'bra for barn', og det er her maskuliniteten må reorganiseres. Eventuelle andre forskjeller blir uvesentlige, et spørsmål om at han gjør ting på en litt annen måte enn hun: «Ikke bedre, men heller ikke dårligere. Bare annerledes.» Teksten stiller spørsmål om hvor like det er noe poeng å bli, og overlater gjerne til leseren å finne sine egne svar. Til gjengjeld gir den en del tydelige anvisninger for oppførsel, også overfor barnets mor. Ikke minst dreier det seg om at mannen må akseptere at han ikke alltid har den sentrale posisjonen i familien. Teksten oppfordrer til å organisere foreldreskapet i kollegial gjensidighet, og i den sammenhengen får far også beskjed om å ta ansvar for sine egne følelser.

Den engasjerte far som diskursivt prosjekt

Som i hverdagsamtaler er noen innlegg i offentlig diskurs korte, andre lange, og de framføres med varierende stemmestyrke. Noen vekker stor oppmerksomhet, mens andre blir overhørt; noen gjentar omtrent det samme som er sagt før og bygger dermed opp under meningskonstruksjoner som allerede er etablert, mens andre bringer inn nytt samtalestoff og nye synspunkter som – med større eller mindre hell – skaper uorden i meningsetableringen og bevegelser i måten samtalen forløper på. Alle de fire innleggene vi har sett på her er blitt møtt med stor oppmerksomhet, og innholdet i dem er blitt sitert og resirkulert gjennom både språklige og andre slags praksiser.

Som vi har sett, argumenterer alle bøkene i utvalget eksplisitt for at menn bør

engasjere seg i omsorgsarbeid. Alle forhold seg til at slikt engasjement kan fortone seg som en trussel mot maskulinitet, og alle forsikrer om at det ikke stemmer. Tekstene kan altså leses som forhandlingsinnlegg for å installere engasjement og omsorg i en positiv maskulinitet. De første fokuserer mer på den følelsesmessige tilknytningen mellom barn og fedre enn på det konkrete arbeidet, og forteller at omsorgskompetanse er noe man utvikler gjennom øvelse etter forfatterens anvisninger. (Riktignok er det utenkelig hos Spock at en mann skulle gjøre stort av det, men det er nok fordi han har viktigere ting å drive med, neppe fordi han ikke ville kunne klare det.) I *Barnet* kreves det ikke noen spesielle forandringer fra mannens side for å bli far, stort sett kan han være akkurat slik som han er. I *Barneboka* er det gjennom å bli far at han blir en virkelig mann – både elsket og overordnet – og i Blikstad-bøkene er det bare «taper-typene» som ikke engasjerer seg i det hverdagslige omsorgsarbeidet.

Mens jeg har arbeidet med materialet, synes jeg det har vært interessant å se hvordan det maskuline heterogeniseres og splittes i henholdsvis positivt og negativt konnoterte praksiser. Alle bøkene presenterer et nokså vidt spektrum av praksiser som sannsynlig maskuline – men i de nyeste blir en del av dem marginalisert, skjøvet ut av og kontrastert med det som blir vist fram som positiv maskulinitet. Og den knyttes alltid til mannens evne og vilje til å reorganisere livet sitt i forbindelse med barn. Ligger det et potensiale her til å destabilisere kjønns-hierarkiet? Kanskje – men ikke nødvendigvis. Forventningene til 'det nye faderskapet' har flere sider. Omsorgsfedre anses å være bra for barn, som trenger (gode) maskulinitetsmodeller, og de er bra for mor, som får avlastning i privatsfæren og dermed større muligheter i den offentlige. Dessuten, dersom far deltar i det, kan arbeid i hjemmet få høyere anse-

else ut fra prinsippet om at det menn gjør er viktig (jfr. Annfelt 1999). Og antakelig har de siste tiårenes diskurs og reformer skapt større bevissthet om betydningen av barneomsorg – men det har ikke ført til noen vesentlig oppvurdering av husarbeid. Det er fremdeles et kvinneanliggende, trass i den lovende tittelen *Slik blir du husets herre* (Almaas 2002) – på en veiledningsbok om rengjøring.

I bøkene til Blikstad er konflikter og motsetninger knyttet til kjønn skrevet inn som en selvsagt dimensjon i livet til heteroseksuelle par. Derfor synes jeg det gir mening å beskrive Blikstads tekster som *postfeministiske*, slik Morgan (1994) bruker begrepet. Morgan hevder at postfeminisme betyr verken antifeminisme eller fravær av feminisme – det betyr at feministbevegelsen allerede er tilstede i sosialt liv, som empirisk variabelt fenomen. Da dreier det seg både om hvordan vi tenker og handler i verden, og om de konkrete strukturelle forandringene feminisme og kvinnekamp har ført til. Norske kvinner og menn har nå tilgang til feministisk inspirerte tenkemåter på samme måte som de har tilgang til barnehager og permisjonsordninger. Hva de tar i bruk, og i hvilke sammenhenger, er et empirisk spørsmål.

Jeg kjenner ikke noen resepsjonsanalyse av den typen tekster som er behandlet her. At bøker blir solgt eller utlånt forteller ingen ting om hvem som leser dem, hvordan de blir brukt eller hva slags gjennomslagskraft de har.¹⁵ Jeg vil heller ikke spekulere rundt om eller hvordan bøker påvirker individuelle menns og kvinners subjektivitet eller praksis. Det analysene kan fortelle noe om er noen strømninger i de kulturelle omgivelsene, som gir oss ideer om hva som er vanlig, ønskelig og mulig. Særlig tekstene til Blikstad er mye resirkulert – de dukker opp på svangerskapskurs og nettsteder, i ukeblader og hefter som blir delt ut i forbindelse med svangerskapskontroll. Gjennom disse kanalene når

(post)feministisk diskurs fram til en del mennesker som kanskje ikke ellers beskjeftiger seg så mye med bøker og artikler som eksplisitt handler om kjønn. Og det, antar jeg, er en god ting. Selv gleder jeg meg i hvert fall ved tanken over at følgende ytring nå er blitt så allment tilgjengelig: «Sjekk at partneren din ikke må gjøre din jobb i huset i tillegg til sin egen» (Blikstad 1990/1994, s. 97).

Diskursiv forandring – og kontinuitet

Jeg har altså nærmet meg disse tekstene med tanke på å analysere fram implisitt mening, det som sies på indirekte måter. Et diskursanalytisk perspektiv inviterer også til å spørre hva tekstene forteller gjennom det de slett ikke sier. Samtidig som disse bøkene representerer, og blir feiret for, brudd med diskursene på noen vesentlige punkter, sørger de også for diskursiv kontinuitet. Dette er særlig knyttet til tekstenes tause tale, til det Bourdieu kaller *doxa* – det som kan tas for gitt og som forblir utematisert og uproblematisk. Nå er det jo slik at tekster forblir tause om det aller meste, så på dette nivået er det utelukkende forskningens egne perspektiver og interesser som leder det analytiske blikket. Blant de tingene som slår meg er at tekstene er overveldende heteronormative og gjennomtrengende hvite.¹⁶ Jeg har allerede vært inne på hvordan heteroromantikk er skrevet inn i tekstene – om ikke nødvendigvis i form av ett livslangt samliv, så i form av seriemonogami. Ut fra disse bøkene er ethvert barn produsert av og omkranset av heteroseksuell kjærlighet på en måte som gjør den til en forutsetning for og nærmest til en egenskap ved barnet selv. Det er det tilsynelatende selvinnsynende ved dette som gjør heteroromantikk til heteronormativitet. På akkurat samme måte er både barn, foreldre og omgivelser hvite.

Tar vi et blick på hele 'bra for barn'-

diskursen i Norge – med alle dens interdiskursive forhandlinger om familie, hjem, omsorg, ansvar, kjærlighet – er det nokså lett å se at den preges av både hvithet og heteronormativitet på noen meget tydelige måter. Riktignok har vi en partnerskapslov, og riktignok er det mulig å hevde offentlig at homofili kan være forenlig med foreldreskap – men kontroversielle er begge deler fremdeles. Og uansett hvor velegnet en individuell lesbe eller homse måtte være som forelder, framstår det som udiskutabelt at det ville vært *bedre* om hun eller han var heterofil. På samme måte gir den metonymiske hvithet en selvfølgelig bakgrunn å vurdere hvordan *andre* organiserer sitt foreldreansvar (eventuelt hva de oppfattes å *ikke* ta ansvar for) – ikke på noen helhetlig måte, men som avvik fra kulturelle normer som 'norske' foreldre kollektivt antas å følge.

Dette er ikke noen kritikk av forfatterne. Det ville være meningsløst å kritisere for eksempel Blikstad for at han ikke skriver om flerkulturelle familier eller barn med homofile foreldre. Det er heller ikke spesielt rart at et utvalg bestselgere først og fremst dreier seg om det vi oppfatter som mest vanlig – det heteroseksuelle paret og kjernefamilien deres. Det har med diskursens materialitet å gjøre. Poenget – og problemet – er snarere at slike bøker i så stor grad befester og bekrefter en forståelse av det *vanlige* som det *eneste*. De subjektposisjonene som gjøres tilgjengelige for leserne blir dermed uløselig knyttet til en normativ og normerende konstruksjon av en helt bestemt form for familie. Det er først og fremst der de 'nye fedrene' skal være. ★

Litteratur

- Almaas, Jon 2002. *Slik blir du husets herre. Kunsten å holde hjemmet i orden*. Kagge, Oslo.
 Andenæs, Agnes 1994. Små barns utvikling – sett innenfra og utenfra. *Tidsskrift for Norsk Psykolog-*

- forening* (31), 397-409.
 Andenæs, Ellen 1998. «...svimlende betydningsfull – hvis du bare tør». Om diskursive rekonstruksjoner av mannlighet og faderskap. I Inge Lise Pedersen og Jann Scheuer (red.): *Sprog, køn – og kommunikation*. C. A. Reitzel, København.
 Annfelt, Trine 1999: Kjønn i utdanning. Hegemoniske posisjoner og forhandlinger om yrkesidentitet i medisins- og faglærerutdanning. *SKF-rapport nr 2*, NTNU, Trondheim.
 Apple, Rima 1997. *Constructing Mothers: Scientific Motherhood in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. I Rima Apple og Janet Golden: *Mothers & Motherhood. Readings in American History*. Ohio State University Press, Columbus.
 Blikstad, Eivind 1990/1994. *Når menn blir fedre. Et knallhardt forslag for myke verdier*. Pax, Oslo.
 Blikstad, Eivind 1992. *Heimevernet. Fedre og barn på nye eventyr*. Pax, Oslo.
 Blom, Ida 1994. *Det er forskjell på folk - nå som før. Om kjønn og andre former for sosial differensiering*. Universitetsforlaget, Oslo.
 Brandth, Berit og Elin Kvande 2003. *Fleksible fedre*. Universitetsforlaget, Oslo.
 Brown, Penelope og Stephen Levinson 1987. *Politeness*. Cambridge University Press.
 Foucault, Michel 1971/1999. *Diskursens orden*. Spartacus, Oslo.
 Goffman, Ervin 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Anchor Books, New York.
 Goffman, Ervin 1967. *Interaction Ritual: Essays on face-to-face behaviour*. Pantheon, New York.
 Gullestad, Marianne 2002. *Rasisme i Norge*. Sosiologi i dag 4, 5-35.
 Holm, Ulla 1993: *Modrande & praxis. En feministfilosofisk undersökning*. Daidalos, Göteborg.
 Holter, Trine 1997. *Kvar skal skapet stå. En tekstanalyse av forståinga av moderskap, faderskap og kjønn i foreldrehandbøker*. Senter for kvinneforskning, NTNU, Trondheim.
 Løkke, Per Are 2000. *Farsrevolusjonen. Fedre og maskulinitet i en ny tid*. Pax, Oslo.
 Manifest: Førebels statusrapport frå mannsrolleutvalget. Forbruker- og administrasjonsdepartementet/Mannsrolleutvalget, Oslo [u.å.].
 Morgan, David 1994. Family, gender and masculinities. I Arnlau Leira (red): *Family Sociology and Social Change*. ISF-report 94:18. Institutt for samfunnsforskning, Oslo.
 Neumann, Iver B. 2001. *Mening, materialitet, makt: En innføring i diskursanalyse*. Fagbokforlaget, Bergen.
 Petersen, Lars Kjerulf 1998. Tekst- og diskursanalyse som sociologisk fremgangsmåte. *Dansk Sociologi nr 2*. Hentet fra www.diskurs.dk/litteratur/pdf/artikler/oversigt.php januar 2005.
 Potter, Jonathan og Margaret Wetherell 1987. *Discourse and Social Psychology*. Sage, London.
 Riis, Dag og Hjalmar Wergeland 1970. Forord. I Benjamin Spock 1970: *Barnet. Sønn fornuft i barnestell og oppdragelse*. Tiden, Oslo.
 Rudberg, Monica 1983. *Dydige, sterke, lykkelige barn. Ideer om oppdragelse i borgerlig tradisjon*. Universitetsforlaget, Oslo.

- Spock, Benjamin 1970. *Barnet. Sunn fornuft i barne-stell og oppdragelse*. Tiden, Oslo.
- Søndergaard, Dorte Marie 1996. *Tegnet på kroppen*. Museum Tusculanums Forlag, Københavns Universitet.
- Urwin, Cathy 1985. Constructing motherhood: the persuasion of normal development. Pp 164-202 i Carolyn Steedman (red): *Language, gender, and childhood*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Wahlgren, Anna 1984. *Barneboka*. Cappelen, Oslo.
- Wetherell, Margaret 1998. Positioning and interpretive repertoires: CA and poststructuralism in dialogue. *Discourse and society* 9 (3).

Fotnoter

- 1 I *Diskursens orden* skriver Foucault (1971/1999) om nivåforskjeller mellom «de grunnleggende og skapende diskursene» og «de diskurser som gjentar, fortolker og kommenterer». Samtidig poengterer han at forskjellen mellom dem ikke er stabil, konstant eller absolutt. Det er jeg enig i - og jeg hører altså også til dem som hevder at interaksjonen mellom nivåene er dynamisk.
- 2 Jfr. Neumann (2001), som understreker at diskurs ikke kan reduseres til språkbruk, men også omfatter institusjonelle hjelpemidler og praksiser. Å gjennomføre «pappapermisjonen» kan altså i seg selv betraktes som en diskursiv praksis.
- 3 Spock markerte seg som en sterk kritiker av USAs krigføring i Vietnam. I 1972 stilte han til valg for antikrigs-partiet *People's Party* - men fikk mindre enn 1% av stemmene.
- 4 Spock beskriver flere steder om hvordan ekspert-råd forvirrer foreldre. I kapitlet om pottetrening skriver han om den problemskapende «frykten for å vekke fiendtlige følelser i barnet», som «delvis er skapt av de velmente forsøk fra foreldre-rådgivere, meg selv iberegnet». Han poengterer at «disse moderne opplæringsproblemerkene hovedsakelig oppstår i familier med en bakgrunn av høyere utdanning eller med en klar interesse for barnepsykologi» - mens «mindre forfinete mødre ... synes å ha den store fordel at de ikke er redde for å vekke fiendtlighet i barnet. Og grunnen er at de fleste av dem aldri har hørt om det i det hele tatt». (s. 218)
- 5 «Instinkt» henviser til foreldrenes egen primær-sosialisering: «Det har seg nemlig slik at vi mennesker fra naturens hånd er utrustet med en sterk tilbøyelighet til å oppdra våre barn som vi selv ble oppdratt.» (s. 19)
- 6 «Det å oppdra barn er alltid forbundet med mye hardt arbeid», skriver Spock: «Selv i beste fall er slit og selvoppofrelse uunngåelig» (s. 27). Men moren representerer en kontinuitet i omsorg og kjærlighet som er «livsviktig [...] for et lite barn. Nyttige og tilfredse borgere er samfunnets beste aktivum, og for å bli det trenger alle en trygg barndom med moderlig omsorg og kjærlighet» (s. 449).
- 7 Holm (1993) foreslår å bruke ulike ord for å skille mellom naturfunksjoner og sosial praksis knyttet til foreldreskap. Mens 'modring' og 'fedring' knyttes til biologisk foreldreskap (unnfangelse, svangerskap osv.), betegner 'modring' og 'fading' sosial praksis; de funksjonene som er knyttet til foreldresansvar i et bestemt samfunn.
- 8 Dette er begrunnelsen for husmorfamilien. Om mødre som må arbeide for å tjene til livets opphold skriver Spock at det ville lønne seg for samfunnet å betale slike mødre en rikelig understøttelse, så de kunne være hjemme hos barna (s. 449).
- 9 Lykkes defineres som å gi et godt eller ventet resultat, ha framgang, være heldig (Bokmålsordboka, Universitetsforlaget 1986). Sammen med fristelse (definert som anføttelse, prøvelse, noe som lokker til synd) gir det konnotasjoner i retning av at mor gjør det hun gjør selv om hun vet at det er galt.
- 10 Å prekontekstualisere en handling eller hendelse betyr å plassere den i en framtidig kontekst. Dette kan vi gjøre med større eller mindre grad av sikkerhet. En sikker prekontekstualisering indikerer at forfatteren vet nøyaktig hvordan det vil komme til å gå: å snakke om «det ekteskapet hun kommer til å leve i» levner ingen tvil. En usikker prekontekstualisering ville bli resultatet om formuleringen inneholdt ord som *kanskje* eller *muligens*. Og en mellomting kunne man oppnå ved å sette inn *sannsynligvis*.
- 11 Ansikt (Goffman 1959, 1967) har med verdighet å gjøre, og en persons ansikt har to sider. Det 'negative' ansiktet dreier seg om rett til autonomi, mens det 'positive' ansiktet dreier seg om bestemte egenskaper som vi har eller blir tilskrevet. Se også Brown and Levinson 1987.
- 12 Arbeidsgruppa om *Mannsrolla* ble oppnevnt av Forbruker- og administrasjonsdepartementet i august 1986.
- 13 Ifølge Løkke (2000:57) beskriver Blikstad maskulin omsorg som kvalitativt annerledes enn feminin. Dette kan jeg imidlertid ikke finne igjen i bøkene til Blikstad.
- 14 Se for eksempel diskusjonen hos Søndergaard (1996), særlig s. 236-39.
- 15 I en studie av småbarnsmødre i England på 1980-tallet (Urwin 1985) fant Cathy Urwin at de fleste mødre hadde og brukte minst en 'bra for barn'-bok. Urwin fant et klart sammenfall mellom innholdet i slike bøker og det mødrene selv fortalte om sine egne mål, men hun skriver at det ikke nødvendigvis er noe enkelt årsaksforhold her. «Rather, I suggest the popularity of these books related to the fact that they appealed to fantasies or feelings which these women had already experienced, and were congruent with ideas which they already held», skriver hun.
- 16 Marianne Gullestad (2002) diskuterer forholdet mellom hudfarge, 'rase' og 'innvandrere'. Hun viser at 'hudfarge' fungerer som metonym for bestemte kroppstegn norske mennesker oppfatter som 'ikke-norsk utseende'. Metonymisk hudfarge blir altså en grensemarkør mellom norsk majoritet og minoriteter som kalles 'innvandrere'. Metonymisk hvithet gjør det dermed mulig å skille mellom to måter å være norsk på: på den ene siden mennesker som er norske bare i kraft av statsborgerskap, og på den andre siden de 'egentlig' norske. Det er i forlengelsen av denne analysen jeg bruker ordet 'hvit' her.

(V)

j → 346,017

s. 40-55

306,874

fedre

farnollen

familier

ARTIKLER

AV TRINE ANNFELT

ad. 2. [132]

På vei mot sædens rett?

Om endringer i politiske diskurser
om farskap

Hvordan begrunnes fars rettigheter som foreldre? Trine Annfelt har gått til politiske dokumenter fra starten på 1980-tallet og i 2000. Hun finner at representasjoner av likestilte fedre i løpet av disse to tiårene har oppnådd normalitet og endog blitt hegemoniske. Men det har skjedd noe mer: de biologiske båndenes betydning for fars rettigheter har fått ny aktualitet. Hvorfor?

Norge har ry for å være en av verdens mest likestillingsorienterte velferdsstater. I de senere år har det politiske engasjementet ikke minst orientert seg mot å likestille menn og kvinner som omsorgspersoner for felles barn. De politiske debattene har løftet fram betydningen av far-barnrelasjonen. Lovverket er justert for å sikre foreldrepermisjon for far, og for å legge til rette for samvær mellom far og barn etter et eventuelt samlivsbrudd. Denne artikkelen undersøker *begrunnelsene* for fars rettigheter rundt 1980 og 2000 slik disse avtegnet seg i de politiske diskursene rundt innføring og endringer av barneloven¹ (Annfelt under arbeid²). Mitt fokus er noen representasjoner av far, og av forholdet mellom far og barn, som ble produsert i de politiske dokumentene og diskusjonene på nevnte tidspunkt. Jeg påpeker en endring i bruken av argumentative ressurser, som kan oppsummeres som en endring i vektingen av omsorg versus reproduksjon. Representasjoner av foreldre-barnforhold kan leses som en type tilstandsbilder av de til enhver tid heteronormerende diskurser. Siden 1970-80-tallet har kampene om representasjonene vært farget av sammenstøtene med diskurser om likestilling og diskurser om nye familieliv. Artikkelen er bygd opp ved at jeg først gjør rede for mitt analytiske grep og for hva som ligger i begrepet heteronormering. Deretter presenterer jeg funn fra analysen av de politiske dokumentene og kobler disse til endringer i samfunnets diskurser om farskap og familie, samt i levet liv på de aktuelle tidspunkt.

Det empiriske materialet er en rekke politiske dokumenter der barneloven diskuteres, som offentlige utredninger, stortingsmeldinger, departementale høringsbrev, høringsuttalelser, komitéuttalelser og stortingsdebatter. Det er med andre ord den partipolitiske enighet og uenighet slik den kommer fram i debatter, komitéinnstillinger med videre, som

blir analysert. I tillegg analyseres fagfolk og byråkraters meningsproduksjon om barn og foreldre slik den avtegner seg i dokumentene på de aktuelle tidspunkt.

Analytisk grep

Jeg har brukt diskursanalyse. Jeg har altså undersøkt de produksjoner av mening og kamper om betydning som foregår i tekstene jeg analyserer. Med Foucault (1972, s. 49) er diskurser «[...] practices that systematically form the objects of which they speak». En diskurs kan også betegnes som et «system for frembringelse av et sett utsagn og praksiser» (Neumann 2001, s. 25). I dette ligger både at diskurser er produktive, og at det ligger en tvang i den til enhver tid framherskende meningsproduksjon. Gjennom språket produseres historisk og kontekstuel betinget mening. En mening som mennesker bruker for å forstå og «virkeliggjøre» sin verden og fenomenene i den, seg selv og de andre inkludert. For diskursanalysen er det ikke den fysiske verden, men *representasjonene* av denne som er interessefeltet rett og slett fordi det er disse vi har tilgang til. I Neumanns språkdrakt er representasjonene de viktigste pakkene av virkelighetskrav en diskurs består av (2001, s. 177). Man undersøker så hvilke virkelighetskrav som til enhver tid er gyldige. *Hva oppnår for eksempel tilslutning som selvsagt, sant eller best i de politiske dokumentene jeg analyserer? Dukker nye virkelighetskrav opp? Hvordan opprettholdes eller endres virkelighetskravene?*

Diskursanalyse hviler på en forståelse av at språk spiller en aktiv rolle i å produsere virkelighet, samtidig setter en gitt virkelighet grenser for hvordan det er mulig å tenke og handle. Sosial praksis er på helt grunnleggende måte diskursiv fordi vi organiserer vår verden med utgangspunkt i de til enhver tid gjeldene verdier og representasjoner, det vil

si i vår virkelighetsforståelse. Å «gjøre» sosialt liv er å «gjøre» diskurs (Wetherell m.fl. 2001, s. 4). Diskurser er derfor ikke frittsvevende. De har materialitet bl.a. ved å gi opphav til produksjoner av, og endringer i, det materielle. Man kan for eksempel omtale de strukturer et samfunn har bygget opp og lar seg regulere gjennom, som stivnede diskurser. Dette fordi strukturer og endringer i strukturer henger sammen med det som tas for gitt og eventuelle endringer i det (Søndergaard 1996). På individnivå har diskurser effekter fordi det som vinner tilslutning som best og sant, har konsekvenser for blant annet de handlingsrom som gitte individer vises til. I en slik sammenheng har de virkelighetskrav politikere taler fram som sanne og best, en særlig interesse fordi disse virkelighetskrav kan nedfelles i lovverket og gripe regulerende inn i folks handlingsrom. Også identiteter blir forstått i sammenheng med diskursiv produksjon. Verdier, være- og handlemåter blir ikke sett som symptomer på gitte identiteter, men som konstituerende for dem. Psykologen Liv Mette Gulbrandsen skriver at individ og kontekst konstituerer hverandre i kontinuerlig forandrende og forandrede framtrekkesformer (Gulbrandsen 2000, s. 264).

De tekstene jeg analyserer, taler ut fra historisk betingede virkelighetsforståelser. Ut fra disse kjemper de om å definere og innholdsbestemme representasjonen den gode far, de naturlige og ønskverdige relasjoner mellom far og barn, innholdsbestemme representasjonen mor, maskulinitet, feminitet, familie, likestilling og så videre. Den virkelighet materialet er en del av og selv produserer på disse områdene, har rundt 1980 og år 2000 mange likhetstrekk, men her er også forståelser som har endret seg. Mitt fokus i tekstene er endringer i bruken av biologisme som diskursiv ressurs. Jeg mener disse endringene bør forstås som kamper i og om den heteronormative orden.

Heteronormativitet og heteronormerende prosesser

Heteronormativitet kan defineres som «[...] those discourses, structures, institutions, relations and actions that promote and produce heterosexuality as natural, self-evident, desirable, privileged and necessary» (Cameron and Kulick 2003, s. 55). Med Butler trekkes det gjennom det hun kaller den heteroseksuelle matrisen, en tvingende linje mellom biologisk kjønn, sosialt kjønn og begjær rettet mot det såkalt motsatte kjønn (Butler 1990). Seksuell orientering mot det egne kontra det andre kjønn blir derfor ikke likeverdige, men forskjellige valg. Homoseksualitet er kulturelt forbudt mens heteroseksuell orientering fremmes aggressivt på alle utviklingstrinn livet gjennom (Rich 1980). Ved hjelp av begreper som normalitet og avvik, naturlig og unaturlig, rett og galt etc. settes det merkelapper på seksuelle kategorier. Samtidig plasseres de i et rangert forhold til hverandre. Slike dualismer er ikke nøytrale fordi det ene leddet alltid privilegeres på bekostning av det andre samtidig som leddene er avhengige av hverandre for sitt meningsinnhold (Derrida 1976). De avspeiler eller forteller heller ikke om en objektiv virkelighet. I stedet bidrar de til å skape en gitt «sannhet» i betydningen gitt virkelighet og identitet. Det skjer ved at de vedvarende anvendes i språklig praksis og sosial interaksjon. De produserer og rangerer kategorier i sitt bilde, det vil si som dualismer. Med Søndergaards ord er «[...] (D)ualismene (er) konstruksjoner. De er virksomme og effektive konstruksjoner og i den forstand uendelig virkelige for os, som lever dem, men ikke desto mindre konstruksjoner, der kan udsættes for dekonstruktion og overskrides» (2000, s. 64).

Heteronormering er benevnelsen på et diskursivt regime³ som opprettholder og reproducerer heteroseksuell orientering som

naturgitt, universell og normal, samtidig som det produseres og pekes ut avviksposisjoner for mennesker med andre former for seksuell orientering. Heteronormerende prosesser opprettholder heteroseksualitet som en privilegert posisjon, samtidig som andre måter å orientere seg på seksuelt annetgjøres. I tillegg naturaliserer, fastholder og erotiserer disse prosesser bestemte forskjeller mellom kvinner og menn. Man kan si at heteronormering opprettholder en forskjellsdiskurs mellom kjønn, hvis viktigste premiss er heteroseksuell orientering. Men heteronormering er ikke *en* prosess som gjennomsyrrer og påvirker alle samfunn til alle tider på samme måte. Med et begrep fra Foucault (1995) kan heteronormering kalles et styrkeforhold som løper gjennom alle elementer i samfunnsstrukturen og gjennomsyrrer diskursene. Heteronormativiteten tvinner seg sammen med, støtter eller kjemper mot andre styrkeforhold som for eksempel en ideologi om likestilling. Dermed kan den sette ulike avtrykk i samfunnets institusjoner og farge identitetene på ulike måter, samtidig som den sosiale enighet om hva som er normalt og ønskelig med hensyn til samliv og seksualitet, produseres eller forandrer seg.

Biologisme som heteronormerende ressurs i familiepolitikken

Biologisme brukes her som samlebegrep for en argumentativ ressurs som naturaliserer bånd mellom mor, far og barn med henvisning til kjønnetes naturgitte eller på andre måter biologisk begrunnede egenskaper og særtrekk. Biologisme kan aktiveres og bidra i produksjonen av en gitt sannhet om høyst ulike forhold. I dette avsnittet skal jeg vise endringer i bruken av denne ressursen i de politiske diskusjoner om barneloven. I tiden før barneloven ble innført hadde biologisme tydeligst vært brukt til støtte for

mors fortrinnsrett til små barn ved samlivsbrudd. Essensen i argumentasjonen var at det eksisterte et naturlig tilknytningsforhold mellom mor og barn. Små barn var gjennom biologiske bånd nærmest knyttet til mor. Å overse det kunne få alvorlige konsekvenser for barnets personlighetsutvikling. Et annet argument var at mor burde ha fortrinnsrett fordi hun hadde investert mest tid og omsorg i barna. Fortrinnsrett for mor var derfor også rettferdig (NOU 1977). I framlagte dokumenter ved innføringen av barneloven er denne tenkningen i hovedsak forlatt. Utvalget som forberedte loven var opptatt av at rettsavgjørelser om barnefordeling ikke måtte lene seg på et tradisjonelt kjønnsrollemønster. Etter hvert som foreldre kom til å dele omsorg og arbeid med barn i samlivet likt, skulle loven gi prinsipiell lik rett til barn også når samlivet ble opphevet. Dette mente utvalget var til barnets beste fordi lik deling i samlivet kunne innebære at barn ble like sterkt knyttet til far som til mor. Det avgjørende måtte i hvert enkelt tilfelle være hvem som var best egnet til å gi den nødvendige omsorg. Som utvalget skriver: «Når man ser bort fra ammingen, er det tale om en omsorg som også en far kan gi» (NOU 1977:35, s. 64). Rundt 1980 sto med andre ord en denaturalisering av de biologiske bånd mellom mor og barn langt framme. I barnelovutvalgets, justisdepartementets og i hovedsak også i Odelstingets⁴ argumentasjon, er det innsats som kvalifiserer for tilkjenning av foreldreansvaret. Å forankre barnets beste i biologiske bånd mellom mor og barn, blir i dokumentene stående i et motsetningsforhold til likestilling, og her fikses diskursen om barnets beste slik at likestillingsargumentet vinner. Et annet poeng er at den diskursive effekten på det sosiale plan innebærer at den enkelte mors *rett* til foreldreansvaret samtidig svekkes. Det var imidlertid enighet blant politikere om at mors fortrinnsrett i

praksis ville bestå inntil videre, fordi fordelingen av roller og oppgaver i de fleste familier fortsatt var slik at mor tok hovedansvaret for hjem og barn. Ved et eventuelt samlivsbrudd ville hun bli belønnet for det gjennom en større sannsynlighet for å beholde barna.

Spørsmålet er om ikke biologisme fra omtrent samme tidspunkt seiler opp som en diskursiv ressurs for *fars* rett. Jeg tolker argumentasjonen nedenfor om endringer i samværsrett etter samlivsbrudd slik. Barnelovutvalget peker på en historisk utvikling med hensyn til samværsrett. Samværsrett ble første gang akseptert ved en plenumsdom i Høyesterett i 1940 (NOU 1977:35). Før 1956 fantes det ingen lovregler om slik rett. I 1977 gikk utvalget selv inn for at samværsrett skulle følge automatisk av loven og at denne retten skulle utløses også når mor og far ikke levde sammen på det tidspunkt barnet ble født. Dette ble begrunnet med et behov for holdningsendring. Målet måtte være å skape og styrke en kontakt mellom far og barn. I de tilfeller hvor biologisk far positivt ønsket samvær, var det ifølge utvalget grunn til å understreke at mor ikke burde stille seg negativ. Ifølge Barnelovutvalget var det «[...] nærliggende å si at en samværsrett er til beste for barnet, med mindre samværet i seg selv virker konfliktskapende eller kan føre til at barnet lider psykisk eller fysisk overlast» (NOU 1977:35, s. 64). Høringsinstansene var delt i synet på dette forslaget (Ot.prp. nr. 62). Kritikerne pekte bl.a. på at en slik regel kunne virke uheldig for både mor og barn. De mente hensynet til far måtte komme i annen rekke. Noen høringsinstanser mente at en biologisk far ikke burde kunne bryte inn i en etablert familiesituasjon der barnet kanskje allerede hadde en sosial far, og at å kjenne sin biologiske far kanskje ikke var så viktig i alle situasjoner. Men også blant kritikerne mente mange at det i de fleste tilfeller ville være bra at far fikk samværsrett. Dette

ble også departementets linje. Justisdepartementet var enig i at det var betenkelig å la samværsrett være lovens utgangspunkt når foreldrene ikke hadde levd sammen etter at barnet var født. På den andre siden burde det ikke kreves «[...] spesielt sterke grunner for at den som ikke har barnet hos seg, skal få fastsatt samværsrett» (ot.prp. nr 62, 1979–80:35).

Barnelovutvalg og departement nevner ikke biologiske bånd med et ord, mens noen av høringsinstansene brakte biologi inn i diskusjonen i form av en forsøksvis opposisjon mot betydningen av biologiske bånd. Jeg leser likevel hele argumentasjonen som utsagn om de biologiske båndenes betydning. Hvorfor vil man ellers skape og styrke kontakt til en far barnet aldri har levd sammen med, slik utvalget har som mål (NOU 1977:35, s. 74)? Hvorfor er det *den biologiske fars* samvær med barnet det legges til rette for? Innenfor andre logikker om barnets beste, kunne det prinsipielt vært andre slektninger lovforslaget fremmet samværsrett for: mors partner, offentlig oppnevnte personer eller ingen i det hele tatt. Det lå i utvalgets mandat generelt å «[...] legge vekt på å fremme likestilling mellom morens og farens forhold til barnet» (NOU 1977:35, s. 11). Et grep var altså å fremme den biologiske farens samværsrett – når han ønsket det. Biologisme er dermed i høyeste grad til stede som en diskursiv ressurs, som aktualiseres til fremme for den biologiske fars posisjon, relativt til biologisk mor og til hennes eventuelle partner. Her blir det implisitte argumentet om betydningen av biologiske bånd ikke stående i et motsetningsforhold til likestilling mellom foreldrene, slik det ble i diskusjonen om mors fortrinnsrett. I stedet introduseres argumentet som en måte å fremme likestilling på.

Biologisme som diskursiv ressurs avtegner seg også i diskusjonene om regelverket rundt det å reise endringssak om farskap.

Rundt 1980 diskuterte man den stilling pater est skulle ha i lovverket som bevisregel for farskap.⁵ Til da hadde denne regelen stått sterkt. Barnelovutvalget fra 1954 hadde konkludert med å opprettholde snevre grenser for å kunne avsi dom om at en ektemann ikke var far til hustruens barn. Begrunnelsen var bl.a. «[...] den betydning det har for barnet å ha ekteskapelig byrd», og det burde legges avgjørende vekt på vern av et bestående ekteskap (NOU 1977:35, s. 40). Man erkjente at en streng gjennomføring av pater est-regelen sto i motsetning til å med sikkerhet kunne fastslå hvem som var biologisk far. Man måtte imidlertid veie de ulike hensyn mot hverandre, og i 1954 var altså konklusjonen at ekteskapelig byrd og vern om et bestående ekteskap veide tungt nok til at snevre grenser ble opprettholdt. Med andre ord tapte det biologiske argument.

NOU:1977:35 kom til en annen konklusjon, men også her stilles hensynet til biologiske bånd i annen rekke. Dette utvalget koblet barnets beste til en diskusjon om betydningen av sosial far kontra biologisk far. «Endringer i farskapet kan bryte ned den sosiale identifikasjon et barn har når det er kommet utover de første barneårene. Verst blir det nok om det ikke lykkes å fastslå hvem som er barnets biologiske far – og sjansene for det avtar jo eldre barnet er» skrev Barnelovutvalget (s. 35). Det måtte settes grenser for den adgang andre enn barnet selv skulle ha til å ta opp farskapet. Barnet fikk en generell rett til å reise slik sak, men utvalget la begrensinger på de voksnes rettigheter: «(N)år det er tvist om farskapet, kan en endringssak bli meget opprivende, og tapet av en far kan få uheldige psykiske virkninger for barnet. [...] (D)e nevnte hensyn kan også tilsi at man bør begrense adgangen til å ta opp farskapsspørsmålet på nytt». Enten farskapet fulgte av ekteskap med mor eller var idømt – skulle altså hensynet til barnet veie

tungt. Dersom far og mor levde sammen ved fødselen, måtte sak reises innen barnet fylte tre år.⁶ Hvis de ikke levde sammen, burde far etter utvalgets mening ha en forholdsvis vid adgang til å reise endringssak dersom det kom fram opplysninger som gjorde farskapet tvilsomt. Av hensyn til barnet, burde det likevel ikke gå mer enn en rimelig tid fra opplysninger forelå til sak ble reist. Dersom det gikk lang tid, burde vilkårene for å tiltale endringssak skjerpes. Både fordi barnet ville ha vanskeligere for å tåle at båndene ble brutt jo eldre det ble, og fordi det med tiden ville bli vanskeligere å komme fram til riktig avgjørelse om farskapsspørsmålet (ibid. s. 37). Det viktigste argumentet i utvalgets refleksjoner er altså ikke betydningen de biologiske båndene har for barnet *per se*. Argumentasjonen om barnets beste sirkler i stedet rundt følelsesmessige bånd mellom barn og far. Bånd som kan følge både av biologisk slektskap, og av sosialt farskap uten biologisk tilknytning. Departement, høringsinstanser og justiskomiteé sa seg i hovedsak enige i utvalgets argumentasjon og forslag. Heller ikke fra disse hold ble det argumentert med den selvstendige verdi det eventuelt ville ha for barnet å kjenne sitt biologiske opphav.

Det grunnleggende for et menneske: Å vite hvem vi er?

Rundt år 2000 foreslo Fremskrittspartiet⁷ endringer i regelverket for fastsettelse og endring av farskap (Dokument.nr.8:15, 2001-2002). I deres forslag og i de politiske dokumenter som behandlet dette, står det biologiske argumentet sentralt.⁸ Sammenlignet med 1980-tallet framviser dokumentene endringer først og fremst i vektingen av sosial kontra biologisk far, og samtidig blir mors betydning for barns beste i liten grad tematisert. Et premiss for så vel forslaget som for de politiske diskusjonene som fulgte,

var de mulighetene som på dette tidspunkt forelå for å avgjøre saker om farskap ved hjelp av DNA-analyser. Fremskrittspartiet utpekte det følgende forhold som det største problemet med gjeldende lov, nemlig at «[...] barnet ikke får vite hvem som er dets biologiske far og at biologiske fedre ikke får vite om de er far eller ikke. Dette er det grunnleggende for et menneske. Å få vite hvem vi er» (s. 2, utheving i Dokument.nr.8:15, 2001-2002).⁹ I Barne- og familiedepartementets oppfølging¹⁰ påpekes at det nå synes «[...] å være bred enighet om at kjennskap til biologisk opphav har stor følelsesmessig betydning for enkeltmennesket [...]. Mange mener at det er viktig for barn å kjenne sitt biologiske opphav så tidlig som mulig, og at dette taler for å fjerne frister og vilkår for å få tatt opp sak om endring av farskap» (Høringsbrev fra Barne- og familiedepartementet, 11.02.2002, s. 4). Høringsbrevet drøfter ulike konsekvenser av eventuelle regelendringer og påpeker bl.a. at det kan få store praktiske konsekvenser for barnets liv dersom endringssak fører fram. Juridisk far har lovfestede rettigheter i form av samværsrett og eventuelt foreldreansvar. Etter endringssak kan barnet få en «ny», biologisk far som juridisk far, mens den «gamle», sosiale far har mistet status som juridisk far og samtidig alle rettigheter i forhold til barnet og vice versa. Dersom farskapssaken fører til et samlivsbrudd mellom mor og den som har vært barnets juridiske far, kan barnet miste kontakten med den tidligere faren. Departementet skriver videre at det har «[...] foretatt en avveining av behovet for ro rundt de etablerte familieforhold og hensynet til barn og foreldres behov for kunnskap om det biologiske farskap» og kommet fram til at det er viktig «[...] at barn i større grad enn av gjeldende regelverk, sikres kjennskap til og eventuelt kontakt med sin biologiske far så tidlig som mulig». En går derfor inn for endringer i samsvar med Frem-

skrittspartiets forslag, dvs. at «[...] vilkår og søksmålsfrist for å reise sak i barneloven § 6 om endring av farskap oppheves, slik at mor og juridisk far og tredjemann som tror han er far til barnet, på samme måte som barnet, alltid kan gå til sak for å få endret farskapet. Endringene gir både kvinner og menn en ubetinget rett til å reise sak dersom det er tvil om farskapet.» (ibid. s. 7).

Departementet fikk utstrakt støtte av høringsinstansene, familiekomitéen og Odelstinget. Her var alle nå enige om viktigheten av de biologiske bånd (Odelstinget, 3. desember 2002). Ulf Erik Knudsen (Fremskrittspartiet): «Som politikere er det viktig at vi fokuserer på barnets beste. Det må være en åpenbar rett for alle barn å kjenne sitt biologiske opphav». Afsan Rafiq (Høyre): «(S)om politiker har jeg liten lyst til å forklare andre mennesker hvorfor jeg synes de ikke skal få lov til å kjenne sitt biologiske opphav eller sitt avkom.» Ola T. Lånke fra Kristelig Folkeparti sier at «alle» nå er «enige om at det er uheldig og i verste fall skadelig for barn å vokse opp med fortieelse og løgner om sitt opphav». Mens partiet i 1997 mente det var best for barn å «fortsette å vokse opp i trygghet og stabilitet sammen med mor og juridisk far», mener de nå at retten til kunnskap «om egen identitet og opprinnelse er grunnleggende. Vi konkluderer nå med at pater est-regelen i ytterste konsekvens er løgn satt i system, og det kan vi ikke forsvare». Barne- og familieministeren fra samme parti, Laila Dævøy, minner om at en mann som mener han er far kan ha en legitim interesse i å reise farskapssak og slik «[...] gjøre det mulig å etablere en etterlengtet kontakt med barnet». May Hansen (Sosialistisk Venstreparti) vil «[...] bare presisere at barnets beste og barnets rettigheter skal ivaretas». SV ønsket imidlertid «[...] å nedtone det biologiske noe». Barnet måtte få bestemme om han eller hun ville flytte eller

ha samvær med den biologiske far. Argumentet var at når man har hatt en sosial far i 15 år, må man anta at denne relasjonen er ganske viktig både for barnet og den sosiale faren. Også Arbeiderpartiet sier seg enig i hovedtrekkene i endringsforslaget, men mener at det ikke bør innføres en *automatisk* rett for en utenforstående tredjeperson til å fremme farskapssak etter at barnet har fylt tre år, dersom en annen farsrelasjon alt er etablert. Dette vinner partiet ikke gehør for og innstillingen til lovendring bifalles med 56 mot 19 stemmer. § 6 i barneloven får følgende ordlyd: «Barnet, kvar av foreldra og tredjemann som meiner han er far til eit barn som allereie har ein far, kan alltid reise sak for domstolane om farskap etter ekteskap eller vedgåing».

Både på 1980-tallet og i år 2000 argumenteres det for at far er til det beste for barn, men den farsrepresentasjonen som løftes fram nå, har nye trekk. Det biologiske prinsipp får med dette en avgjørende betydning for hva som betraktes som barnets beste. Barnets rettigheter er truet dersom ikke de nå selvfølgeliggjorte, gjensidige interesser mellom biologisk far og barn ivaretas av politiske myndigheter. Det er enighet om at dette kan ha omkostninger i forholdet mellom barn og en på forhånd etablert sosial far, men som det står i høringsbrevet (se foran), «mener mange» at kjennskap til og eventuell kontakt med biologisk far er så viktig at dette i en valgssituasjon må gis prioritet. I dokumentene rundt barneloven vinner det tilnærmet full tilslutning å bringe biologisk far i forgrunnen. Alle representantene foran tilslutter seg dette selv om Sosialistisk Venstreparti og Arbeiderpartiet reserverer seg noe. Ikke minst Hansens innlegg er interessant. Hun begynner med å forsikre om at også Sosialistisk Venstreparti er på barnas side, og sier deretter at partiet ønsker å nedtone det biologiske *noe*. Jeg tol-

ker dette som at man i Odelstinget år 2002 kunne nedtone betydningen av biologisk far *litt* uten å miste legitimitet, men kanskje ikke for mye. Legitimiteten styrkes ved at man samtidig forsikrer om at man handler til barnets beste. Statsråden uttaler seg på en lignende måte. Barnets rettigheter overgår alt og skal gjelde i alle sammenhenger, bedyrer Dāvøy, og viser at i år 2002 tas det for gitt at dette innebærer å styrke den biologiske fars posisjon i forhold til sosial far og til mor. Med et begrep fra Moxnes (1992, s. 244) styrkes med denne representasjonen av far «the rights of sperms» i barneloven. *Effektene* av denne representasjonens frammarsj sees bl.a. i endringene i barneloven og i de områder loven regulerer, her bl.a. i biologisk fars lovregulerte tilgang til et barn uavhengig av om han kjenner det eller ikke.

Rundt 1980 tapte som tidligere vist biologisme diskursiv styrke som legitimering av mors førsterett til små barn. Effekten av dette ble forsterket ved at morspresumsjon ble sett i motsetning til likestilling. Et argument om fars rett til barn på linje med mor ved samlivsbrudd, ble legitimert med en forventning om at foreldre delte likt på omsorg og ansvar *før* brudd. Også når det gjelder endringen av § 6 foran, dukker det opp et likestillingsargument. Dette fremmes av politikere fra Fremskrittspartiet til Sosialistisk Venstreparti. May Hansen (SV) påpeker at barnets rettigheter med hensyn til å avklare farskap alltid har vært ivaretatt gjennom barneloven. Med den nye lovendringen blir også likestillingen mellom kvinnen og mannen ivaretatt i og med at biologisk fars rett til å reise sak nå er gjort ubetinget, sier hun. Eller som Fremskrittspartiet uttrykker det, moren har hatt en vetorett. Nå sikres rettferdighet og likhet mellom mødre og fedre fordi far ikke lenger er prisgitt mors samtykke for å få gjort en DNA-test. (Odelstingsforhandlingene 3. desember 2002). I denne argumentasjo-

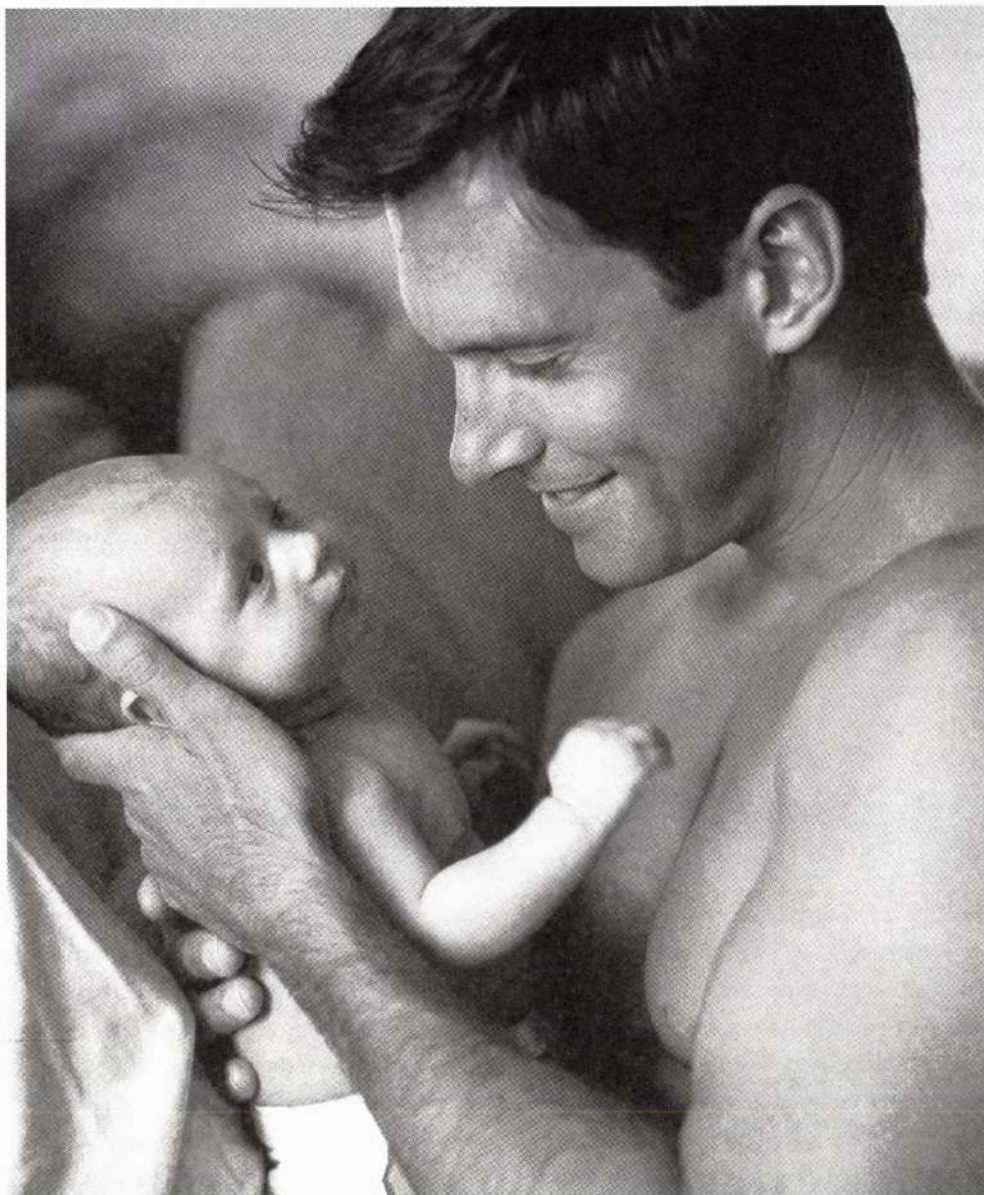
nen er koblingen mellom innsats og likestilling borte og biologisk far skal likestilles i kraft av gener alene.

Representasjoner av far og mor blir konstruert og rekonstruert ved hjelp av skiftende oppslag til betydning. I den grad de fikseres har de også effekter i det virkelige liv. Det kommer godt fram når representasjonen av mor endres fra at mor er avgjørende for barns personlighetsutvikling, noe som effektueres gjennom bl.a. morspresumsjon, til at det eneste som skiller mors og fars betydning for barn er at hun ammer. Kampen om representasjonene foregår også i de politiske fora og her blir effektene særlig tydelige fordi de representasjoner som til enhver tid framstår som sanne får konkrete konsekvenser i og gjennom lovverket. Jeg har tidligere pekt på også andre endringer i morsrepresentasjonen siden 1980-årene (Annfelt under arbeid¹¹). Mødre blir fortsatt representert som et entydig gode for barn. Men nå har også nye måter å begrepsfeste på funnet veien til foreldrerepresentasjonene. Nå hindrer mor «svært ofte» den fraskilte fars samvær med sine barn og utsetter dem for «en håpløs oppvekst» ved nærmest å frata dem faren.¹² Min oppsummering var at mor representeres som et problem og far som et offer – med den konsekvens at det blir en oppgave for lovgiverne å beskytte far mot mor. Fremskrittspartiets formulering foran går inn i en slik diskurs: Far har vært prisgitt mor noe lovendringen nå vil rette på. Oppsummert har endringene i representasjonene hatt effekter i form av retten til avkommet. Sagt på en annen måte: De konkrete konsekvenser for den enkelte biologiske mor og far dreier seg om endringer i retten til barna.

«Far» rundt 1980 og 2000

Både på 1970-80-tallet og rundt år 2000 var likestilling et aktuelt stikkord for foreldreskap. Samtidig har det på begge tidspunkt

vært grenser for hva som kan passere som passende likestilt før det ble motsagt, mens det som *kan* passere ikke har vært det samme. De radikale fedrene på 1970-tallet som gikk i tog for flere barnehageplasser, som skiftet bleier på linje med mor og var hjemme med syke unger ble sett på både med begeistring og med uro og bekymring. Hvordan skulle det gå med karrieren deres, og hva slags mannfolk var de egentlig? De ble *både* beundret, avseksualisert og latterliggjort, hvilket kan forstås i lys av de logikker og idealer for levet liv som den gang bar den kollektive virkeligheten. 1970-tallet hadde med seg mer etterslep fra etterkrigstidens iscenesettelse av den beundringsverdige mann enn 2000-tallet har (Faludi 2000). Dette etterslepet konstituerte far som forsørger og pater familias. Sammenlignet med dagens situasjon var det på 70-tallet flere kvinner og menn som levde slike familieliv og opprettholdt slike diskurser gjennom utformingen av livene sine og sin meningsproduksjon. Datidens myke menn utfordret slike representasjoner av det maskuline samtidig som de iscenesatte andre. Brandth og Kvande (1993, s. 232) minner om denne tiden når de skriver at «the father image which feminists debated in the seventies, «the softie», is not at all present in today's images [...]. Staying at home looking after a small baby is no threat to their masculine identity». Mistenkeliggjøringen av datidens myke fedre kan forstås som et signal om deres utfordring av et heteronormativt regime. Deres praksis kan sees som bidrag i en pågående kamp om ulike farsrepresentasjoners hegemoni. På 1970-tallet var åpenbart likedeling og bleieskift i mange diskurser tilstrekkelig til å så tvil om mennenes maskulinitet. Til en viss grad kunne den rådende representasjonens karakteristika forhandles, men ikke om «far» var en maskulin, det vil si heteroseksuell mann. Det kan

Rundt år 2000, med et økende antall samlivsbrudd og nye familieformer, har det altså oppstått alminnelig enighet om betydningen av biologisk far, skriver Annfelt. (Foto: Scanpix)

forklare at de myke fedrene ble avseksualisert og feminisert mens mer tradisjonelle utforminger av faderskapet ble opprettholdt som «naturlig». Man kunne nok ønske forandringer i farsrollen. Det viser diskusjonene rundt innføring av barneloven klart. Men det betyr ikke at det oppsto spor av mistenkelig-gjøring av den gammeldagse fars seksualitet. Bare barnepass og klesvask var «risky busi-

ness». Fotformsko og lilla skjerf kunne signalisere likestillingsorientering i *en* diskurs, og i en annen bli brukt til å kjønnsnøytralisere likestillingsmennene.

Rundt tusenårsskiftet framvises andre hegemoniske farsrepresentasjoner. Fra Sverige skriver Carbin (2005) at likestilling i løpet av det siste tiåret er blitt synonymt med svenskhet, og at den svenske pappaen er blitt beviset

på hvor langt man har nådd. Regjeringen har tatt oppgaven med å lære bort likestilling internasjonalt, og i denne prosessen er det fortellingene om disse pappaer som sendes på eksport. I et slikt diskursivt klima innebærer det andre typer utfordringer å være far, fordi konnotasjoner til omsorg for barn står sentralt i den hegemoniske farsrepresentasjonen. Fedres engasjement for barn blir forutsatt og møtt med begeistring og deres maskulinitet blir ikke trukket i tvil (Brandth og Kvande 2003). Den far som nå møter problemer, men uten at hans seksuelle orientering blir trukket i tvil, er han som ikke vil være med under fødselen, som ikke tar ut pappapermisjon og som

lom mor og far, men også, for fedrenes del, i intimiteten mellom fedrene og deres barn», skriver Andersen (ob.cit., s. 71-72).

Samtidig møtes ikke alle grupper omsorgsfulle fedre med den samme begeistring (Collier 1999, Andersen 2003). Det dreier seg om hetero- og homoseksuelle fedre som er henholdsvis alene med barn eller har delt omsorg. Nevnte fedre er i høyeste grad nye som empirisk fenomen og lever nødvendigvis sine farskap på måter som atskiller seg fra tradisjonelle løsninger. Men i stedet for å fokusere på de bidrag til utforminger av foreldreskap som disse gruppene gir, blir de ifølge Collier (1999) oppfattet og omtalt

Den far som nå møter problemer, men uten at hans seksuelle orientering blir trukket i tvil, er han som ikke vil være med under fødselen, som ikke tar ut pappapermisjon og som nekter å trille barnevogn.

nekter å trille barnevogn.

Andersen (2003) har gjort en interessant tolkning av representasjonen av de nye fedre. En populær framstilling av far fra de senere år er reklame- og kunstfotografi av velskapte menn med naken overkropp og barn på armen. Slike bilder er blitt sett som en visualisering av den omsorgsgivende farsrollen, men bør ifølge Andersen også sees som forsikringer om at denne faren er heteroseksuell. Her avbildes sexy menn som ikke etterlater noen tvil om sin plass og funksjon i par-relasjonen. Selv om representasjoner av maskulinitet er under endring gjennom de nye fedrenes omsorg for barna, holdes de på plass gjennom parforholdet og forsikringen om at far er heteroseksuell. «Vi blir med dette vitne til en «reformert» og likestilt kjernefamilie, hvor [...] kjønnnet skapes med utgangspunkt i seksualitet og intimitet mel-

som problemer (her fra Andersen 2003, s. 73). Denne type fedres familieorganisering kjennetegnes av at par-relasjonen i form av seksuelt samliv er brutt eller aldri har eksistert, og av at mennene er mødrende¹³ fedre i de perioder de er alene med barna. Fedrenes omsorgsarbeid med de konnotasjoner til kvinners plassering i familierelasjonen som slikt arbeid fortsatt bærer med seg, kompenseres dermed ikke diskursivt av den implisitte forsikringen om heteroseksualitet som parforholdet kan gi (samme sted). Forskjellen mellom 70-tallets «softies» og dagen i dag er dermed ikke i og for seg hvordan forholdet til mor er organisert. Forskjellen ligger i konnotasjonene til de hegemoniske representasjonene av maskulinitet da og nå. Disse representasjonene faller i vår kultur alltid sammen med representasjoner av heteroseksualitet (Connell 1995). Det de gifte og samboende 70-

tallsfedrene og dagens alenefedre har felles, er bruddet med sin samtids forventninger til iscenesettelsen av heteroseksuell, maskulin posisjonering i en familiesammenheng. Med Andersen: «Deres (*alenefedrenes, min anmerkning*) måte å reformere foreldreskapet på blir [...] ikke sett på som en fornyelse, men mer som et problem gjennom at de avviker fra en hegemonisk heteronormativ standard for organisering av familie og foreldreskap» (2003, s. 73).

Diskurser for likestilling og forskjeller mellom kjønn har støtt sammen både på 1970-80-tallet og i dag. På begge tidspunkt har også likestillingsdiskursenes frammarsj blitt kjempet tilbake eller blitt stabilisert, blant annet gjennom en type motdiskurser som produserer representasjoner av far ved hjelp av konnotasjoner til heteroseksualitet. Jeg tolker de motdiskurser som for noen tiår siden avseksualiserte de myke fedrene, som datidas svar på konflikten mellom likestillings- og forskjellsdiskurser for kjønn. Disse motdiskurser er utenkelige nå fordi den hegemoniske representasjon av far er den likestilte far. I denne situasjonen synes heteronormeringen å finne nye veier. Bl.a. Andersens og Colliers analyser indikerer at normeringen nå innebærer at konnotasjonene til heteroseksualitet må gjøres tydeligere. Kroppen selv må tas i bruk for å dokumentere og forsikre om heteroseksuell orientering (Annfelt 2002). Det holder ikke å ta av fotformskoene.

Diversitet i familieformer

I vestlig kultur inntar familien en sentral posisjon i (re)produksjonen av heteronormativitet. Ifølge Butler (2002, s. 29) deler vårt samfunn en overbevisning om at dersom kulturen skal gå videre må barn vokse opp med en dualistisk referanseramme i form av en mor og en far. Denne rammen initierer

og støtter barnets innforlivelse av kulturen. Gjennom denne rammen blir dets virkelighet til. Forskjellsdiskursen for kjønn, levd ut gjennom den heteroseksuelle par-relasjonen, blir altså forstått som grunnleggende for barnets tilegnelse av en «sann» verden, og for videreføringen av kulturen, herunder en heteronormert familie. Både ulikt biologisk kjønn og heteroseksuell orientering må ifølge denne overbevisningen kjennetegne den referanserammen barn vokser opp med. Peter G. Murdocks lansering av begrepet kjernefamilie på slutten av 1940-tallet kan leses som en demonstrasjon av dette. Riktignok kan flere voksne inngå i kjernefamilien, men kjernen i denne familiekonstellasjonen er to voksne, en av hvert kjønn «[...] who maintain socially approved sexual relationship and one or more children, own or adopted, of the sexually cohabiting adults» (1949, s.1).¹⁴ Den hegemoniske diskursen for «familie»,¹⁵ kan da oppsummeres som en heteronormert forskjellsdiskurs for kjønn med basis i ulikt biologisk kjønn. Diskursen privilegerer denne type kjønnsforhold og diskriminerer andre måter å organisere kjønn og familie på.

Selv om kjernefamilien fortsatt har stor tilslutning som det beste oppvekstmiljø for barn, er den også under utfordring. Gjennom noen tiår har vi sett en økt diversitet i familieformer. Samtidig kjemper flere diskurser nå om å etablere «sine» representasjoner av foreldreskap som selvfølgelig og bra for barn. Med et begrep fra diskursanalytisk teori kan man si at disse diskursene kjemper på samme terreng (Winther Jørgensen og Phillips 1999). De taler om at det kan være like bra eller best med en familie som består av barn og en eller to biologiske foreldre, en eller flere barnet biologisk ikke er i slekt med, to av samme kjønn, foreldreskap bestående av mor, sammor og far, av far, samfar og mor og så videre. Samtidig er det kommet en

rekke forskningsbidrag og annen dokumentasjon som også har bidratt til å destabilisere representasjonen av kjernefamilien som nødvendigvis best. Disse bidragene har bl.a. vist at en rekke barn etter hvert har vokst opp og hatt det utmerket med en forelder, med lesbiske mødre, med to mødre og en homoseksuell far og så videre (Innala 1997, Howell og Melhuus 2000, Stiklestad 2003, Andersen 2003). Samtidig har vi fått forskningsbidrag og annen dokumentasjon om traumatiske barndommer i kjernefamilier (Mellberg 2002, Eriksson 2003, Nicholaysen 2005).

Med utgangspunkt i definisjonen av heteronormativitet (Cameron og Kulick 2003, foran) kan man si at noen diskurser, strukturer, relasjoner og praksiser som fremmer heteroseksualitet som det nødvendige, ønskerverdige og beste, destabiliseres gjennom den nye diversiteten i familieformer og deres diskurser. Den hegemoniske representasjonen av den gode familien som lik kjernefamilien, er utfordret. Den prosessen vi ser konturene av, kan med et begrep fra Heidi Eng være queering eller tilskeiving, dvs. prosesser som river opp diskurser, strukturer og praksiser på måter som utfordrer og påvirker heteronormativitet, slik at kulturen forandrer seg (Eng 2003).¹⁶ Eller mer presist: Vi ser elementer i en prosess som, *hvis den brer om seg og fortsetter over tid*, kan innebære at den hegemoniske representasjonen av hva som er best for barn, vil basere seg på *noe annet enn heteroseksuelt samliv*.

Heteronormering i familiepolitikken

Foran viste jeg at premissene for posisjonering som den gode far har endret seg over en periode på 25-35 år. Jeg knyttet dette til innflytelse blant annet fra diskurser for likestilling og diversitet i familieformer. Disse diskurser har bidratt til at den hegemoniske representasjonen av far har endret

seg og er under utfordring. Den ble formet av diskursive og sosiale praksiser basert på nokså tydelige forskjellsdiskurser om kjønn. Rundt år 2000 var den hegemoniske representasjonen blitt de «nye» og likestilte fedre. Min tolkning var at heteronormeringen hadde funnet nye veier i møte med likestillingsdiskursene. Den heteronormative «tvang» innebar nå en «dokumentasjon» av seksuell orientering gjennom assosiasjoner til et tokjønnnet parforhold, samt en mistenkeliggjøring av «nye» fedre som ikke «dokumenterte» heteroseksuell orientering. Heteronormeringen har med andre ord ikke opphørt. Men den har skiftet uttrykk og innhold. Siden ulike diskurser kontinuerlig kjemper om å definere sannhetens domene, kan uttrykk og innhold skifte igjen. Vi kan også komme til å oppleve det Eng peker på, nemlig en utvikling mot at *noe annet enn heteroseksualitet og heteroseksuelt samliv* danner fundamentet for en tenkning om gode oppvekstvilkår for barn.

Seksualitet er ikke noe tema i de politiske dokumentene rundt barneloven. Samtidig er forventningen om heteroseksualitet til stede som den selvfølgeliggjorte forutsetningen alle snakker og handler ut fra. Min påstand er at den nyvunne enigheten om at biologisk far er best for barn bør sees i sammenheng med endringer i heteronormerende diskurser for familien som både har med likestilling og økt diversitet i familieformer å gjøre. Disse sosiale endringene synes å stimulere og reaktivere en meningsproduksjon om betydningen av biologisk, heteroseksuell far. 1970-80-tallets diskursive kamper sto om den «gammeldagse» eller «myke» far som best for barn. Biologisk slektskap ble i stor grad tatt for gitt mens det ble arbeidet for et større handlingsrom for far legitimert med argumenter om omsorg. Nå har nye virkelighetskrav utfordret den grad av entydighet om betydningen av *sosial* far som 1980- og

-90 tallet sto for. Det er i dette terrenget alle representasjonene av farskap kjemper, også representasjonen av biologisk far som best for barn. Samtidig gir dette terrenget den sistnevnte en kapital de andre må klare seg uten, nemlig nærheten til de allerede avleirede, tidligere hegemoniske diskurser som selvfølgeliggjorde familien som en heteroseksuelt og biologisk fundert enhet. Ikke hvilken som helst biologisk far blir i de politiske dokumentene erklært som viktig og til barnets beste, bare heteroseksuelle menn inkludert han som ble far gjennom tilfeldig sex med mor. § 6 understreker den rett en hvilken som helst mann som tror han er far til et barn, har til å få fastslått farskapet og oppnå rettigheter som fedre – når som helst i løpet av barnets oppvekst, og uavhengig av de vilkår barnet lever under. Rundt år 2000, med et økende antall samlivsbrudd og nye familieformer, har det altså oppstått almin-

giske båndenes betydning kan sees som et innspill til fordel for kjønnskonservatisme, og en samtidig bevegelse vekk fra en eventuell likestilling mellom så vel kjønn som seksuelle orienteringer. Fra et slikt ståsted skulle man tro den biologisme som nå har (gjen)funnet veien til de politiske diskurser var problematisk for politikkenes venstreside. Kanskje Neumann kan forklare hvorfor så ikke har skjedd? Han peker på at de ulike relasjoner mellom folk forblir slik de er, i den grad identitetene og de sosiale praksisene forblir slik de er. Stabiliseringen handler om at «[...] subjektposisjonene og relasjonene mellom dem opprettholdes som det normale, samtidig som andre subjektposisjoner og andre mulige relasjoner derfor fremstår som mindre normale eller endog unormale» (Neumann 2001, s. 133). Det krever diskursivt hardt arbeid å opprettholde en stabilisert diskurs samtidig som den treghe-

Ikke hvilken som helst biologisk far blir i de politiske dokumentene erklært som viktig og til barnets beste, bare heteroseksuelle menn inkludert han som ble far gjennom tilfeldig sex med mor.

nelig enighet om betydningen av *biologisk* far. Som diskursiv ressurs, legitimerer denne «sannheten» i samarbeid med likestillingsideologi stadig større rett for far basert *bare* på biologi. Eller annerledes sagt, rettigheter skal følge av biologisk status og frikobles fra fortjeneste. Når det gjelder homoseksuelle menns mulighet til å bli fedre vekker det imidlertid bekymring for barnets oppvekstvilkår til tross for biologiske bånd og, kan man spørre, *på grunn av* deres innsats for å gjøre seg fortjent.

Reaktiveringen av et fokus på de biolo-

ten diskursivt arbeid har «[...] privilegerer bestående sosiale praksiser og vanskeliggjør formulering og innarbeidelse av nye» (op. cit). I noen tiår har vi i liten målestokk sett pågående diskursive og sosiale praksiser som formulerer og innarbeider nye familieformer. Disse kan prinsipielt vinne fram som selvfølgelige og normale på linje med, eller til erstatning for, familieformer organisert etter heteroseksualitetens premisser for seksualitet og kjønn. Men de kan like godt tape den grad av legitimitet som måtte være vunnet og igjen framstå som «[...] mindre normale

eller endog unormale» (op.cit). Representasjoner av likestilte fedre har først nylig oppnådd normalitet og endog blitt hegemoniske. I denne situasjonen representeres det *problemet* politikere står overfor, ikke som å styrke båndet mellom barn og sosial far, men som å gi rettigheter begrunnet i blodsband. Ifølge Bacchi (2001) bør man både undersøke hvordan politiske problemer blir representert, hvilke effekter som blir produsert gjennom disse representasjonene og hvem som sannsynligvis vil tjene på det. I denne artikkelen har jeg forsøkt å vise noe av dette. De politiske diskursene rundt barneloven er med og kjemper om hva som kan framstå som normalt, best for barn, rettferdig og så videre i et sosialt landskap med økende diversitet i familieformer, farskap og likestilling. Den grad av enighet politikerne framviser på tvers av partigrenser og som har manifestert seg i endringer av barnelovens § 6, blir høyst forklarlig med henvisning til den diskursive tregheten Neumann peker på. Samtidig blir den problematisk i forhold til eventuelle politiske intensjoner om oppmykninger av heteronormerende diskurser for kjønn og seksualitet. En kontrastering mellom 1980-tallets og tusenårsskiftets politiske diskurser, synliggjør den problematikken som er i omløp. På 80-tallet ble den heteroseksuelle fars rettigheter legitimert ikke minst med henvisning til hans omsorg for barn. Rundt år 2000 ser vi at rettigheter igjen kobles med biologi. Det er i dette kjønnskonserveratismen ligger. Biologisk, heteroseksuell far får rettigheter alene i kraft av sitt blodsband til barnet. ★

Litteratur

- Andenæs, Agnes 2000. Generalisering: Om ringvirkninger og gjenbruk av resultater fra en kvalitativ undersøkelse. I Hanne Haavind (red): *Kjønn og fortolkende metode. Metodiske muligheter i kvalitativ forskning*. Gyldendal Akademisk, Oslo.
- Andersen, Arnfinn J. 2003. *Menn skaper rom for foreldreskap og familie. Farskapets betingelser i en heteronormativ kultur*. Dr.avhandling, Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, NTNU, Trondheim.
- Annfelt, Trine 2002. More Gender Equality – bigger Breasts? Battles over Gender and the Body. *NORA, Nordic J. of Women's Studies* (10) 3, 127–137.
- Bacchi, Carol Lee 2001. *Women, Policy and Politics*. Sage, London.
- Brandth, Berit og Elin Kvande 1993. Changing Masculinities. The Reconstruction of Fathering. I A. Leira (red.): *Family Sociology – Developing the Field. Conference Proceedings*. Report 93:5, Institute for Social Research (ISF), Oslo.
- Brandth, Berit og Elin Kvande 2003. *Fleksible fedre*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Butler, Judith 1990. *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, New York.
- Butler, Judith 2002. Is Kinship Always Already Heterosexual? In *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* (13), 1, 14–45.
- Cameron, Deborah og Don Kulick 2003. *Language and Sexuality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Carbin, Maria 2005. Att visualisera den jämställda nationen - Artikulationer av kön/ras/etnicitet och klass i Svenska regeringens export av jämställdhet. Paper på konferanse på Arbetets museum, Norrköping, 4-5 februar 2005.01.26.
- Collier, Richard 1999. Men, heterosexuality and the Changing Family: (re)constructing Fatherhood in Law and Social Policy. I C. Wright and G. Jagger (red.): *Changing Family Values*. Routledge, London.
- Connell, Robert W. 1995. *Masculinities*. Polity Press, Oxford.
- Eng, Heidi 2003. *Sporting sex/uality: doing sex and sexuality in a Norwegian sports context*. Norwegian University of Sport and Physical Education, Oslo.
- Derrida, Jacques 1976. *Of Grammatology*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- Eriksson, Maria 2003. *I skuggan av Pappa. Familjätten och hanteringen av faders vold*. Förlags AB Gondolin, Stehag.
- Faludi, Susan 2000. *Snytt. Sviket mot mannen*. Aschehaug, Oslo.
- Foucault, Michel 1972. *The Archeology of Knowledge*. Tavistock, London.
- Foucault, Michel 1995. *Seksualitetens historie. Bind 1: Vilje til viten*. Exil, Norge.
- Gulbrandsen, Liv Mette 2000. Samspill mellom barn som skjønnsskapte og kjønnsskapende prosesser. Et analytisk perspektiv. I Haavind, Hanne (red): *Kjønn og fortolkende metode. Metodiske muligheter i kvalitativ forskning*. Gyldendal Akademisk, Oslo.
- Howell, Signe og Marit Melhuus 2000. *Blod – tykkere enn vann? Betydninger av slektskap i Norge*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Innala, S. 1997. Barn i Homoseksuelle familjer – en forskningsöversikt. I L. Lingvall (red.): *Tema: Homosexuella och barn. Rapport från en hearing*. Folkhälsoinstitutet, Stockholm.
- Mellberg, Nea 2002. *När det överkliga blir verklighet. Mödrars situation när deras barn utsätts för sexuella övergrepp av fäder*. Borea Bokförlag, Umeå.
- Moxnes, Kari 1992. *Changes in Family Patterns*

- Changes in Parenting? A Change toward a More or Less Equal Sharing between Parents? I U. Björnberg, (red.): *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. New Brunswick.
- Murdock, George P. 1949. *Social Structure*. The Free Press, New York.
- Neuman, Iver B. 2001. *Mening, materialitet, makt: En innføring i diskursanalyse*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Nicolaysen, Berit (under arbeid). *Kamper om taushet og tale. Et diskursperspektiv på foreldreskap etter incest*.
- Rich, Adrienne 1980. Compulsory heterosexuality and lesbian existence. *Signs* 5, 631-61
- Stiklestad, Sigrun Saur 2003. *Ungdommer med lesbiske mødre – hvordan tar de det?* Høgskolen i Oslo, Oslo.
- Søndergaard, Dorte Marie 1996. *Tegnet på kroppen. Køn, koder og konstruksjoner blandt unge voksne i Akademia*. Museum Tusculanums forlag, København.
- Søndergaard, Dorte Marie 2002. Poststructuralist Approaches to Empirical Analysis. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, vol. 15, no. 2, s. 187-204.
- Wetherell, Margaret, Stephanie Taylor, Simon J. Yates 2001. *Discourse Theory and Practice. A Reader*. Sage, London.
- Winther Jørgensen, Marianne og Louise Phillips 1999. *Diskursanalyse som teori og metode*. Roskilde Universitetsforlag, Danmark.

Fotnoter

- 1 Lov om barn og foreldre (barnelova) ble innført i 1981 (Lov 1981-04-08 nr. 07). I årene rundt 2000 ble det foreslått og dels gjennomført en del endringer i loven med sikte på å styrke fars posisjon samt endre styrkeforholdet mellom mor og far etter samlivsbrudd.
- 2 Heteronormering som politisk implikasjon. Familiepolitikk sett med nye øyne. (<http://www.hf.ntnu.no/hf/tverrfaglig/forskning/forskningsgrupper/kjonn/hetero/annfelt-heteronormering>).
- 3 Foucault knytter makt til prosesser for virkeliggjøring. Makt opererer gjennom diskursive regimer, et begrep som peker på hvor omfattende de diskursive investeringene er. Kunnskapsproduksjonen kan omdannes til håndfast virkelighet i form av et lovverk, oppretting eller endring av institusjoner, produksjon og påkalling av normer og verdier, henvisning eller 'tvang' til bestemte praksiser og subjektposisjoner osv. Diskursive regimer omfatter dermed alle mulige forhold som makt-vitensrelasjonene har fått i stand, installert seg i og virker gjennom. Framveksten av institusjoner som fengsel og psykiatriske sykehus brukes ofte som eksempel. Slike institusjoner utøver makt gjennom å definere hva som er straffbart og hvem som er gale samtidig som institusjonene selv har vokst fram og funnet sin skiftende form som et svar på at slike definisjoner oppsto og fant sin skiftende form.
- 4 Se NOU:1977, s. 25 Lov om barn og foreldre (barneloven), Ot.prp. nr. 62 (1979-80), Forhandlinger i Odelstinget nr. 13, 16. mars 1981 og Inst. O. nr. 30 (1980-81).
- 5 Pater est som bevisregel dreier seg om hvorvidt og eventuelt hvordan det er mulig å endre ektemannens status som far til hustruens barn.
- 6 Dette var i samsvar med gjeldende rett.
- 7 Fremskrittspartiet hadde fremmet et likelydende forslag i 1996.
- 8 Innst.O.nr. 25 (2001-2002); Odelstingsforhandlingene 12. februar 2002; Forslag til endringer i regelverket for fastsettelse og endringer av farskap – høring; Ot.prp. nr. 93 (2001-2002); Innst.O.nr. 26 (2002-2003; odelstingsforhandlingene 3. desember 2002.
- 9 Et dokument nr. 8 er et privat forslag framsatt i Stortinget av en eller flere stortingsrepresentanter.
- 10 Forslag til endringer i regelverket for fastsettelse og endring av farskap – høring. Barne- og familiedepartementet 11.02.2002.
- 11 The «New Father» – Evidence of Gender equality in the Norwegian Welfare State? The Use of Gender equality as a Discursive Resource for Family Policies. Kommer i antologi fra prosjektet *Gender Equality as a Perspective on Welfare: The Limits of Political Ambition?* ledet av professor Kari Melby og finansiert av Nordisk Ministerråd.
- 12 Fremskrittspartirepresentanten Per Sandberg under forhandlinger i Odelstinget 22. februar 2001.
- 13 Andersen (2003) bruker dette begrepet om fedre som alene har hel eller delt omsorg for barn.
- 14 I definisjonen kommer i tillegg felles bolig og samarbeid om økonomi og reproduksjon.
- 15 Jeg oppfatter kjernefamilien som eksponenten for familie i norsk kultur.
- 16 Eng har definert queering slik (i forelesning ved NTNU, Institutt for tverrfaglige kulturstudier, 19.01.05): «something that can happen when the practices, acts, speech, identities, representations, bodies etc. that do not signify 'the normal' or the 'wanted', disrupt in a way that challenge and effect heteronormative structures and/or acts, speech, identities etc. [...] so that the space, the context, the culture, the discourses change over time.»

Sve familjövård

familjevård
barn

fedre vold

barne mishandling
familjör

adr. s. [132]

0.56-72

362.76

362.82

AV MARIA ERIKSSON

ARTIKLER

Den onda och den normala fadersmakten?

Fäders våld i svensk offentlig politik

I grunden handlar politik om att identifiera och hantera problem som kräver kollektiva lösningar; definitionen av problem och problemlösningar är en del av den politiska kampen. Hur en fråga definieras är avgörande för hur den ska hanteras: i vilket forum den ska behandlas, vilka aktörer som har tillträde dit, vilka argument som är gångbara, i viss mån även för vad som blir tänk- och sägbart i frågan. I det perspektivet blir det viktigt att analysera hur en fråga definieras och diskursivt konstrueras. (Jacobsson 1997:14)

Sedan många år tillbaka är det väl dokumenterat genom både forskning och hjälparbete att mäns våld mot kvinnor är en fråga av direkt betydelse för de barn som lever i familjen (se Eriksson 2003). De flesta barn har sett och hört våld och därmed blivit utsatta för psykisk misshandel. Många barn blir dessutom själva utsatta för fysiskt våld eller sexuella övergrepp. Det är även väl känt att våldutsatta kvinnor som också är mödrar har en komplex situation och att det kan vara särskilt svårt för kvinnan att få skydd – också efter en skilsmässa eller separation – om den misshandlande mannen är far till barnen. Trots denna kunskap har frågan faders våld före, under och efter skilsmässa och separationer inte någon egen plats i svensk offentlig politik. Under 1990-talet har dock en form av faders våld givits ett visst utrymme i den offentliga politiken – så kallat hedersrelaterat våld. Hur ska denna selektiva tystnad respektive benämning av faders våldsutövande förstås?

Syftet med den här artikeln är att problematisera den offentliga politikens ojämlikhetsordning, med särskilt fokus på konstruktioner av «avvikelse» respektive «normalitet» när det gäller faders dominans och utövande av våld. Betraktad med utgångspunkt i politiken rörande föräldraskap, separationer och skilsmässor framstår den samtida svenska köns-, släktskaps- och åldersordningen som patriarkal: präglad av fadersmakt förankrad i blodsband till ännu inte vuxna barn. Jag argumenterar i artikeln för att denna köns-, släktskaps- och åldersordning intimt hänger samman med andra ojämlikheter, som den kopplad till etnicitet och ras. Genom en analys av tre politikområden visar jag hur faders maktmissbruk och våld rasifieras: hur våldsutövande fäder konstrueras som andra än fäder från den «svenska» (vita) majoritetsbefolkningen. Jämställdhet och barncentrering blir så etniska markörer

som förstärker konstruktionen av «svenska» (vita) fäder som i grunden oproblematiska och bidrar till att framställa «svenska» (vita) faders dominans och rättigheter i förhållande till mödrar/medföräldrar och barn som något givet, naturligt – normalt.

Diskussionen bygger på min avhandling om familjerätten och hanteringen av faders våld (Eriksson 2003).¹ I denna undersöks vad konstruktioner och konstruerande av kön, släktskap och ålder betyder för hanteringen av faders våld mot mödrar/medföräldrar och barn i en separationskontext. Avhandlingen består av tre delstudier: den första undersöker den offentliga politiken under 1990-talet och dess hantering av frågan fäder med en våldsproblematik; den andra undersöker vad faders våld betyder för, och hur det kan hanteras i, mödrars/medföräldrars vardag efter separationer; den tredje undersöker familjerättssekreterares hantering av faders våld.² Varje delstudie bygger på ett specifikt material: offentliga texter som utredningar och regeringspropositioner och intervjuer med separerade, våldsutsatta mödrar respektive familjerättssekreterare. I artikeln står resultaten från studien av offentlig politik i fokus.

Texten är disponerad så att jag inleder med att redogöra för den teoretiska ramen och analytiska ingångar till det empiriska materialet, för att sedan diskutera hur fenomenet faders våld hanterats i svensk offentlig politik under 1990-talet. Jag ger både en relativt ingående beskrivning av konstruktioner av problemet på tre olika politikområden och en kort kommentar om hur politiken omsätts i praktik av svenska domstolar. Därefter följer ett avsnitt där jag närmare diskuterar rasifieringen av faders våld och vad detta säger om den offentliga politikens ojämlikhetsordning.

Konstruktion av Problemet, ojämlikhetsordningar och rasifiering

På ett mer allmänt plan kan min teoretiska ansats hänföras till en tolkande sociologi och till den breda socialkonstruktionistiska frånan (Se Järvinen och Bertilsson 1998). Artikeln berör framförallt frågan i vilken utsträckning och på vilket sätt faders våld konstrueras som något som kräver politiska lösningar. Av analysen som följer framgår att det jag definierat som ett problem – faders våld – inte har något egen plats i den offentliga politiken. Frågan faders våld tangerar dock flera etablerade politiska frågor och jag gör en genomgång av de tre politikområden jag uppfattar som de mest centrala för hanteringen av faders våld i en separationskontext: «våld i nära relationer», «föräldraskap, skilsmässor och separationer», samt «utsatta barn».³ Min analys av respektive område är framförallt influerad av Carol Lee Bacchis (1999) diskussion om hur politiska frågor konstrueras diskursivt och jag har särskilt tittat på vad som görs till *Problemet* när det gäller, exempelvis, våld i nära relationer, vilka förutsättningar och antaganden som ligger under denna konstruktion samt vad som lämnas oproblematiserat (jfr. Bacchi 1999:12–13. Se även Wendt Höjer 2002:158).

Jag förstår analysen som en form av diskursanalys, trots att jag här inte direkt reskonstruerar diskurser.⁴ Även om diskurser inte på något direkt eller enkelt sätt «speglar» maktrelationer så förutsätter jag att samhälleliga maktrelationer har en avgörande betydelse för vad som blir möjligt att tänka och säga (jfr. Fairclough och Wodak 1997:258). Vidare att diskurser kan sägas ha «ideologiska effekter» (Purvis og Hunt 1993:496ff, Jørgensen og Phillips 2000:69). En diskurs gör det möjligt att säga vissa saker och försvårar eller hindrar andra att bli sagda. Diskurser sätter ramar för vad som

kan erfaras eller den mening erfarenhet kan omfatta, och påverkar därmed vad som kan sägas och göras (Purvis og Hunt 1993:485). Det som gör vissa diskurser «ideologiska» är deras koppling till maktasymmetrier och i vilken mån de bidrar till att upprätthålla eller transformera dessa.

I ett givet historiskt ögonblick är det möjligt att inventera den sociala ordning, det mönster av sociala relationer och de meningssystem (föreställningar om manlighet och kvinnlighet till exempel) som över tid skapats genom våra vardagliga praktiker (Connell 1987:98). Inventeringen kan gälla ett helt samhälle eller en specifik organisation.⁵ I artikeln använder jag begreppet *ojämlikhetsordning* för att benämna en ordning med flera sociala (asymmetriska) maktrelationer (Acker og van Houten 1999).⁶ Detta för att analysen undersöker hanteringen av våld utövat av aktörer som tillskrivs eller «bebor» den sociala positionen *far*. I samhällen som det svenska är det en position knuten såväl till en könsordning, som en släktskaps- och åldersordning: positionen *far* överlappar delvis positionerna *man*, *förälder* och *vuxen*.

När det gäller faders våld är själva benämningen av de aktörer som utövar våld en viktig fråga. Det relativt etablerade begreppet «kvinnomisshandel» benämner våldet ur ett specifikt perspektiv. Ur döttrars och söners perspektiv borde begreppet översättas med «mammamisshandel» (Arnell og Ekbohm 1999). Ur barns perspektiv är det (i de fall som artikeln berör) inte helt rättvisande att tala om misshandlade kvinnor eller mäns våld mot kvinnor. Såväl begreppet kvinnomisshandel som begreppet mäns våld mot kvinnor får i det här sammanhanget ideologiska effekter: de bidrar bland annat till upprätthållande av vuxenperspektiv och till att fokus flyttas bort från föräldraskapet.

Konstruktionen av etnicitet, ras och rasifiering

Som redan nämnts vill jag även problematisera ojämlikhet knuten till etnicitet och ras.⁷ Med *eticitet* avses den sociala konstruktionen av tillhörighet till en kulturell grupp i kraft av ursprung (jfr. Brah 2001). Då kroppsliga tecken – som ansiktsdrag och hårfärg – ofta har en central betydelse för konstruktioner och konstruerandet av etnicitet är begreppet delvis överlappande med ras. Ett exempel på detta är hur «svensk» i dagligt tal ofta (implicit) refererar till vita människor med svenska som första språk, födda i Sverige av föräldrar som också är födda i Sverige.

Här kan tilläggas att det finns en poäng med att göra en distinktion mellan svenskhet som etnicitet och som *nationalitet* i analyser av konstruktionsprocesser. Människor som lever i staten Sverige och eventuellt också har svenskt medborgarskap är i ett nationalitetsperspektiv svenska. Att «svensk» ofta implicit refererar till en vit, svenskfödd och svensktalande majoritet synliggör att i vardagssammanhang kan den svenska nationen ges vissa drag av en «etnisk» modell, det vill säga det är ett gemensamt ursprung och band baserade på släktskap, det egna språket, vanorna och traditionerna som betonas (snarare än gemenskap baserad på lagar och institutioner, se Smith 1991).

När det gäller begreppet *ras* refererar även det till en social konstruktion och utgångspunkten är att rasism konstruerar rasmässig olikhet och ojämlikhet.⁸ Vissa former av rasism understryker biologiska/kroppsliga karaktäristika som indikatorer på rasmässig olikhet, andra former framhäver i stället kulturella skillnader i gränsdragningen mellan olika grupper (se Brah 2001, de los Reyes m.fl. 2003). Det som gör sådana «kulturella» perspektiv till rasism är den

dominerande gruppens antagande att «de andra» är essentiellt annorlunda och i någon mening underlägsna. I artikeln använder jag begreppet *rasifiering* för praktiker och processer där över- och underordning skapas med hänvisning till biologiska/kroppsliga tecken och/eller kulturell egenart. Rasifiering är med andra ord en process av social exkludering och marginalisering. Jag vill dock betona att genom skapandet av en rasifierad Andra/e, rasifieras också – om än implicit – den dominerande gruppen (se Miles 1993). Analysen av rasifieringen av faders våld ska alltså även synliggöra hur «svenskhets» blir norm, det vill säga jag vill också bidra till en kritisk diskussion om den sociala konstruktionen av *vithet* i en rasistisk kontext (jfr. Frankenberg 1993, Ware og Back 2002).

Våld i nära relationer: «våldsamma män»

Från slutet av 1970-talet, och inte minst under det senaste decenniet, har mäns våld mot kvinnor alltmer kommit att omtalas som något som berör många och som «samhället» har ett ansvar för att hantera (Eriksson og Hester 2001). Idag är «[v]åld mot kvinnor [...] relativt etablerat som politiskt problem» i Sverige, menar Maria Wendt Höjer (2002:156). I den offentliga politiken har fokus också förskjutits från våld som ett privat problem som den enskilda kvinnan bör lösa eller hantera, till en betoning av våld som ett brott som alla offentliga instanser bör motverka och göra sitt bästa för att förebygga. Den offentliga politiken om våld i nära relationer är idag starkt präglad av denna problemformulering, även om andra perspektiv fortsatt förekommer (Wendt Höjer 2002).

Politiken på det här området är vidare präglad av ett feministiskt perspektiv på våld i (heterosexuella) parrelationer. 1993 tillsattes Kvinnovåldskommissionen för att se över

lagstiftningen och arbetet för att motverka mäns våld mot kvinnor (SOU 1995:60).⁹ Kvinnovåldskommissionen är unik: det är den första och hittills enda offentliga utredning som fått direktiv att arbeta med ett *kvinnoperspektiv* (Nordborg 2002, Wendt Höjer 2002). Ett resultat av kommissionens arbete är att svensk lagstiftning idag uttalat definierar våld i (heterosexuella) parrelationer som ett könat fenomen, som att det vanligen är män som misshandlar kvinnor. Mäns våld mot kvinnor förutsätts vidare vara ett yttersta uttryck för en ojämlikhet mellan könen (SOU 1995:60, Prop. 1997/98:55, SOU 2002:71, s. 111). Könsperspektivet markeras bland annat genom ett nytt brott med könsspecifik benämning: kvinnofridsbrottet (Grov kvinnofridskränkning, Brottsbalken Kap. 4, §4a), vilket är unikt i svensk lagstiftning (Nordborg 2002:188).¹⁰

Gudrun Nordborg och Johanna Niemi-Kiäsiläinen (2001), samt Wendt Höjer (2002) pekar på hur Kvinnovåldskommissionens radikala formuleringar av problemet och förslagen till åtgärder urvattnats i den efterföljande reformprocessen. Den centrala frågan i min analys är dock inte vilket genomsnitt det perspektiv som formulerades av Kvinnovåldskommissionen fått i konkreta åtgärdsförslag, utan perspektivet i sig: formuleringen av problemet, antaganden, utgångspunkter, vad som lämnas oproblematiserat, och så vidare.

I Kvinnovåldskommissionens betänkande *Kvinnofrid* kommer frågan om barn in som «barn i misshandelsmiljöer», miljöer där män misshandlar kvinnor eller där det finns en «kvinnovåldsproblematik» (SOU 1995:60, kapitel 15). Kommissionen beskriver relativt utförligt psykologiska konsekvenser våld kan få för barn och barns olika sätt att reagera på och hantera det våld de upplever. Även barns direkta utsatthet för fysiskt våld och sexuella övergrepp lyfts fram. I samband med detta

kommenterar även kommissionen hur våldsamma män ser på «sina barn»:

En man som utsätter sin hustru för fysiskt och psykiskt våld kan förmodas se på sina barn på samma sätt som de ser på sin hustru, dvs. som en ägodel som skall vara dem till lags, kontrolleras och bestraffas. Dessutom visar alla *misshandlande fäder* brist på omsorg om och respekt för sina barn genom att i deras närvaro förnedra och *misshandla modern*. (SOU 1995:60, s. 364. Mina kursiveringar)

Detta citat är ett av de fåtal ställen i utredningen där problemet formuleras på ett sätt som framhäver våldets betydelse för ett gemensamt föräldraskap, föräldrapositionerna och barns relation till mannen som misshandlar respektive kvinnan som blir misshandlad. Här benämns män som använder våld mot sin partner som misshandlande fäder och en utsatt kvinna med barn som mor. Den övergripande formuleringen av problemet är dock, denna passus till trots, män som använder våld mot kvinnor och barn till «misshandlade kvinnor». Våldsamma *fäder* utpekas som regel inte ut som Problemet. I den efterföljande propositionen har också uttrycket misshandlande fäder tagits bort. Kvar finns formuleringar om «mäns våld mot kvinnor» och «barn i misshandelsmiljöer» (se t.ex. Prop. 1997/98:55, 41ff). En mer ingående diskussion av våldsamma fäders föräldraskap lyser med sin frånvaro och Kvinnovåldskommissionen är mycket återhållsam när det gäller förslag till åtgärder.

Frågan om konkreta åtgärder för att hantera barns relationer till sina pappor och våldsamma fäders praktiker som föräldrar lämnas alltså därhän – både när det gäller deras relationer till barn och relationer till medföräldrarna/mödrarna. Det finns vidare en dubbelhet i resonemangen om fäder som utsätter

mödrar för våld. Å ena sidan framställs de som patriarkala och som ett hot mot barns trygghet. Å andra sidan uttrycker betänksamheten *Kvinnofrid* att «[o]fta kan även barn i familjer där modern misshandlats ha en sådan relation till sin far att det är förenligt med barnets bästa att far och barn upprätthåller en kontakt med varandra efter föräldrarnas separation» (SOU 1995:60, s. 375).

Föräldraskap, separationer och skilsmässor: «fredliga fäder»

Ett skäl till att frågorna om föräldraskap behandlas så knapphändigt av Kvinnovårds-kommissionen kan vara att en översyn av den svenska lagstiftningen om föräldraskap pågick parallellt. Dessa reformer var de senaste i en lång rad av förändringar i *Föräldrabalken* (FB) som sedan 1970-talet genomförts med syfte att minska konflikter mellan föräldrar och uppmuntra överenskommelser om vårdnad (juridiskt ansvar och bestämmanderätt) om barn, barns boende och umgänge. I denna reformprocess har gemensam vårdnad mer och mer kommit att framhållas som den bästa lösningen (Nordborg 1997). Svenska fäder och mödrar förväntas idag dela vårdnad och utöva ett gemensamt föräldraskap, helst utan inblandning från staten. Föräldrarna definieras som gemensamt ansvariga och ska tillsammans fatta alla större beslut: en förälder får inte ensam fatta beslut «av ingripande betydelse för barnets framtid» om inte barnets bästa «uppenbarligen kräver det» (6 kap. 13§ FB). Det bör noteras att gemensam vårdnad inte nödvändigtvis betyder delat ansvar för den vardagliga omsorgen om barnet (se vidare nedan).

Politiken har formulerat som sin utgångspunkt att barn har rätt till en nära och god kontakt med båda föräldrarna.¹¹ Den gemensamma vårdnaden är tänkt att garantera en stabilitet i barnets kontakt med respek-

tive förälder på ett sätt som påminner om kärnfamiljen så mycket som möjligt, trots att föräldrarna inte lever tillsammans (längre) (Schiratzki 1997, 55). Efterkrigstidens ökande antal skilsmässor och separationer har alltså bemötts politiskt genom en modifiering av kärnfamiljen som institution. Jag benämner denna nya version *den separerade kärnfamiljen*.¹²

I förarbetena till de förändringar i *Föräldrabalken* som trädde i kraft 1998 talas genomgående om barns rätt till *båda* föräldrar. Att föräldrar är två och av olika kön framstår som en för-givet-tagen utgångspunkt för diskussionerna.¹³ Det heterosexuella, biologiska, föräldraskapet är politikens och lagstiftningens utgångspunkt (Singer 2000:540).¹⁴ Av den svenska konstruktionen av vårdnad följer att de rättigheter och skyldigheter som tidigare tillskrevs biologiska föräldrar – som var oberoende av omsorg eller kontakt med barnet – idag endast är rättigheter och skyldigheter som tillskrivs vårdnadshavare (Schiratzki 1997:344). Då de flesta (biologiska) föräldrar förutsätts ha del i vårdnaden kan betoningen av gemensam vårdnad ses som en (re)konstruktion av föräldraskapet som i grunden biologiskt snarare än socialt eller psykologiskt (se även Singer 2000:465). Familjepolitiken kan alltså även förstås som en specifik släktskapspolitik. Utgångspunkten är biologiska band – blodsband – mellan föräldrar och barn och dessa återskapas också.¹⁵ Med tanke på generella mönster för organiseringen av den vardagliga omsorgen om barn tycks det vidare vara framförallt faderskap som (re)konstrueras som ett biologiskt föräldraskap, där bestämmanderätt frikopplas från faktisk omsorg. Gemensam vårdnad tycks i praktiken betyda att mödrar som regel har ansvar för den dagliga omvårdnaden om barnen, och då särskilt om de små barnen, men att fäder har samma rätt att fatta beslut som

rör barn som mödrar, oavsett hur stor eller liten fädernas faktiska samvaro med barnen är (se SCB 2003).

Våld som marginell fråga

Den «nya» institutionen den separerade kärnfamiljen innebär alltså juridiskt reglerade relationer såväl mellan könen som mellan föräldrar (vuxna) och barn. Vad kan denna reglering betyda för barns, faders och mödrars vardagsliv då fäder är våldsamma? Det är inte en fråga som diskuteras på politikområdet föräldraskap, separationer och skilsmässor. Den forskning som pekar på att en betydande minoritet av svenska män utövar våld och att våld är ett problem vid skilsmässor och separationer togs inte upp vid den senaste översynen av Föräldrabalken (Prop. 1997/98:7, SOU 1995:79). Visserligen sägs att samarbetsamtal (medling) som genomförs efter remiss från domstol blivit allt mer komplicerade och att det blivit allt vanligare med anklagelser om våld eller sexuella övergrepp (Prop. 1997/98:7, s. 40, SOU 1995:79, s. 62). Att frågan om våld trots detta inte uppfattas som särskilt allvarligt markeras genom ordvalet: såväl den offentliga utredningen som regeringens proposition talar om *anklagelser* och inte om *uppgifter* om våld. Kvinnovårldskommissionens arbete tycks inte ha fått något större genomslag vare sig i Vårdnadstvistutredningens betänkande eller i den efterföljande propositionen från regeringen, trots att kommissionen arbetade parallellt (båda utredningarna tillsattes 1993 och kom med betänkan 1995).

I förarbetena till dagens lagstiftning om vårdnad, boende och umgänge nämns att det finns fall där den generella principen om

gemensam vårdnad inte bör tillämpas, men dessa undantag diskuteras mycket kortfattat. Vårdnadstvistutredningen nöjer sig i stort sett med att konstatera att gemensam vårdnad inte alltid är bäst för barnen. Utredningen berör överhuvudtaget inte frågan om vilka risker faderns våld mot modern kan medföra för barnet. Den diskuterar inte heller vad forskning och praktiska erfarenheter säger om hur ärenden där fäder är våldsamma mot mödrar bäst kan hanteras för att trygga barnen.

I reformarbetet av lagstiftningen har alltså konsekvenserna av mäns våld mot kvinnor för ett fortsatt gemensamt föräldraskap och barns välbefinnande efter en skilsmässa eller separation berörts endast i mycket begränsad omfattning (Eriksson og Hester 2001). Den formulering av problemet som präglar politikområdet våld i nära relationer är (inte helt men) i stort sett frånvarande här: könad makt är inte ett relevant perspektiv, och våld ett marginellt problem utan självklara implikationer för vårdnads- och/eller umgängesarrangemang efter en skilsmässa eller separation. Renodlat kan man uttrycka det som att fäder framställs som närvarande och bra för barn eller som frånvarande och därmed inte så bra för barn, dock inte som våldsamma (Eriksson 2002).

Vad är det då för Problem som ska hanteras på detta politikområde? Som framgår av föregående avsnitt försöker lagstiftaren skapa så kärnfamiljslika förhållanden för barn som möjligt. Detta sätt att organisera, köns-, ålders- och släktskapsrelationer förutsetts motsvara barnets bästa. Ett av de problem som ska hanteras kan formuleras som särskiljandet av parförhållandet, föräldraskapet och hemmet: antingen en upplöst eller en ofullbordad kärnfamilj. I linje med detta omtalas separationer och skilsmässor som risk

[...] våldsutövande fäder konstrueras som andra än fäder från den «svenska» (vita) majoritetsbefolkningen, skriver Eriksson. (Foto: © Harri Tahvanainen / Gorilla / Samfoto)

(se exempelvis SOU 1995:79, s. 54–55). Konflikter mellan föräldrarna är en del av problemet, bland annat för att dessa kan stå i vägen för den önskade kärnfamiljslika ordningen efter skilsmässor och separationer. Föräldrakonflikter hindrar helt enkelt den harmoniska, samarbetsinriktade, nära och vardagliga kontakt mellan den «upplösta» kärnfamiljens medlemmar – barn, fäder och mödrar – vilken definierats som barnets bästa.

De senaste förändringarna i lagstiftningen innebar bland annat att det blev möjligt för domstolar att döma till gemensam vårdnad trots att en av föräldrarna motsätter sig det. Det bör noteras att det finns könsspecifika motiv bakom denna reform. I Vårdnadstvistutredningens betänkande sägs explicit att *fäder bör kunna få del i vårdnaden även om mödrar motsätter sig detta* (SOU 1995:79, s. 9). Bakgrunden är att «det i praktiken är omöjligt för en fader som vid barnets födelse inte är gift med barnets moder att få gemensam vårdnad om barnet, om modern motsätter sig detta» (SOU 1995:79, s. 84). Utredningen förespråkar alltså åtgärder som ska undergräva (ogifta) mödrars möjligheter att utestänga fäder och som alltså ska gynna *fäders jämställdhet med mödrar*. Vårdnadstvistutredningens utgångspunkt tycks vara att (ogifta) mödrar har en illegitim maktposition i förhållande till fäder och den föreslår därför åtgärder för att hantera en sådan skevhet. Det andra Problemet på detta politikområde är utestängda fäder.¹⁶

Utsatta barn: «förövare, vuxna, föräldrar»- och invandrade fäder

Frågan om barn som far illa fick en ny aktualitet i den svenska offentliga politiken efter att fyra små barn dog på grund av misshandel sommaren 1990. Året därpå fick Socialstyrelsen i uppdrag att utarbeta ett åtgärdsprogram för att höja kompetensen och utveckla ett

barnperspektiv i arbetet med utsatta barn: Barn i fokus-projektet. Med referenser till nyare forskning om barn utvecklas innebörden i ett barnperspektiv i projektets slutrapport (Socialstyrelsen 1996). Det perspektiv som skisseras i rapporten har – sammanflätat med referenser till FN:s barnkonvention (Konventionen om barnets rättigheter) – fått stort genomslag i offentlig politik.

Hur görs då våld till en fråga på det här politikområdet? Vad är Problemet när barn är utsatta, som för våld? I det offentliga tryck som granskats kan två huvudperspektiv urskiljas. I det första kopplas våld mot barn till föräldrars, vårdnadshavares och andra vuxnas *attityder* till barn och då specifikt till kroppslig bestraffning/aga. Denna form av våld mot barn framställs som ett minskande problem och Kommittén mot barnmisshandel menar att föräldrars bruk av «kroppslig bestraffning» har sjunkit väsentligt samt att det skett stora förändringar i såväl vuxnas som barns attityder under de senaste decennierna (SOU 2001:72, s. 127ff).

I det andra perspektivet kopplas barns utsatthet till vissa speciella grupper, miljöer eller individer där det finns en förhöjd «risk» för våld mot barn. Föräldrars eller barns «personlighetsdrag, sjukdomar, funktionshinder» pekas ut som förklaring. Kommittén mot barnmisshandel menar till exempel att «svårartad misshandel ofta är en del i ett starkt avvikande beteende hos en vuxen person till följd av psykisk sjukdom eller karaktärsstörning – personlighetsdrag som sannolikt påverkas lite av generella attitydförändringar i samhället» (SOU 2001:72, s. 127. Se även SOU 2000:77, 89). Ett missbruk av alkohol eller narkotika, kriminalitet, liksom en psykisk «sjukdom» eller «utvecklingsstörning» gör här vissa föräldrar till «riskföräldrar» (SOU 2000:77, s. 85, SOU 2001:72, s. 296; Socialstyrelsen 1996). Vidare pekas «familjeekonomin» ut (SOU 2001:72:129). Familjens

sociala och ekonomiska situation blir här en central förklaring till våld.

Detta innebär att förklaringar som marginaliserats i diskussionen om mäns våld mot kvinnor blir centrala på politikområdet utsatta barn. Då frågan om mäns våld mot kvinnor etablerades som ett politiskt problem i Sverige definierades det inte bara som ett brott, utan också som en fråga för social omsorg, vård och behandling, menar Wendt Höjer (Wendt Höjer 2002:100ff). Sedan tidigare var alkoholmissbruk etablerat som förklaring till våld. Nu tillkom också individuell (psykologisk) avvikelse, dåliga uppväxtförhållanden, relationsstörningar, symbiotiska relationer samt familjesituationen som förklaringar. Våldet förutsattes vara kopplat till en socialt, ekonomiskt och/eller psykologiskt utsatt situation. Kvinnovåldskommissionen formulerade sitt betänkande *Kvinnofrid* som en kritik av dessa perspektiv, även om kommissionen inte explicit distanserar sig från det den kallar individualpsykologiska, socialpsykologiska och strukturella förklaringar (SOU 1995:60, 106).¹⁷ På politikområdet utsatta barn återfinns alltså dessa förklaringar.

En av de riskgrupper som pekas ut är barn till «misshandlade kvinnor», «misshandlade mammor» och/eller «i familjevåld». Sambandet mellan «kvinnomisshandel» och «barnmisshandel» lyfts fram i några av utredningarna (SOU 1998:31, s. 136; SOU 2001:72, s. 299ff). Det påpekas också att barn som «bevittnar våld» hittills inte uppmärksamats tillräckligt i arbetet med utsatta barn. I den definition av barnmisshandel som Kommittén mot barnmisshandel föreslår inkluderas denna «skadliga exposition» (SOU 2001:72, s. 122).

Fäders våld görs dock inte till Problemet. Kvinnovåldskommissionens arbete och det feministiska perspektivet på våld kan visserligen sägas ha ett visst genomslag på politikområdet utsatta barn. Mest påtagligt när det

gäller den «nya» frågan barn som vittne till våld. Samtidigt tenderar dock inte fadern, utan *våldet* «i närmiljön» eller «mellan föräldrarna» att presenteras som Problemet. I vissa fall framställs också *båda* föräldrarna som ansvariga för en psykisk misshandel av barnet (se SOU 1998:31, s. 136).¹⁸

Rasifiering av fäder våld

På politikområdet utsatta barn tenderar fäder som utövar våld alltså att konstrueras som förälder, föräldrar, vårdnadshavare eller vuxna. I de offentliga texter som ligger till grund för den här diskussionen finns dock ett exempel på att *fäders* våld konstrueras som Problemet. Det gäller frågan om flickors utsatthet i «den patriarkaliska familjestrukturen». Med utgångspunkt i bland annat Integrationsverkets rapport *Låt oss tala om flickor* diskuterar den statliga utredningen om Lagen om Vård av Unga (LVU-utredningen) den familjestruktur som anses vara «förhärskande» bland många familjer «som kommit till Sverige från Mellanöstern, Nordafrika, vissa delar av Asien och Latinamerika» (SOU 2000:77, s. 183).

[Den] utmärks av att det är fadern som är överhuvud. Det är fadern som enligt traditionen är huvudman och representerar sin familj både internt och externt. Moderns roll är att vara förmedlare och förmildrare av makten från fadern och de äldre i familjen till barnen. [...] I denna struktur ges pojkarna större rättigheter än flickorna. I vissa fall hindras flickorna från att studera och utveckla sig. (SOU 2000:77, s. 183–184)

Här pekas en specifik form av faderskap (och moderskap) ut och problematiseras. Vidare kopplas denna version av faderskap till kontrollbeteenden och våld, «i synnerhet mot flickor»:

Barnen blir tolkar för familjen och språkrör ut i samhället i stället för pappan. Barnen lär sig att de har rättigheter vilket ytterligare hotar pappans ställning. Konflikten med pappan går ofta ut över mamman som lever i ett kraftfält mellan barnen och pappan. Det kan leda till kaos i familjen. Därtill kan komma att pappan, som tidigare var familjeförsörjare, är arbetslös. I stället kanske mamman har arbete. Pappans roll som förut var i toppen riskerar att hamna i botten. I detta läge finns stor risk att han börjar att utöva en strikt kontroll över sin familj – i synnerhet flickorna. (SOU 2000:77, s. 187)

Samtidigt är det värt att notera att det är familjen som helhet – «den traditionella familjen», eller den «patriarkaliska familjestrukturen» – som är utgångspunkten. Vidare att konflikter mellan fäder och döttrar benämns «kulturkonflikter» och att det inte är kön utan snarare ålder som tenderar att pekas ut: i betänkandet talas även om «generationskonflikter». Här kopplas alltså (invandrade) faders kontrollbeteende och våld till en övergång från «det patriarkaliska, traditionella» till det (underförstått jämställda, moderna) «svenska». Slutligen att det inte är «patriarkala fäder» som får en egen rubrik i betänkandet, utan «utsatta flickor» (SOU 2000:77, s. 185). Fokus förskjuts från faderskapet/fäder/förövare till de flickor på väg ut ur barndomen som utsätts för våld: det är frågan «utsatta flickor» som den offentliga politiken får att hantera, inte «våldsamma fäder».

Finns «svenska» våldsamma fäder?

För att sammanfatta diskussionen så långt: genom en analys av vad som konstrueras som Problemet på respektive politikområde framträder också konstruktioner av faders våld. På politikområdet våld i nära relatio-

ner konstrueras fäder som använder våld som våldsutövande män; på politikområdet separationer konstrueras fäder som icke-våldsamma. Som problemet är diskursivt konstruerat kopplas det inte till positionen *far*. Fäders våld kan därmed inte bli ett centralt problem på något av dessa politikområden. Våldsamma fäder finns inte som begrepp, det ligger inte i diskurserna.¹⁹ På politikområdet utsatta barn är bilden något mer komplicerad. Där konstrueras våldsutövande fäder antingen som ingående i kollektivet föräldrar, som socialt eller psykiskt utsatta/avvikande förövare/föräldrar/vuxna eller som fäder i «patriarkaliska familjestrukturer». I det senare fallet kopplas faktiskt våld till faderspositionen. Samtidigt rasifieras det: våldsutövande fäder konstrueras som andra än fäder från den «svenska» majoritetsbefolkningen.

Hur ska denna rasifiering förstås? Vad säger den om den offentliga politikens ojämlikhetsordning?

Familjepolitiken och skydd mot fäders våld

För att kunna svara på den frågan behöver vi vända blicken för en stund och titta närmare på vad som händer när den separerade kärnfamiljen omsätts i praktik, exempelvis i rättsapparaten. Det isärhållande av «våldsamma män» och «pappor» som beskrivs ovan kan ses också i domstolarnas praktik. De luckor och oklarheter i förarbetena i lagstiftningen om våld och vårdnad, boende och umgänge som berörs ovan ger ett stort handlingsutrymme för domstolarna då de tillämpar familjepolitiken.

Mycket talar för att även om en far som misshandlat barnets mor *i princip* inte automatiskt ska anses som en tillräckligt god vårdnadshavare, så förutsätts *i praktiken* att en våldsam far är en tillräckligt god vård-

nadshavare – och umgängesförälder – tills motsatsen bevisats (Eriksson 2003. Jfr. Rejmer 2003). Då domstolarna fattar beslut om vårdnad, boende eller umgänge ska de göra en helhetsbedömning av kontakten mellan förälder och barn och den bedömningen ska inkludera en riskbedömning (Nordborg 2002). När det gäller riskbedömningar är lagens förarbeten tydliga med att det inte är brottmålsens stränga beviskrav som ska gälla i tvister om vårdnad, boende eller umgänge (LU 1992/93:22, s. 22). Frågan är dock vilka beviskrav som ställs. Domstolarnas praktik har kritiserats från kvinnojourer och instanser som arbetar med utsatta barn för att inte ta tillräcklig hänsyn till faders våld (se Eriksson 2003). Enligt en avhandling om tingsrättens handläggning av vårdnadskonflikter «tillmäts inte misshandel mellan föräldrarna någon betydelse om den inte har fastställts i en dom och initierats innan själva separationen påbörjats. Inte heller beaktas om barnet har bevittnat eller hört misshandeln» (Rejmer 2003:131). Enligt Barnombudsmannens nyss avslutade studie av domar från 2002 där det finns någon form av uppgifter om våld döms till gemensam vårdnad mot en förälders vilja i 49 procent av vårdnadstvisterna (Barnombudsmannen 2005:35). Utifrån en jämförelse med de fall där det inte finns uppgifter om våld menar Barnombudsmannen att domstolarna procentuellt sett dömer till gemensam vårdnad oftare (!) när det finns uppgifter om våld.²⁰ Undersökningen visar också att en diskussion om våldet saknas i domskälen i över hälften av målen där uppgifter om våld förekommer. Brottmålslogiken tycks slå ut risktänkandet. Det är visserligen möjligt att tolka detta som att det anses viktigare att barn har tillgång till sina fäder än till skydd, men det tyder också på att i praktiken går faders intressen före barns och mödrars.²¹

Politiken rörande föräldraskap, skilsmässor och separationer har uppenbart könade

och åldersspecifika konsekvenser. I Sverige kan en (biologisk/adoptiv-) far idag hämta stöd för sina krav på vårdnad och umgänge i offentliga diskurser om jämställdhet, den «nya» fadern och barns bästa, och han kan också aktivera juridiken för att få tillgång till sina barn. När det gäller faders våld mot mödrar är de juridiska instrumenten en mor kan använda för att skydda sig själv och/eller barnen begränsade, om inte i teorin så i alla fall i praktiken. Den separerade kärnfamiljen förefaller alltså vara en institution som är mer privat när det gäller ingripanden för att motverka faders övergrepp än när det gäller ingripanden för att underlätta faders kontakt med barn. Politiken skapar därmed en kontext som är möjliggörande för faders tillgång till barn, men hindrande när det gäller arbete mot faders våld och skydd av mödrar och barn efter skilsmässor och separationer (Eriksson & Hester 2001:787).

Det onda och den normala fadersmakten

I den svenska offentliga politiken har bristen på skydd mot faders våld hittills inte formulerats som ett *politiskt* problem, det vill säga som ett problem som kräver kollektiva – och inte individuella – lösningar. Tystnaden kan bland annat tolkas som ett uttryck för den ojämlikhetsordning som kan urskiljas i mötet mellan lagstiftningen och rättspraxis, mellan de formella ramarna och sociala institutioner och positioner. Den offentliga politikens köns-, släktskaps- och åldersordning framstår som patriarkal: som präglad av fadersmakt förankrad i blodsband till ännu inte vuxna barn. Denna ordning är i sin tur inte heller en fråga på den politiska dagordningen.

Som framgår av genomgången av de olika politikområdena finns dock ett undantag från denna tendens och ett fall där «den patriarkala familjestrukturen» framställs

som en fråga som kräver kollektiva lösningar. Då fadersmakt och fäders våld på detta sätt pekats ut som ett problem rasifieras det: våldsutövande fäder konstrueras som andra än fäder från den «svenska» majoritetsbefolkningen. Detta blir begripligt om den patriarkala logik jag pekar på ovan sätts i relation till ojämlikhet knuten till etnicitet och ras. I den offentliga politikens ojämlikhetsordning är «svenska» (vita) fäders makt över minderåriga/ännu inte vuxna barn (såväl flickor som pojkar) «given». De invandrade fäder som försöker utöva kontroll över flickor *som är på väg att bli vuxna* avviker från den i det «svenska» majoritetssamhället etablerade ordningen och dessa invandrade fäder blir därför mycket synliga och kan pekats ut som ett problem. En sådan tolkning gör det också begripligt hur «hedersmord» och «hedersrelaterat våld» kunnat etableras som en politisk fråga i Sverige på förhållandevis kort tid (se exempelvis Eldén 2003, Schlytter 2004, Wikan 2004).²²

Den tolkningsram som används i talet om «utsatta flickor» i «patriarkaliska familjestrukturer» implicerar att «svenska» fäder generellt är annorlunda än «invandrade», inte lika patriarkala, och att «svenskhets» överensstämmor med officiellt påbjudna normer om jämställdhet och respekt för barns rättigheter. Jämställdhet och «barnvänlighet» kan på det sättet ses som etniska, rasifierade och rasifierande markörer (jfr. de los Reyes m.fl. 2003).²³ Därigenom blir relationerna mellan kön, ålder, makt och våld i den «svenska» kulturen icke-frågor. Utpekandet av «invandrare» som patriarkala förstärker alltså konstruktionen av «svenska» fäder som i grunden oproblematiske och bidrar till att framställa «svenska» fäders dominans och rättigheter i förhållande till mödrar/medföräldrar och barn som något givet, naturligt – normalt. I kontexten av en offentligt etablerad norm om jämställdhet och

vuxna barns (inklusive döttrars) autonomi (åter)skapar talet om patriarkala invandrade fäder dessutom en hierarkisk ordning mellan den «svenska» (köns-, släktskaps- och ålders-) kulturen och «andra» kulturer. Skapandet av en rasifierad Andre och normaliseringen av «svensk» fadersmakt kan på så sätt ses som delar av samma sociala process.

Att peka ut «svenska» fäder som ett specifikt någonting

Kön är inte en accepterad politisk dimension i den svenska demokratin, menar Maud Eduards (2002). Hon frågar retoriskt om det alls förekommer några politiska möten om kön och makt i Sverige idag, möten i meningen ömsesidigt erkända och respekterade skillnader i intressen mellan kvinnor och män. När kvinnor organiserar sig och handlar politiskt oberoende av män överskrider de gränserna för dominerande föreställningar om vad kvinnor «är» och bör göra, argumenterar Eduards. När kvinnor omkonstruerar kategorin kvinna genom kollektivt handlande pekar de också ut män som grupp och som en politisk kategori. Härigenom görs kön synligt som politisk dimension och heteronormativa diskurser om jämställdhet, harmoni och samarbete utmanas. Kvinnors kollektiva handlande transformerar män från en norm, ett universellt ingenting, till ett specifikt någonting, och sätter press på män att ta politiskt ansvar för makt kopplad till kön. Att benämna män som politisk kategori, som en part i en maktrelation till kvinnor, är «det mest förbjudna» i den svenska demokratiska ordningen, enligt Eduards (2002:157).

Jag uppfattar Eduards arbete som ett mycket viktigt bidrag till könsforskning och feministisk teori. Med utgångspunkt i analysen av den offentliga politiken vill jag dock hävda att hennes exklusiva fokusering av kön och heteronormativitet är problematisk. Det

är nödvändigt och fullt legitimt att som Eduards fokusera kön i en kritik av en etablerad fokusering på klass och individ i forskning om makt, politik och demokrati. Samtidigt är dock frågan om det är möjligt att förstå kön som en politisk dimension utan att sätta den i relation till andra politiska dimensioner, som exempelvis ålder, släktskap och etnicitet/ras (jfr. Brah 2001, Lykke 2003, de los Reyes m.fl. 2003).

Problemen kan illustreras med hjälp av ett av de empiriska exempel Eduards diskuterar: två offentliga kampanjer mot mäns våld mot kvinnor i Sverige samt det mottagande respektive kampanj fick. En av kampanjerna handlade om mäns våld mot kvinnor i allmänhet och den andra om barn med en pappa som misshandlar mamma.²⁴ Båda kampanjerna kritiserades hårt i media för att vara «manshatande» och «anti-pappa». Debatten om kampanjen om barn var dock betydligt stormigare och «det är uppenbarligen mer problematiskt att utmålas som en dålig far, än som en man som slår kvinnor» (Eduards 2002:117). Eduards analys av reaktionerna på kampanjerna fokuserar kön. Hennes slutsats är att det är problematiskt att peka ut *män* som ansvariga för kvinnors och barns utsatthet. Men frågan varför det är *mer* problematiskt att pekas ut som en dålig far, än en dålig partner, lämnas obesvarad. Den är dock möjlig att besvara om det perspektiv Eduards drar upp utvecklas så att det tar med bland annat släktskap och ålder.

Om det är som Eduards hävdar och «det mest förbjudna» är att benämna män från den «svenska» majoriteten – vita män – som en politisk kategori, att transformera dem från ett universellt ingenting och hålla dem ansvariga, vad betyder det då att benämna dessa män som en politisk kategori i mer än en politisk dimension? En tolkning av den upprördhet som följde efter kampanjen om

barn med våldsamma fäder är att kampanjen också utmanade för-givet-tagna föreställningar om ålders- och släktskapsrelationer. Den pekade på olika intressen hos kvinnor och män, vuxna och barn samt föräldrar och barn. Den pekade ut *fäder*, vuxna man-föräldrar med ännu inte vuxna barn, som ett specifikt någonting och höll dem ansvariga för makt kopplad till kön, släktskap och ålder. Därför var en starkare reaktion att vänta.

Genom resonemanget ovan blir det begripligt varför det kan vara svårare att etablera våldsamma fäder som en politisk fråga, än att etablera frågan våldsamma män. Ett utpekande av fäder som ett specifikt någonting, en grupp med specifika intressen, en part i maktrelationer mellan män och kvinnor, vuxna och barn, föräldrar och barn, gör fler dimensioner av den rådande – patriarkala – ordningen synliga. Därmed kan fler rättigheter kopplade till positionen far bli en fråga för förhandling, utmanas och potentiellt undergrävas, mer ansvar utkrävas. Detta gäller ju naturligtvis inte endast i den offentliga politiken, utan också i våra vardagsliv.

Avslutningsvis vill jag peka på betydelsen av att kampanjen om barn som upplever mäns våld framställde «svenska» fäder som allt annat än jämställda och barnvänliga.²⁵ Frågan är om inte det bidrog till reaktionerna. Överordningens villkor är ett slags strukturell «osynlighet». Dominans får som effekt att de dominerande framstår som en «naturlig» norm som kan vara svår att sätta fingret på och problematisera. Det gäller oavsett vilken ojämlikhet som sätts i fokus. Min tolkning av hanteringen av fenomenet fäders våld i svensk offentlig politik under 1990-talet gör gällande att utöver den patriarkala logiken (åter)skapas också vita privilegier genom att den officiellt påbjudna jämställdheten och barnvänligheten rasifieras. I ett sammanhang där distinktionen mellan «invandrare» och «svensk» inte bara är av

formell natur utan även är en grundläggande social kategorisering, där «svenskhets» ofta (implicit) refererar till vit, svensktalande, svenskfödd och med svenskfödda förfäder och -mödrar i x antal generationer, betyder rasifieringen att en positionering som «svensk» far torde öka chansen att slippa bli kritiskt granskad – trots att forskningen om barns och mödrars utsatthet pekar på att även «svenska» fäder utövar våld. Genom att kampanjen pekade ut «svenska» fäder som våldsamma undergrävs också sådana vita privilegier. ★

Litteratur

- Acker, Joan og Donald van Houten 1999. Regimes of Inequality: Gender, Class and Race Politics in Organizations, Opublicerat manus, May 1999 version, Department of Sociology, University of Oregon, USA.
- Arnell, Amy og Inger Ekblom 1999. «Och han sparkade mamma ...» Måte med barn som bevittnar våld i sina familjer. Rädsla Barnen, Stockholm.
- Bacchi, Carol Lee 1999. *Women, Policy and Politics. The Construction of Policy Problems*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Barnombudsmannen 2005. *När tryggheten står på spel*. Barnombudsmannen rapporterar 2005:02, Barnombudsmannen, Stockholm.
- Boasdotter, Solveig-Anna 1998. *Violence, Power, and Justice. A Feminist Contribution to Christian Sexual Ethics*. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Social Ethics 20, Uppsala universitet, Uppsala.
- Brah, Avtar 2001. Re-framing Europe: Gendered racism, ethnicities and nationalisms in contemporary Western Europe. I J. Fink, G. Lewis og J. Clarke (red.): *Rethinking European Welfare. Transformations of Europe and Social Policy*. The Open University in association with Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 207–230.
- Connell, Robert W. 1987. *Gender and Power. Society, the person and sexual politics*. Polity Press, Cambridge.
- Crenshaw, Kimberly 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review* vol. 43, 1241, 1244–145
- Eduards, Maud 2002. *Förbjuden handling. Om kvinnors organiserande och feministisk teori*. Liber, Malmö.
- Eldén, Åsa 2003. *Heder på liv och död. Våldsamma berättelser om rykten, oskuld och heder*. Uppsala universitet, Uppsala.
- Ellingsæter, Anne Lise 1999. Patriarkatet. Teori og kritikk. I F. Engelstad (red.): *Om makt. Teori og kritikk. Makt- og demokratiutredningen 1998–2003*. Ad Notam Gyldendal, Oslo, 151–173.
- Eriksson, Maria 2002. Men's violence, men's parenting and gender politics in Sweden. *NORA: Nordic Journal of Women's Studies* 10 (1), 6–15.
- Eriksson, Maria 2003. *I skuggan av Pappa. Familjerätten och hanteringen av faders våld*. Förlags AB Gondolin, Stehag.
- Eriksson, Maria og Marianne Hester 2001. Violent Men As Good-Enough Fathers? A look at England and Sweden. *Violence Against Women* 7 (7), 779–799.
- Fairclough, Norman og Ruth Wodak 1997. Critical Discourse Analysis. I T.A. van Dijk (red.): *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Volume 2*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 258–284.
- Frankenberg, Ruth 1993. *White women, race matters. The social construction of whiteness*. Routledge, London.
- Howell, Signe og Marit Melhuus (red.) 2001. *Blod – Tykkere enn Vann? Betydninger av slektskap i Norge*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Jacobsson, Kerstin 1997. *Så gott som demokrati. Om demokratiifrågan i EU-debatten*. Boréa Bokförlag, Umeå.
- Järvinen, Margaretha og Margareta Bertilsson 1998. *Socialkonstruktivism. Bidrag til en kritisk diskussion*. Hans Reitzels Forlag, København.
- Jørgensen, Marianne Winter og Louise Phillips 1999. *Kursanalys som teori och metod*. Studentlitteratur, Lund.
- Kurki-Suonio, Kirsti 2000. Joint custody as an interpretation of the best interests of the child in critical and comparative perspective. *International journal of law, policy and the family* 14 (3), 183–205.
- LU 1997/98:12. Lagutskottets betänkande. *Vårdnad, Boende umgänge*.
- Lykke, Nina 2003. Intersektionalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1, 47–56.
- Miles, Robert 1993. *Racism after «race relations»*. Routledge, London.
- Nordborg, Gudrun 1997. Om juridikens kön. I G. Nordborg (red.): *Makt & kön. Tretton bidrag till feministisk kunskap*. Brutus Österlings Bokförlag Symposium, Stockholm, 171–198.
- Nordborg, Gudrun 2002. Barnfrid? Rättens möjligheter att skydda barn vid brottmål respektive vårdnad och umgänge. I M. Eriksson, A. Nenola, M.M. Nilsen (red.): *Kön och våld i Norden. Rapport från en konferens i Køge, Danmark, 23–24 november 2001*. TemaNord 2002:545, Nordiska Ministerrådet, København, 183–199.
- Nordborg, Gudrun og Johanna Niemi-Kiesiläinen 2001. Women's Peace: A Criminal Law Reform in Sweden. I K. Nousininen, Å. Gunnarsson, K. Lundström og J. Niemi-Kiesiläinen (red.): *Responsible Selves. Women in the Nordic legal culture*. Ashgate, Aldershot, 353–373.
- Operation Kvinnofrid 2001. *Mäns våld mot kvinnor*

- drabbar även barn. Redovisning av Operations Kvinnofrids affischkampanj 6–19 november 2000 i Stockholms län. Operation Kvinnofrid, Stockholm.
- Proposition 1997/98:7. Regeringens proposition Vårdnad, boende och umgänge.
- Proposition 1997/98:55. Kvinnofrid.
- Proposition 1998/99:133. Särskild företrädare för barn.
- Proposition 2000/2001:79. Stöd till brottsoffer.
- Purvis, Trevor og Alan Hunt 1993. Discourse, ideology, discourse, ideology, ideology ... *British Journal of Sociology* 44 (3) 473–499.
- Rejmer, Annika 2003. Vårdnadstvister. En rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa. Lund Studies in Sociology of Law 16, Lunds universitet, Lund.
- de los Reyes, Paulina, Irene Molina og Diana Mulinari (red.) 2003. *Maktens (o)lika förklänader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Atlas, Stockholm.
- SCB 2003. *Barn och deras familjer 2001: om familjesammansättning, separation mellan föräldrar, boende, inkomster, barnomsorg och föräldrars sysselsättning. Del 1 & 2. Demografiska rapporter 2003:1*. Statistiska centralbyrån, Stockholm og Örebro.
- Schiratzki, Johanna 1997. *Vårdnad och vårdnadstvister*. Norstedts juridik, Stockholm.
- Schlytter, Astrid 2004. *Rätten att själv få välja. Arrangerade äktenskap, kön och socialt arbete*. Studentlitteratur, Lund.
- Singer, Anna 2000. *Föräldraskap i rättslig belysning*. Lustus förlag, Uppsala.
- Skjorten, Kristin 2004. Förståelser av övergrep i barnfordelningssaker. *Tidsskrift för familjerecht, arverett og barnevernsrettslige spørsmål* 2, (3–4).
- Smart, Carol 1999. The 'new' parenthood: fathers and mothers after divorce. I E.B. Silva og C. Smart (red.): *The NEW Family?* Sage Publications, London, 100–114.
- Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. Penguin, London.
- Socialstyrelsen 1996. *Barn i fokus-projektet. Slutrapport*. SoS-rapport 1996:19, Socialstyrelsen, Stockholm.
- SOU 1995:60. Statens Offentliga Utredningar Kvinnofrid. Kvinnovåldskommissionens huvudbetänkande.
- SOU 1995:79. *Vårdnad, boende, umgänge*. Vårdnadstvistutredningen.
- SOU 1998:31. *Det gäller livet – Stöd och vård till barn och ungdomar med psykiska problem*. Huvudbetänkande från Barnpsykiatrikommittén.
- SOU 1998:40. *Brottsoffer. Vad har gjorts? Vad bör göras?* Betänkande av Brottsofferutredningen
- SOU 2000:42. *Barnmisshandel. Polisens och åklagarernas handläggningstider och arbetsmetoder*. Delbetänkande från kommittén mot barnmisshandel.
- SOU 2000:77. *Omhändertagen. Samhällets ansvar för utsatta barn och unga*. Betänkande av LVU-utredningen.
- SOU 2001:14. *Sexualbrotten – Ett ökat skydd för den sexuella integriteten och angreppande frågor*. Betänkande från 1998 års Sexualbrottskommitté.
- SOU 2001:18. *Barn och misshandel. En rapport om kroppslig bestraffning och annan misshandel i Sverige vid slutet av 1900-talet*. Delbetänkande från kommittén mot barnmisshandel.
- SOU 2001:72. *Barnmisshandel – att förebygga och åtgärda*. Huvudbetänkande från kommittén mot barnmisshandel.
- Stone, Linda 2001. Introduction: Theoretical Implications of New Directions in Anthropological Kinship. I L. Stone (red.): *New Directions in Anthropological Kinship*. Rowman & Littlefield Publishers Inc., Lanham og Oxford, 1–20.
- Ware, Vron og Les Back 2002. *Out of whiteness: color, politics, and culture*. The University of Chicago Press, Chicago og London.
- Wendt-Höjer, Maria 2002. *Rädslans politik. Våld och sexualitet i den svenska demokratin*. Liber, Malmö.
- Wikan, Unni 2004. *En fråga om heder*. Ordfront förlag, Stockholm.

Fotnoter

1. Artikeln är en omarbetad version av papret «Det onda och det normala patriarkatet? Fäders våld i svensk offentlig politik» som presenterades vid den nordiska mansforskningskonferensen *Den Gode, den Onde, den Normale*, Södertälje, Sverige, 26–28 november 2004. Stort tack till Kvinneforskningens redaktör och konsulenter och till Keith Pringle för konstruktiva kommentarer på tidigare textutkast!
2. Familjerättssekreterare är socialsekreterare som är specialiserade på familjerättsliga frågor. Vid rättsliga tvister genomför de utredningar om ligger till grund för domstolarnas beslut. De genomför även samarbetsamtal (ett slags medling) mellan ej sammanlevande föräldrar som vill komma överens om gemensamma barn.
3. Analysen bygger bl. a. på Kvinnovåldskommissionens slutbetänkande *Kvinnofrid* (SOU 1995:60); regeringens proposition med samma namn (Prop. 1997/98:55); Brottsofferutredningens betänkande *Brottsoffer* (SOU 1998:40); propositionen *Stöd till brottsoffer* (2000/2001:79); *Omhändertagen. Samhällets ansvar för utsatta barn och unga* (SOU 2000:77); del och slutbetänkanden från kommittén mot barnmisshandel (SOU 2000:42; SOU 2001:18; SOU 2001:72); *Särskild företrädare för barn* (Prop. 1998/99:133); betänkandet från Sexualbrottskommittén (SOU 2001:14); *Vårdnadstvistutredningens betänkande Vårdnad, Boende, Umgänge* (SOU 1995:79) samt regeringens proposition *Vårdnad, boende och umgänge* (Prop. 1997/98:7). För en mer utförlig diskussion av urval och metod respektive de tre politikområdena, se Eriksson (2003), kapitel 2 respektive 4.
4. Jag förstår diskurs som «formationer av utsagor, föreställningar och tankar, som hänger ihop på ett bestämt sätt» (Jacobsson 1997:38). Det är ett analytiskt begrepp eftersom övergripande mönster för vårt sätt att tala och tänka om olika

- saker, det som förutsätts och det som gör utsagor meningsfulla, är något som måste rekonstrueras ur talet. Se även Purvis & Hunt (1993:485).
- 5 Jfr. Connell som benämner ett helt samhälles könsordning *gender order* och ordningen i en specifik organisation eller institution *gender regime* (1987:98ff).
 - 6 Jag föredrar alltså begreppet ojämlikhetsordning framför begrepp som könssystem, genusystem och patriarkat. De två första blir problematiska i ett intersektionalitetsperspektiv (se Crenshaw 1994; Lykke 2003, de los Reyes m. fl. 2003), och begreppet patriarkat blir problematiskt bland annat för att det ofta använts och används för att beteckna «mansmakt» i allmänhet (se Ellingsæter 1999).
 - 7 Liksom könsbegreppet är båda dessa begrepp omtvistade men här finns endast utrymme att kort definiera min användning av dem. För en mer ingående diskussion, se exempelvis Brah (2001) och de los Reyes m. fl. (2003).
 - 8 För en närmare diskussion om relationen mellan begreppen etnicitet och ras, se exempelvis Brah (2001).
 - 9 För en mer ingående diskussion av reformarbetet se Nordborg & Niemi-Kiesiläinen (2001); Wendt Höjer (2002).
 - 10 Kvinnoperspektivet kommer även till uttryck i själva konstruktionen av brottet. Utgångspunkten är utsatthet för våld i nära relationer, vilket kan antas vara mer typiskt för kvinnors erfarenheter av våld, än för mäns. Där är alltså kvinnors erfarenheter som är utgångspunkten (Nordborg 2002, 188).
 - 11 Den får sin legitimitet från såväl etablerad kunskap om barns utveckling och behov, som Konventionen om barnets rättigheter (FN:s Barnkonvention).
 - 12 En liknande utveckling kan ses också på andra håll i Norden och övriga Europa, se t. ex. Kurki-Suonio (2000); Smart (1999).
 - 13 Senare har homosexuella par fått rätt att provas som adoptivföräldrar. Detta var dock inte en fråga som berördes av Vårdnadstvistutredningen (SOU 1995:79).
 - 14 Vid adoption står det biologiska föräldraskapet som modell, se Singer (2000).
 - 15 Begreppet blodsband används för att markera hur lagstiftningens konstruktioner är förankrade i historiska/kulturella konstruktioner av släktskap. För en mer ingående diskussion om konstruktioner av blodsband som släktskapets «kärna» (i den nordiska/västerländska kontexten), se t. ex. Howell och Melhuus (2001); Stone (2001). Det är värt att notera att Singer menar att biologiskt släktskap i praktiken inte intar den exklusiva ställning som man i förstone skulle kunna tro, utan att det framförallt är själva föreställningen om biologiskt släktskap som grund för rättsligt föräldraskap som har en fast förankring i svensk rätt (2000:536).
 - 16 När det gäller faders makt omtalas den explicit i betänkandet *Vårdnad, Boende och Umgänge* – som makt över de äktenskapliga barnen före regleringen av förhållanden mellan föräldrar och barn i 1734 års lag (SOU 1995:79, 47). Denna skrivning fungerar dock snarast som en kontrast som understryker (ogifta) faders begränsade «möjligheter att få vårdnaden om sina barn» i modern tid (se även SOU 1995:79, 48).
 - 17 En liknande utveckling kan ses i forskningen, samt i forskning och politik på andra håll i västvärlden. Se exempelvis Bacchi (1999:164ff), Boasdóttir (1998:33ff).
 - 18 Att barns utsatthet inte kopplas specifikt till faders våld framgår särskilt tydligt av de diskussioner som förs om sexuella övergrepp mot barn. Se vidare Eriksson (2003:93ff).
 - 19 Tack till Maud Eduards för inspiration till rubriken ovan och frågan.
 - 20 I fall där det inte finns uppgifter om våld döms till gemensam vårdnad i ca 40 procent av fallen.
 - 21 Av Kristin Skjærtens genomgång av lagmansrättsdomar från 1998, 1999 och 2000 framgår att även i Norge finns problem när det gäller att skydda barn från faders våld och att frågan om våld marginaliseras i bedömningen av faderns omsorgsförmåga (Skjerten 2004).
 - 22 Enligt Unni Wikan (2004) har den offentliga debatten om hedersmord fått något olika tyngdpunkt i Norge och Sverige. Hon menar att medan det framförallt är en koppling mellan hedersmord och religion/muslimer som återkommit i den norska debatten, har den svenska mer kommit att handla om vissa etniska minoriteter, som araber eller kurder. Hur denna skillnad ska förstås och på vilket sätt den är ett uttryck för religionens «plats» respektive rasifiering i Norge respektive Sverige är en fråga värd en egen diskussion.
 - 23 Jfr. Eduards (2002, 122) om jämställdhetspolitikens nationalistiska undertoner.
 - 24 Den första arrangerades 1998 av Riksorganisationen för kvinno- och tjejjourer i Sverige (ROKS). Den andra arrangerades hösten 2000 av Operation Kvinnofrid (Stockholms län), se Operation Kvinnofrid (2001).
 - 25 Två av de fyra svartvita bilder på barn som illustrerade kampanjtemat signalerar vithet väldigt tydligt genom nyanser på hud och hår. Två av bilderna är mer tveitydiga, men både klädval och yttre miljö öppnar för tolkningen av dessa barn som «svenska», inte minst i kontexten av de två tydliga bilderna.

U

2. 73-89

part.

839.822

farskapsaler

ARTIKLER

AV JØRGEN LORENTZEN'

adr. 2. [132]

omt. p. Heine

Ibsen og farskap

I Ibsens drama har fedrene en viktig rolle. Med utgangspunkt i en analyse av *Vildanden* fremhever Jørgen Lorentzen tre former for farskap hos Ibsen: *den patriarkalske faren*, *den falne faren* og *den kjærlige faren*.

Gjennom hele Henrik Ibsens forfatterskap står farskap og farsproblematikk helt sentralt. I de historiske dramaene, i de romantiske og ikke minst i de samtidsorienterte dramaene skriver Ibsen om fedre, fedres rolle i forhold til egne barn og om hvordan voksne menn preges av forholdet til sin far. Jeg kan knapt tenke meg et motiv som er så gjennomgående i forfatterskapet som farsproblematikken.

Farskap er imidlertid ikke det de fleste forbinder Ibsens drama med. De fleste assosierer til kvinner som kjemper om retten til et liv i frihet, eller heroiske menn som vikler seg inn i de store åndskamper om sannhet, frihet og makt, om fortelser og borgerlig dobbeltmoral. Grunnen til dette er ganske åpenbar. Ibsens drama handler ikke eksplisitt om farskap. Det er ikke forholdet mellom fedrene og deres barn som utgjør det dramatiske plottet. Farskapet ligger i bakgrunnen, forut for dramaet og underliggende i de dramatiske møtene og scenene. Farskapet er gjennomtrengende, men på samme tid forsiktig holdt i bakgrunnen. Dette gjør det enda mer fascinerende å studere. Hva er det som gjør at Ibsen så konsekvent iscenesetter forholdet mellom far og barn uten egentlig å tematisere det fullt ut? På hvilken måte er farskapsproblematikken en del av den realistiske diskursen om sannhet og frihet og problemer under debatt? Hvordan og med hvilken kraft lar han farskapet spille en rolle i sine dramatiske stykker, og hvordan spilles det ut i relasjon til moderskap, familie og maskulinitet både i og utenfor Ibsens tekster?

I denne artikkelen skal jeg forsøke å vise at det ikke er noen tilfeldighet at nettopp farskap er en slags akse i hans dramaer. Mitt ønskemål er også å påpeke at Ibsens iscenesettelser av farskap inngår i en samtidig samfunnsmessig sirkulasjon hvor fedre og farsautoriteten utsettes for en gjennomgripende kritikk. Faren må forklare seg og han

blir satt på dagsorden, både på scenen og utenfor. Fars rolle taes ikke lenger for gitt.

Jeg er selvfølgelig ikke den første som kommenterer farskap hos Ibsen. Likevel er jeg overrasket over hvor få av kritikerne og analytikerne som har festet seg ved farsproblematikken i Ibsens drama og det at fedrene i stykkene til tider opptrer svært uetisk og hensynsløst mot sine barn. Foruten noen enkeltartikler i årenes løp² har jeg funnet kun få referanser som diskuterer farskap i Ibsens forfatterskap.³ For disse inngår dette som mindre enkeltelementer i analysene, som egentlig handler om og diskuterer andre aspekter ved dramaene. Omfanget av Ibsenkommentarer, både i inn- og utland, er imidlertid for stort til at jeg har noen som helst målsetning om å forsøke å referere til alle disse.

Jeg vil imidlertid trekke fram to bøker som har et noe mer omfattende perspektiv på farskapsproblematikken. I boken *Questioning the Father* (1999) analyserer Ross Shideler flere av Ibsens drama ut fra et postdarwinistisk perspektiv.⁴ Shideler ser Ibsen i relasjon til en rekke andre sentrale europeiske forfattere på denne tiden, som erstatter en religiøs pater familias-struktur med en biosentrisk og konfliktuell borgerlig familie, hvor farens makt er ustabil og usikker. Shideler viser hvordan disse forfatterne inngår både i en post-darwinistisk og en feministisk diskurs om familien, den patriarkalske makten, kvinners kamp for en ny frihet og motstridende reaksjoner på demokratiseringen av familien. I kapitlet om Ibsen diskuterer Shideler dramaene *Samfundets støtter* (1877), *Et dukkehjem* (1879) og *Gengangere* (1881). I disse tre stykkene står farskap sentralt. I Shideler's tolkning blir stykkene stående som uttrykk for kampen mellom de patriarkalsk orienterte mennene og de biosentrisk orienterte kvinnene, som ved hjelp av referanser til en ny kunnskapsbasis basert på menneskenes frihet og likhet kan argu-

mentere for en ny samfunnsorden. Ibsen står dermed fram i disse tre dramaene som en av de viktigste støttespillerne for kvinnes økte status i andre halvdel av 1800-tallet.

I den nylig utgitte boken *Skolens gjen-ganger?* velger også Anne Marie Rekdal farskap som ett av sine hovedperspektiver i kommentarene til *Gengangere* og *Vildanden*. Siden boken har en åpenbar pedagogisk hensikt i forhold til diskusjonen om Henrik Ibsen i videregående skole, har den hovedvekt på en presentasjon av forskjellige perspektiver og mulige lesninger av de forskjellige Ibsen-dramaene. Likevel bidrar den med nye vinklinger og forståelser av de konkrete dramaene. I analysen av *Gengangere* har Rekdal fokus på fedrenes og det faderliges fravær i familiedramaet, og i *Vildanden* lar hun de to far-sønn-relasjonene Werle-Gregers og Ekdal-Hjalmar speile hverandre, hvor de to sønnene har forskjellige bærer å bære på grunn av fedrenes misgjerninger.

At *Gengangere* og *Vildanden* i spesiell grad påkaller et slikt farsperspektiv er det flere grunner til, men en helt åpenbar grunn er at disse to dramaene er de tydeligst markerte familiedramaene til Ibsen. *Gengangere* har undertittelen «Et familiedrama», og er det eneste av Ibsens drama som har en slik undertittel, mens det til *Vildanden* er knyttet en ofte sitert notis av Ibsen om stykkets tematikk: «Greger's erfaringer om børns første og dybeste smerter. Det er ikke kærlighedssorger; nej, det er familjemesmerterne – det pinefulde i hjemmets forholde – » (Bd. X:13).⁵ I et brev til forleggeren, Frederik Hegel, skriver Ibsen om det samme i det han holder på å avslutte skrivingen av stykket: «Dette stykke handler ikke om politiske eller sociale eller overhovedet om offentlige anliggender. Det bevæger sig helt igennem på familjelivets område.» (XVIII:25). Ibsen har selv helt enkelt ønsket å gå inn i familiedramatikken i begge disse dramaene, og

med dette menes forholdet mellom mor, far og barn, og ikke bare mellom kvinne og mann eller relasjonene mellom de voksne. Barna har fått en bevisst og sentral plass i begge dramaene, med vekt på hvordan barna skades og såres på sin sjel i borgerskapets familiedrama.

Mange har tatt Ibsens begrep «familien» for pålydende. Det er imidlertid i mindre grad familien som sådan som reflekteres i Ibsens to dramaer, men først og fremst fedre og farskapet. I disse to dramaene nevnes ordet far langt flere ganger enn i noe annet verk av Ibsen, og det er fedrenes rolle som er hovedtema i begge verkene. Selv om moren uten tvil er hovedpersonen på scenen i *Gengangere*, er det hennes relasjon til samfunnets farsskikkelser som står i sentrum for hennes fortvilelser og endelige selverkjennelse. Å snakke om familien som sådan kan dermed lett tilsløre det faktum at det er farskapet som står på tiltalebenken i disse to stykkene.

Gengangere er på sett og vis en forutsetning for *Vildanden*. Disse familiedramaene bindes sammen ikke bare ved at de er Ibsens to åpenbare familiedrama, men også fordi *Gengangere* etablerer forutsetningen for farsproblematikken i *Vildanden*. *Gengangere* representerer Ibsens første grunnleggende kritikk av den patriarkalske familien. Både *Brand* (1866), *Samfundets støtter* og *Et dukkehjem* problematiserer fedrenes rolle. *Brand* ofrer sønnen Alf i ren romantisk idealisme, mens Bernick er villig til å ofre sønnen Olaf i profitt- og egeninteresser. Men i begge stykkene gis det rom for en mulig oppreisning for mennene på slutten av stykkene. I *Et dukkehjem* bygger faren og moren et patriarkalsk illusjonshjem for barna, men når Nora har fått nok og drar, står faren igjen med begge barna. En slutt som gir åpning for et nytt og annerledes farskap. Først i *Gengangere* avkles patriarkatet all verdighet. Dette påpeker både Rekdal og Shideler. Anne Marie Rek-

dal skriver: «Fru Alvings radikale opprør og frigjøringskamp i *Gengangere* retter seg mot alle slags gjengangere, mot alle slags avdøde meninger og avdød tro, men det retter seg først og fremst mot de fedre som er bærere av den patriarkalske samfunnsorden.» (s.122).

En av de viktigste forutsetningene for å avkle patriarkatet dets symbolske makt er å avsløre faren som en representant for det guddommelige i familien. Gjennom den protestantiske kirken ble farens posisjon som Guds forlengede arm i familien forsterket. Faren skulle både representere selve det kristne patriarkalske livssyn og i en viss grad ivareta kirkens oppgaver om forkynnelse og rotfesting av troen innad i familien. Med pastor Manders' rolle i *Gengangere* og relasjonen som etableres mellom pastor Manders og den «djevelske» snekker Engstrand frakoples kirkens naturlige autoritet, og kirkens utvetydige kamp for den gamle familieorden blir tydelig. Kirken er innvevd i opprettholdelsen av den tradisjonelle patriarkalske autoritet og er en del av den etablerte falliske orden.

Den meste elegante framførelsen av kirkens posisjon står Engstrand for når han i begynnelsen av stykket i samtale med Regine uttaler:

Engstrand: Ja ja, jeg skal så gjøre. Men snak så med ham, som der kommer. Han er mand for at sige dig, hva et barn skylder sin far. For jeg er nu din far ligevel, ser du. Det kan jeg bevise af kirkebogen. (IX:59)

Han som der kommer, er pastor Manders, som har latt Engstrand bli nedtegnet som faren til Regine i kirkeboken (og ikke kaptein Alving som er den egentlige faren). Kirkeboken, kirkens bok, blir dermed avkledd sin troverdighet. Den er «løgnaktig» i sitt forsvar for kaptein Alvings patriarkalske orden, og den blir en forsvarer for Engstrands patriar-

kalske utnyttelse av Regine. Når fru Alving senere i stykket søker tilflukt hos pastor Manders på grunn av ektemannens amoralske oppførsel, nærmest jager han henne tilbake til kaptein Alving. Senere forsvarer han sin handling med ordene: «Deres plikt var å holde fast ved den mann som De en gang hadde valgt, og til hvem De var knyttet ved hellige bånd». Dermed viser pastoren at «den lovlige orden», som han kaller det destruktive ekteskapet, gjelder foran alt annet. Med *Gengangere* setter Ibsen inn en kile i forholdet mellom farsautoriteten og kristendommen. Faren kan ikke lenger reddes for enhver pris gjennom henvisninger til kirkeboken.

Problematiseringen av farskapet forsterkes noen få år senere i *Vildanden*, og det er denne teksten jeg vil konsentrere meg om i fortsettelsen. Mange har diskutert hvem som egentlig er hovedpersonen i *Vildanden*. Stykket har ikke noen klar protagonist, som i flere av de andre dramaene til Ibsen. Er det Gregers Werle eller er det Hjalmar Ekdal? Eller er det Hedvig? Hvem av karakterene har nok tragisk dimensjon over seg til å stå fram som den sentrale gestalten i stykket? Tittelen på stykket gjør at vi umiddelbart tenker på Hedvig, men det er ikke bare én villand i dette dramaet, det er som vi skal se mange. Slik blir stykket vanskelig å tolke ut fra tradisjonell tragedieteori, som ofte tar utgangspunkt i den tragiske heltens rolle.

I *Vildanden* er det imidlertid ikke enkeltpersoner som er i fokus, men bestemte relasjoner mellom mennesker og den konsekvensen dette får. Det er familieforholdene, eller «familiesmerterne» som står i fokus, og da rettere bestemt familien representert gjennom forholdet far-barn. I stykket møter vi tre reelle farsfigurer i tre far-barn relasjoner: Werle – Gregers, Ekdal – Hjalmar og Hjalmar – Hedvig. I løpet av dramaet viser Ibsen fram disse tre fedrene gjennom å presentere tre forskjellige former for farskap. Disse tre

formene for farskap vil jeg kalle *den patriarkalske faren*, *den falne faren* og *den kjærlige*, *men hjelpeløse faren*. Dette er tre signifikante farskap som korresponderer med aktuelle farskap i Ibsens samtid. Et av de sentrale aspektene ved Ibsens drama er hvordan han vever disse farskapene inn i hverandre. Han skiller dem ikke ad som tre separate former for farskap, men viser hvordan de er knyttet til hverandre gjennom relasjoner, brudd og kontinuitet/diskontinuitet. *Vildanden* har også sin spesielle styrke i at den viser hvilke betydninger forskjellige farskap kan få for neste generasjon. Nesten som i romanform kan vi avlese tre generasjoners livssammenheng i dette fortattede drama.

Den patriarkalske faren

Den patriarkalske faren opptrer i nesten alle Ibsens stykker. Vi møter ham i en idealisert form i den storslåtte og megalomane Brand. Han er samfunnets støtte i konsul Bernick, som sammen med de andre embetsfedrene styrer samfunnets utvikling tilsynelatende til samfunnets beste. Deres beslutninger om viktige fellesgoder viser seg imidlertid å være mer styrt av egeninteresser enn av samfunns-solidaritet, og i prosessen er barna i ferd med å gå under. Den patriarkalske faren er til stede som ivaretaker av idylliske dukkehjem som minner mer om skjøre glassmenasjerier enn solide familier. Vi finner ham også i doktor Stockmanns skikkelse som opprører i sannhetens ånd mot samfunnets og embetsstatens foreldede ideer og falske spill, som i sin blinde tro på skillet mellom samfunn og familie tror han står som mest alene når han ved stykkets slutt i realiteten står sterkere i et fellesskap enn han noensinne tidligere har gjort.

Mange har tatt Ibsens begrep «familien» for pålydende. Det er imidlertid i mindre grad familien som reflekteres i Ibsens to dramaer, men først og fremst fedre og farskap. (Foto: Scanpix)

Den patriarkalske faren fortsetter å være der i Johannes Rosmer, doktor Wangel, bygmester Solness, Alfred Allmers og John Gabriel Borkman, men han blir mer og mer ustabil og nærmer seg mer og mer den falne faren. Nå kan man si at man finner ingen ren og ubesudlet patriarkalsk mann i Ibsens dramaer. Noen står stødigere enn andre, som for eksempel doktor Stockmann, eller Helmer mot slutten av stykket, når sannheten begynner å gå opp for ham, eller konsul Bernick, som reddes til slutt og dermed kan opprettholde sin status i samfunnet. Ja, faktisk ser det ut til at han er i ferd med å bli en virkelig samfunnets støtte når teppet går ned. Men selv ikke Stockmann, Helmer og Bernick forlater scenen uten sterke riper i lakken, og i alle de tre stykkene er det kvinnene som står fram som sterke, sannhetssøkende og frie.

Grosserer Werle i *Vildanden* kan minne om Helmer og Bernick i det han framstår som en patriark som er villig til å gjøre alt for å redde sitt eget skinn, inkludert å avskrive sin egen sønn. Men Werle står fram mot slutten av *Vildanden* som den eneste som ser ut til å kunne forandre både holdninger og livsperspektiv, og den eneste som er i stand til å skape et samliv i sannhet og åpenhet i sitt nye ekteskap med fru Sørby. Men som vi skal se senere, er det grunn til å tro at Werle i denne fase av sitt liv har så lite å tape at selv sannhet og åpenhet kan tjene til hans formål.

I denne fasen av sitt forfatterskap har Ibsen en dobbeltholdning til patriarken. Han fratar dem verdighet, samtidig som han ser ut til å ville gi dem potensiale til å skape en annen type mannlighet, som er både lyttende og åpen. Werle representerer en slik dobbelthet. Han er den typiske autoritære patriark, som i blind tro på nødvendigheten av å opprettholde den patriarkalske orden tar seg til rette på bekostning av sine nærmeste, men som i det han er i ferd med helt konkret å bli blind vender seg om og innser sine feil. Tilsy-

nelatende gir Ibsen Werle en «second chance», men vi skal se at dette knapt er tilfelle.

I begynnelsen av stykket blir vi kjent med Werle både som en «svær bukk», som har hatt sine erotiske eskapader, og en som i sin instrumentelle fornuft ikke har gitt tilkjenne for sine omgivelser de siste seksten år at han faktisk har en sønn. Leietjener Jensen sier: «Aldrig vidste jeg før at grosserer Werle havde nogen søn.» (X:45). Avstanden til sønnen markeres på en rekke måter, blant annet ved at han i løpet av de seksten årene de har vært atskilt ikke har skrevet et eneste personlig ord til sønnen. Korrespondansen har vært strengt forretningsmessig. Det familielivet Ibsen hevder han skriver om, avvises også temmelig brutalt av sønnen Gregers, når han i samtale med sin far i første akt utbryter: «Når har her været familjeliv? Aldrig så længe jeg kan mindes.» (X:64)

Familielivet har nemlig bestått av en vedvarende kamp mellom herr og fru Werle, og den viktigste kampen mellom ektefellene var om makten over sønnen Gregers. I denne kampen gjenkjenner vi de kjønnede posisjonene. Fru Werle er emosjonell og lidende; «sykelig» og «overspent» som Werle kaller henne. Werle er rasjonell og autoritær. Rasjonaliteten kommer fram ved at ekteskapet ikke var basert på kjærlighet, men var økonomisk motivert. Senere viste det seg at Werle forregnet seg, og det kom ingen formue sammen med giftermål et. Det økonomiske motivet er tydelig i det vedvarende hatet fra Werle sin side, som kommer til uttrykk også i dramaets nåtid i Werles beske kommentar:

Werle: Din samvittighed har været sygelig lige fra barneårene. Det er en arvelod fra din mor, Gregers; – den eneste arv, hun efterlod dig.

Gregers: (med et hånsk halvsml). Har du endnu ikke kunnet fordøje den tort, at du regned galt da du trode, du skulde få formue med hende? (X:113)

I den samme samtalen mellom far og sønn i slutten av tredje akt kommer også farens autoritære rolle fram. Gregers sier: «Jeg voved mig ikke til det; så feig og forskræmt var jeg. Jeg var så usigelig ræd for dig – både dengang og længe bagefter.» (X:112). Så redd for faren har Gregers vært at han i hele seksten år har holdt seg borte fra ham.

Fra hver sin side av den aristoteliske kjønnsdikotomi har herr og fru Werle kjempet sin innbitte kamp. En kamp som fru Werle tapte for sin egen del i det hun dukket under i alkoholisme og tidlig død. Men kampen om barnet vant hun. Hun fikk Gregers over på sin side. Tapet av sønnen får til slutt den brutale konsekvens for Werle at han blir uten arving da Gregers frasier seg alle arvelige rettigheter i sin forakt for faren. Ofte legger man ikke merke til at det ikke bare er dette Werle taper. Werle taper nemlig også sin andre potensielle arvtaker, hans uekte barn Hedvig. Når Werle overlater et brev til familien Ekdal hvor han tilbyr gamle Ekdal hundre kroner i måneden resten av sitt liv, tilbyr han også Hedvig å arve denne retten og motta hundre kroner i måneden deretter. Med dette ser det ut til at Werle ønsker å knytte Hedvig nærmere til seg, og nærmest forskuttere arven. Med Hedvigs død faller også denne mulighet bort, og Werle står helt alene tilbake. Hans ensomhet kommer også tydelig til uttrykk i enkelte passasjer hvor han åpner opp for sin egen lidelse. I samtale med Gregers sier han: «Jeg er en ensom mand, Gregers; har altid følt mig ensom, – hele mit liv igennem; men mest nu, da jeg begynder at drage på alderen.» (X:62) og senere «En ensom mand ler ikke så let, Gregers.» (X:65). Werles autoritære og økonomiske rasjonalitet har ikke gitt noen resultater. Tvert imot, den spilt fullstendig fallitt idet han nesten blind og ensom marginaliseres og flytter opp på Høydalsverket sammen med sin husholderske, som tydelig har pleiet

omgang med flere av de kondisjonerte i byen og nå skal pleie Werle til han dør.

At han flytter opp på Høydalsverket er et viktig stikkord for tolkningen av det som skjer med Werle. Høydalsverket har en sentral plass i stykket. Stedet er nemlig tydelig negativt konnotert, som både det stedet der gamle Ekdal bodde da han tapte alt og som det stedet hvor Gregers søkte til da han følte seg fullstendig fortapt i familien. Høydalsverket er tapernes plass og står i motsetning til og underminerer den tale om sannhet og åpenhet som grosserer Werle og fru Sørby omgir seg med på slutten. Hvis man analyserer Werle isolert fra de andre i stykket kan det se ut som han gjennomgår en erkjennelsesprosess, men i relasjon til de andre og spesielt ut fra en farskapsproblematikk er det ganske tydelig at han taper alt og marginaliseres. Kampen mellom herr og fru Werle, eller et familiedrama basert på økonomi og ikke kjærlighet, fører til tap for begge ektefellene, til sønnens blinde og virkelighetsfjerne idealisme og til slutt til det uekte barnets død.

Her vil jeg ta en avstikker for å se dramaet i relasjon til en samtidig diskusjon, for å understreke hvordan denne problematikken angikk langt flere enn Ibsen. Samme år som *Vildanden* kom ut, i 1884, pågikk det en kamp om familien på politisk nivå. Stortinget behandlet spørsmålet om særeie for kvinner i ekteskapet. Spørsmålet om kvinners rettigheter var høyaktuelt. Samme år fikk kvinnene rett til høyere utdanning, og nå stod kampen om retten til politisk deltagelse og lik rett for kvinner og menn i ekteskapet, både økonomisk og juridisk. Spørsmålet om særeie var et av de viktige temaene, retten for mor til å beholde barna etter en eventuell skilsmisse var en annen. I 1883 hadde Bjørnson utgitt sitt drama *En handske*, og kampen om moralen var også igang. I Bjørnsons drama krever hustruen Svava full gjensidighet mellom

partene og et nytt regime i forholdet mellom kvinne og mann. Bjørnson hadde som Ibsen i *Et dukkehjem* markert side, og kjempet en kamp sammen med de første norske feministene for kvinners rettigheter og likestilling.

I 1884 forener de fire sentrale mannlige norske feministene; I brev av 12. april 1884 skriver Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Jonas Lie og Alexander Kielland til Stortinget og ber om at gifte kvinner skal ha rett til særeie. De kritiserer også Stortinget for ikke å være villige til å ta skrittet fullt ut og gjøre det til en automatisk rettighet, ved at Stortinget foreslår at kvinner *kan* ha rett til særeie. I brevet er det spesielt relasjonen mellom økonomi og kjærlighet som opptar de fire kritikerne, og som er grunnlaget for kritikken av formannsskapets betenkning. I brevet heter det:

Stortinget har i sin Tid henvist Spøragsmaalet om Særeje for den gifte Kvinde til Formandskabernes Betænkning.

Vi lader staa hen, fra hvilken Tid Formandskaberne fik denne særskildte Fuldmagt af Kvinden; vi indskrænker os til at hævde, at den Forudsætning, hvorfra de fleste Formandskabs-Betænkninger aabenbart gaar ud, nemlig at Ægteskabet i almindelighed grunnlægges paa Kjærlighed, hvorfor Særeje fremdeles tilraades som Regel, den er neppe rigtig.

Selv om saa var, tør vi i en saa alvorlig Sag minde om, at Kjærligheden er en mangfoldig Ting; til Grundlag for varig økonomisk Ordning er den lidet skikket. Ej heller er det som foreslaaet nok, at den gifte Kvinde kan stifte Særeje, hvis hun vil. Derved kunde let Kravet komme til at se ud som en stødende Undtagelse, og saadant skyr gjerne Kvinden.

Hun maa vide og føle, at hun traader ind i Ægteskabet med samme lovlige Ret som Manden. Ikke alene hun, men Manden vil

moralisk vinde herpaa, og Samlivet lettere fra først af faa det rette Værdighedspræg. Ogsaa Kjærligheden, hvis den er der, vil støttes af Lighedsfølelsen. [...]

Henrik Ibsen tilslutter seg denne skrivelsen til Stortinget noen uker tidligere gjennom et brev til Bjørnson den 23. mars 1884. Brevet, som bærer preg av liten tiltro til menn, politikere og bønder, avsluttes med følgende politiske visjon:

Kunde jeg få det, som jeg vilde ha' det derhjemme, så skulde alle de upriviligerede slå sig sammen og stifte et stærkt, resolut og pågående parti, hvis program skulde være rettet udelukkende på praktiske og produktive reformer, på en meget rummelig udvidelse af stemmeretten, regulering af kvindernes stilling, folkeundervisningens frigørelse fra alskens middelalderligheder o.s.v. (XVIII:17)

Stemmerett, kvinnes stilling og opplysningstanken er tre sentrale deler av Ibsens filosofi på denne tiden. Det er imidlertid ikke bare hos Ibsen vi finner en slik tenkning. Alle de fire norske forfatterne som underskriver brevet til Stortinget, forfekter lignende ideer i sine politiske og litterære prosjekt. Kvinnes stilling er ikke en isolert problemstilling, men må sees i sammenheng med det moderne gjennombruddets forfatteres ønske om oppbrudd fra gamle forestillinger og ønske om opplysning og en sannere verden.

I april det samme året som skrivelsen til Stortinget, er Henrik Ibsen endelig kommet i gang med *Vildanden*, et drama der konsekvensene av et forfeilet ekteskap, hvor spørsmålet om økonomi og kjærlighet stod sentralt, er tema. La meg forsøke et lite øyeblikk å holde fast ved den flyten av kjønnspolitiske refleksjoner fra en tekst til en annen som her finner sted. Bare en måned

etter brevet til Bjørnson, den 21. april, skriver Ibsen til forleggeren sin og kan fortelle at nå har han endelig kommet i gang med sitt nye stykke. Den første akten, som han snart er ferdig med og som danner eksposisjonen til dramaet, er nettopp en akt om et ekteskap som ikke er grunnlagt på kjærlighet, men på økonomiske motivasjoner. I brev til Hegel i juni kan Ibsen så endelig fortelle at familiedramaet er ferdig:

Herved har jeg den fornøjelse at meddele Dem at jeg igår fuldførte konseptet til mit nye skuespil. [...] Dette stykke handler ikke om politiske eller sociale eller overhovedet om offentlige anliggender. Det bevæger sig helt igennem på familjelivets område. Diskussion vil det nok kunne fremkalde; men det vil ikke kunne vække anstød hos nogen. (XVIII:25).

Ibsen fikk også rett. På tross av at stykket er et knallhardt angrep på den borgerlige familiens falskhet og patriarkens løgnaktighet, er overgangen fra politikk til litteratur nettopp en overgang fra det argumenterende til det dialogiske språket. Stykkets symbolske form og motsetningsfylte karakterer gjorde at samtiden ble forvirret og usikker på hvordan de skulle tolke dramaet.

Likevel er det en korrespondanse mellom den samfunnsmessige og den litterære hendelse. Kampen stod om ekteskapet og den patriarkalske familieformens muligheter til å overleve. I denne sammenheng er det interessant at patriarkatet først ble grunnleggende rokket ved i litterær form. Intellektuelle og forfattere gikk foran i kritikken av den autoritære faren og forskutterte det fallet denne faren gradvis erfarte i de kommende hundre år.

Den falne faren

Vildandens andre farskap utgjøres av relasjonen mellom gamle Ekdal og Hjalmar Ekdal. Denne far-sønn-relasjonen er tett knyttet til Werle og den patriarkalske faren, både ved at familien Ekdal tilhørte den tradisjonelle patriarkalske borgerlige elite, og ved at familien Ekdal i Ibsens stykke gjennomgående er satt direkte i relasjon til grosserer Werle, så vel symbolsk som reelt.

Den falne faren er lite omtalt i forskningen, selv om man må anta at slike ikke var helt uvanlig på 1800-tallet. Sannsynligvis skyldes fraværet at den patriarken som ikke mestrer oppgaven med å bygge solid, akseptert og karakterfast mannlighet, og dermed faller utenfor, etterlater seg lite kildemateriale om sitt eget fall. Mens borgerskapets menn skriver selvbiografier om sine mannlige bedrifter, er det svært få som skriver utfyllende om sitt fall og sin umannlighet. Det å falle finnes heller som forestillinger om hva som skjer med deg hvis du ikke vedlikeholder den mannlige karakteren, noe som var svært viktig for menn i 1800-tallets borgerskap.

En av de fremste internasjonale forskerne på farskaphistorie, John Tosh, har i sin bok *A Man's Place*, ingen refleksjoner over de menn som ikke lykkes, og hvis liv preges av umannlighet. Han opererer istedet med fire former for farskap i 1800-tallets borgerskap og middelklasse; den fraværende faren, den distanserte faren, den tyranniske faren og den intime faren.⁶ I følge Tosh' materiale vil Werle være en typisk distansert far, følelsesmessig tilbaketrukket, med innslag av den tyranniske faren. Den intime faren skal jeg komme tilbake til i neste farskapsrelasjon i Ibsens stykke.

Det finnes imidlertid en vel omtalt fallen far i norsk materiale fra 1800-tallet, nemlig Henrik Ibsens egen familiehistorie. Faren,

Knud Ibsen, var en vellykket forretningsmann i Skien, som giftet seg med Marichen, datteren til den velhavende Johan Andreas Altenburg. Da Knud Ibsen mottok arven ved svigerfarens død i 1830, ble familien Ibsen en av de mest velholdne familiene i Skien. Bare noen år senere, i 1834-35 mistet Knud Ibsen imidlertid det hele. Delvis på grunn av overinvesteringer og dårlig drift og delvis på grunn av nedgangstidene måtte familien oppgi alle eiendommer. Familien måtte flytte fra patrisiervillaen i Skien til et mindre hus på landet. Dette økonomiske og klassemessige fallet kom faren aldri over. Han hadde en del forskjellige småjobber etter dette, inntil han døde som delvis alkoholisert, fattig og ensom i Skien i 1877. Det finnes ingen etterlatte papirer som sier noe om hvordan dette måtte ha føltes, bare om hvordan faren slet for å forsøke å forsørge familien rent økonomisk.

Henrik Ibsen, som var familiens eldste sønn, forlot faren rett etter konfirmasjonen i 1843, og reiste til Grimstad. Han var vissnok hjemom en tur i 1850, før han dro til Christiania. Etter dette så far og sønn hverandre aldri mer. Henrik sendte heller aldri noen brev eller hilsener direkte til faren. Faktisk ser det ut til at han i de 27 årene som går fra han flytter til faren dør, bare sender to ordentlige brev til familien hjemme i Skien, ett til søsteren da moren dør i 1869, og ett til onkelen da faren dør i 1877.⁷ Dette må ansees som lite fra en god skribents hånd, og er et mulig indisium på hvilken smerte farens fall har påført sønnen. Ingen steder skriver imidlertid Henrik noe om forholdet til faren, og det ser ut som han forsøker å stryke faren og familien ut av sin historie, snarere enn å skulle forsøke å gjenopprette farens ære.⁸

Den historiske dokumentasjonen om Knud og Henrik Ibsen er fattig på refleksjoner over fallet, men den forteller likevel indirekte om de store emosjonelle

omkostningene et slikt fall har. Miljømessig marginalisering, tap av anseelse og posisjon, isolasjon og ensomhet, nedkjøling av familierelasjonene (mellom mor og far så vel som mellom far og sønn), og etter hvert alkoholisering og dyp fattigdom. Umannlighetskategorien er treffende i en slik sammenheng. Faren mister gjennom tapet av sosial posisjon både mannlig karakterstyrke og patriarkalsk autoritet i familien, og gjennom alkoholisme forsterkes farens mangel på mannlighet. Styrke, utholdenhet, fasthet og beslutsomhet var vesentlige egenskaper for menn på 1800-tallet, og menn som viste slike egenskaper ble sett på som karakterfaste og moralske, mens menn som tapte styrke eller fasthet raskt ble ansett for å være moralsk svake. Dette gjorde det vanskelig for menn som Knud Ibsen å gjenreise posisjonen.

Henrik Ibsens forhold til faren kommer imidlertid opp som kontinuerlige problematiseringer av farskap gjennom hele hans forfatterskap, noe som gjør dramaene hans til fascinerende lesning ut fra et farskapsperspektiv. Den falne faren er en gjennomgående figur i Ibsens tekster. I *Peer Gynt* er han faren til Peer, John Gynt, som drikker og turer bort hele farsarven og gjør sønnen både fars- og arveløs. Byggmester Solness faller helt bokstavelig i en meget virkningsfull ibsensk ironi i kombinasjonen av megalomani og høydeskrekk. Mest innstendig er Ibsen i sin beskrivelse av den falne faren gjennom karakteriseringen av John Gabriel Borkman, som sperrer seg inne i sin egen bolig i syv år etter sine katastrofale økonomiske eskapader. Like fastlåst sitter han i sin patriarkalske selvforståelse som malmen i fjellet, og sønnen er han kun villig til å se hvis han lover å gjenopprette farens ære. Den mest forsonlige av de falne fedrene er muligens gamle Ekdal i *Vildanden*.

Gamle Ekdal gjennomgår et større fall enn Knud Ibsen. Han blir tiltalt for ulovlig

hogst, sitter fengslet noen år og kommer tilbake som en knekket mann. Straffen blir ikke lettere å bære av at hans kompanjong og kamerat, grosserer Werle, lar ham i stikken og gir ham hele skylden for den ulovlige hogsten. Han blir både straffet og sveket, og ved tilbakekomsten er nettopp den mann som svek ham blitt en av byens fremste menn. Mulighetene for oppreisning er små. Han får riktignok noen strøjobber, blant annet av Werle, men søker isolasjon på loftet og slukker sorgene med alkohol. Gamle Ekdal har mistet sin mannlighet og forsøker å gjenopprette denne metaforisk gjennom å ta på seg sin gamle løytnantsfrakk en gang iblant og gå på illusorisk jakt inne på loftsrommet.

Sønnen, Hjalmar Ekdal, er også sterkt preget av farens fall. I samtale med Gregers forteller han at det var som en solformørkelse inntrådte da faren ble fengslet.

Hjalmar: Da han havde fåt den grå klædning på og sad under lås og lukke, -- å, det var forfærdelige tider for mig, kan du tro. Jeg havde rullegardinerne nede for begge mine vinduer. Når jeg kikked ud, så jeg at solen skinned som den plejer. Jeg begreb det ikke. Jeg så menneskene gå på gaden og le og snakke om ligegyldige ting. Jeg begreb det ikke. Jeg syntes at hele tilværelsen måtte stå stille ligesom under en solformørkelse. (X:104)

Sammenligningen med en solformørkelse er intet dårlig bilde på det liv han har levd etter farens fall. Den solformørkelsen som har inntrådt i hans liv gjelder både ytre og indre sider ved hans liv. Han trakk seg tilbake bak rullegardinene da faren ble fengslet. Siden har han flyttet inn på mørkeloftet med sin egen familie, og vi blir kjent med ham som en person med uhyre liten selvinnsikt og med overdimensjonerte forestillinger om sin egen forsørgerrolle og mannlighet. Kritikere

har brukt mange adjektiver i årenes løp for å beskrive Hjalmars hjelpeløshet. Jørgen Dines Johansen kaller hans språklige form for «egocentric and selfpitying», og poengterer dermed hvordan selvmedlidenheten har egosentrismen som sin følgesvenn.⁹ Hjalmars selvopptatthet er nemlig av en helt annen kategori enn grosserer Werles autoritære egoisme. Derfor er det ikke egosentrismen som først og fremst springer oss i øynene, men den komiske selvhøytideligheten som gjør ham til en lett patetisk og stakkarslig fyr.

Hjalmars komiske trekk er så tydelige at i kombinasjon med doktor Relling og teolog Molvik er stykket nesten i ferd med å vippe over til å bli en karakterkomedie. Hjalmar utleveres til publikum, som fra første stund smiler og ler over hans manglende selvinnsikt og stakkarslige forsøk på å være noe. Ibsen er så klar over dette at han poengterte i et brev til teatersjef Schrøder ved første gangs oppsettelse ved Christiania Theater at Hjalmar ikke måtte spilles åpenbart komisk, for da ville det tragiske aspektet ved dramaet lett falle bort:

Denne rolle må endelig ikke gives med noget slags parodisk i udtrykket; ikke med spor af bevidsthed hos skuespilleren om at der i ytringerne ligger noget som helst af komisk anstrøg. Han har dette hjertevindende i røsten, siger Relling, og det må frem for alt fastholdes. Hans følsomhed er ærlig, hans tungsind smukt i sin form; ikke fnug af affektation. (XVIII:47)

Dette skaper en sterk ambivalens i skikkelsen. Tydelig komisk, men helt uten selvinnsikt i sin egen komikk. Og på samme tid: tydelig patetisk, men med tilsynelatende stor selvtilit. Midt i denne ambivalensen henger den rullegardinen Hjalmar snakker om, som han har trukket ned for sitt sinn og som gjør

at hans indre liv er preget av en solformørkelse. Denne rullegardinen ser imidlertid ut til også å prege publikum og lesere. Det paradiske er så iøynefallende at man smiler inneforstått og overbærende med den selvmedlidende Hjalmar. De fleste kritikere stopper også opp med den påtrengende hjelpeløse skikkelsen Hjalmar, og ser i mindre grad sårbarheten og smerten i figuren bak rullegardinen.¹⁰

Hjalmar har det til felles med Gregers at de begge føler seg til overs i samfunnet. De opplever seg begge som nummer 13 til bords, uønsket og uten plass i det sosiale. Gregers har gjemt seg bort på Høydalsverket i 16 år, Hjalmar bak rullegardinen i hele sitt liv. Og de er begge sterkt preget av relasjonen til sine fedre. De er dypt sårede personligheter, som til dels har sunket til bunns, og til dels gjør det de kan for å redde seg opp igjen. Hjalmar med et oppspinn av en stor oppdagelse han skal gjøre, Gregers gjennom å prakke den «ideale fordring» på andre mennesker. Hjalmar skal tjene tilbake pengene og gjenopprette familiens tapte ære gjennom materiell oppstandelse, mens Gregers skal gjenopprette Werlefamiliens tapte moral gjennom den gode sak. De er skadeskutte villender, og Ibsens drama gir ingen av dem mulighet til å komme opp igjen fra havsens bunn. Farspregningen er så sterk at sønnene ikke klarer å fri seg fra den.

Det er imidlertid en vesentlig forskjell mellom Hjalmar og Gregers sitt forhold til sine fedre, og det er at Hjalmar viser omsorg og kjærlighet til faren. Gregers hater faren sin så sterkt at han kunne tenke seg å spytte på farsnavnet. Hjalmar omtaler faren med en rekke kjærlige omskrivninger: bestefar, gamlefear, den stakkars skibbrudne gubbe, den gråhærdete, men stort sett tiltaler han faren som far og anerkjenner relasjonen mellom dem. Sønnen har da også siden faren kom ut av fengslet huset ham og delvis forsørget

ham. Hjalmars prosjekt med å gjenopprette familiens ære er også rettet direkte mot faren, slik at faren igjen kan få et verdig liv. Hjalmar opptretr altså stikk motsatt av det vi så var Henrik Ibsens relasjon til sin far. Mens Henrik forlater faren i tidlig alder og aldri ser ham igjen eller kontakter ham, søker Hjalmar og faren sammen i felles sorg over farens fall. Hjalmars hjelpeløshet skyldes ikke et ødelagt forhold til faren, men at faren har trukket sønnen med seg i fallet slik at Hjalmar ikke evner å se verken seg selv eller verden med realistiske øyne. Samholdet dem imellom og flukten fra verden vises tydelig i begynnelsen av tredje akt, hvor de sammen søker inn på loftsrommet til et beskyttet lite paradisi langt borte fra verdens vanskelige krav. Der viser det seg også at Hjalmar kan jobbe og være aktiv og skape noe, mens han stort sett overlater det egentlige arbeidet, fotograferingen, til Gina og Hedvig.

Hjalmars forhold til både faren og Hedvig er særegent. Han er den eneste av mennene i dramaet, og en av de ytterst få i hele Ibsens forfatterskap, som åpenbart uttrykker kjærlighet. Derfor må denne delen taes på alvor, og det skal jeg forsøke å gjøre i den neste farskapsrelasjonen som *Vildanden* bringer fram.

Den kjærlige, men hjelpeløse faren

Mange av Ibsenkritikerne har tatt Gregers prosjekt i forhold til familien Ekdal for pålydende. Altså at det ligger en reell idealisme til grunn for hans agering, og at han forvalter sannheten om Ekdalfamiliens falske grunnlag. Der Hjalmar trodde at det var reell kjærlighet som førte ham og Gina sammen, er det ifølge Gregers faren som har koplet dem for å redde sitt eget skinn. Det barnet som Hjalmar elsker er det ikke han som er den egentlige faren til, men grosserer Werle. Ingen tviler på at det er sannheten Gregers vil ha fram, og gjennom denne skape grunn-

laget for et reelt ekteskap. Selv ikke Gina tviler på Gregers gode hensikter mot slutten av fjerde akt, etter at hans prosjekt er åpenbart og familien Ekdal begynner å rakne.

Gregers: Tror De, jeg vilde alt til det bedste, fru Ekdal?

Gina: Ja, jeg tror det næsten; men gud forlade Dem alligevel. (X:137)

Det er imidlertid stor grunn til å tvile på at Gregers diskurs er den sanneste i dette stykket. Alt tyder på at Werle er den biologiske faren til Hedvig og at Werle har agert aktivt for å gjøre Hjalmar i stand til å gifte seg med Gina, men det er ikke den eneste sanne diskursen i dramaet. Den andre sanne fortellingen er nemlig at Hjalmar tydelig giftet seg med Gina av kjærlighet og at han hele tiden har forholdt seg til Hedvig som sin egen datter og som en han har elsket over alt her i verden. Hjalmar har altså ut fra sitt perspektiv og ut fra sine muligheter realisert det gode ekteskap basert på kjærlighet og ikke økonomiske motiver, klart i motsetning til grosserer Werles ekteskap.

Anne Marie Rekdal har påpekt hvordan *Vildanden* er bygget opp rent romlig.¹¹ Her bygger hun videre på Erik Østeruds solide klargjøring av hvordan stykket er bygget opp rent visuelt i tablåer.¹² To hus er satt opp mot hverandre. Werles bolig med et mørkt arbeidsværelse i forgrunnen og en stor, opplyst og elegant stue bakenfor. Hjalmars bolig med arbeidsrom og dagligstue i forkant og det mørke loftsrommet bakenfor. De grønne lampeskjermene i begge husene binder scenene sammen. I det ene huset er det rikelig med mat og drikke, i det andre spares det på smøret for å få endene til å møtes. Rommene kopler altså de to husene sammen, men familien Ekdals bolig er en inversjon av grosserer Werles.

Spørsmålet er hva slags betydningsmessige konklusjoner vi kan trekke av dette. Rek-

dal påpeker hvordan Hjalmar pendler mellom de to scenene. I den ene er han nærmest en klovn for de andre i selskapet hos Werle. Hjemme vender han det hele om, og blir til en helt i sin egen fortelling om hvordan han satte de andre på plass. Hjalmars sosiale taperposisjon er tydelig, men det er tvilsomt om det er mulig å trekke den konklusjonen Rekdal trekker, nemlig at familien Ekdals hjem er «en iscenesettelse av familieidyllen som illusjon [...] – en virkelighetsforfalskning.» (s. 141). Ingen ting i Ibsens scenebeskrivelser skulle tyde på at hjemmet er en virkelighetsforfalskning. Tvert imot er scenebeskrivelsene hans tydelige på at dette er et hjem som riktignok er fattig, men hvor det hersker en god atmosfære. I sceneanvisningene ved begynnelsen av andre akt står det: «Atelieret er tarveligt men hyggeligt indrettet og udstyret.» (X:66). Det samme gjelder loftsrommet. Det er konsekvent angitt anvisninger som vekker positive assosiasjoner. Månen lyser klart inn, eller sollyset skinner inn gjennom vinduene. Først ved begynnelsen av siste akt, etter at Gregers har forrettet sin dødbringende virksomhet, er stemningen annerledes. Nå sier sceneanvisningene: «Et koldt gråt morgenlys falder ind; der ligger våd sne på de store ruder i tagvinduet.» (X:140). Gregers sannhetsfortelling bringer tristessen inn i hjemmet.

Likeledes er relasjonen mellom Gina, Hedvig og Hjalmar (og gamle Ekdal) preget av samhold og stor grad av tillit og omsorg for hverandre. I familien Ekdal finnes det kjærlighet, i motsetning til hos familien Werle. Hjalmar utbryter i femte akt i samtale med Gregers, etter at Gregers har avslørt Werles komplott overfor familien:

Hjalmar: Så usigelig som jeg har elsket det barn. Så usigelig lykkelig, som jeg følte mig hver gang jeg kom hjem i min fattige stue og hun fløj mig imøde med sine søde, lidt mysende øjne. (X:154)

Hjalmar: Å, jeg, som har elsket hende så usigelig! Jeg, som vilde sat min høyeste lykke i at ta' hende varsomt ved hånden og lede hende, som man leder et mørkræd barn gennem et stort øde rum! (X:155)

Det er lite i stykket som tyder på at Hjalmar ikke snakker sant.¹³ I andre akt, etter at han er kommet hjem fra selskapet hos Werle, sier han: «Lad det kun være trangt og tarveligt under vort tag, Gina. Det er dog hjemmet. Og det siger jeg: her er godt at være.» (X:76)

Likeledes er Hedvigs forhold til faren også helt entydig positivt. Hun løper ham i møte, sitter på fanget hans, uttrykker åpenbar kjærlighet til faren og viser det i handling. Hedvig er det som Anders Wyller kaller «kjærlighetslengselen i Ibsen».¹⁴ Hun uttrykker renhet og godhet og søker kjærlighet. Hedvig er imidlertid som de andre et produkt av den familien hun vokser opp i, og hennes kjærlighetsfølelse kommer fra familien Ekdal og ingen andre. Mens Gregers og Hjalmar på hvert sitt vis er sterkt negativt preget av sine oppvekstvilkår, er Hedvig det stikk motsatte. Hun har vokst opp i kjærlighet og viser kjærlighet.

Dette ser ikke Gregers. Han er så berøvet for kjærlighet at han ikke er i stand til å se den når den er der. Hans sannhetsfortelling er derfor basert på blindhet over den sannheten som er rett foran øynene hans, familien Ekdals relative lykke. Og det er slik vi må lese scenerommenes inversjon av hverandre. Werlefamilien er rik, men kjærlighetsløs, mens familien Ekdal er fattig, men full av kjærlighet og varme. Werle er preget av patriarkens rasjonalitet og følelsemessige fravær, mens Hjalmar er kontinuerlig tilstedeværende, overfølsom og svært lite rasjonell. Werles valg av ektefelle var basert på økonomiske hensyn, Hjalmars på forelskelse.¹⁵

Denne betydningsmessige inversjonen er også markert i flere sammenhenger i dramaet. Villanden er skutt av Werle, men red-

det og gitt liv av familien Ekdal. Gamle Ekdal er ødelagt av sitt samarbeid med Werle, men gitt en viss verdighet på loftet sammen med Hjalmar og Gina. Gina er misbrukt av Werle og reddet av Hjalmar. Hedvig er Werles uekte barn, men blir gitt en ekte og reell far gjennom Hjalmar. Selv Gregers ønsker å bli reddet av familien Ekdal. Han er totalt ødelagt i huset Werle, og flykter fra farshuset og leier seg inn hos, familien Ekdal. I samtale med Gina uttaler han: «Jeg håber, det skal gå med mig som med vildanden →» (X:86). Gregers er også kastet skadeskutt ut fra Werles hus, og søker seg nå inn i varmen hos familien Ekdal. Han ønsker å bli plukket opp og gitt varme og omsorg, på sammen måte som alle de andre villendene familien Ekdal har tatt inn.

Alle som tar inn hos Ekdals trives godt. Dette understrekes også i dramaet, når villanden introduseres for Gregers første gang med understrekningen av at den «trives så inderlig vel». Det er denne trivselen Gregers både søker og ødelegger. På sett og vis kan vi snakke om Hjalmar's farskap som en form for «intimate fatherhood», hvis vi skal bruke John Tosh sin karakteristikk av 1800-tallets farskapsformer. «The intimate father set more store by the transparency of spontaneous relations than by the disciplines of restraint. Through anxieties about the future and tensions between the parental roles, the intimate father held to the value of tenderness and familiarity, both to himself and his children.»¹⁶ At det eneste som har betydning for Hjalmar er familiære verdier, er tydelig. I familien har han verdi, utenfor er han nærmest ingenting.

Hjalmar er dermed bærer av en dobbel rolle i stykket. På den ene siden er han den ufrivillig komiske, selvopptatte og mislykkete klovnen som de fleste av kritikerne mesker seg med. På den andre siden har han vært med på å bygge opp en familie preget av varme og kjærlighet, hvor alle mulige skade-

skutte villender søker ly. Det er denne andre rollen ingen tidligere Ibsenfortolkere har kommentert, og som blir tydelig kun gjennom et farskapsperspektiv.

Det skal imidlertid ikke skjules at Hjalmar's omsorgsevne er begrenset. Selvmedlidetheten gjør det til tider vanskelig å vise reell omsorg. Han glemmer å ta med noe godt til Hedvig fra selskapet hos grosserer Werle, slik han har lovet, og ber henne være tilfreds med spiseseddelen i stedet. Han er ikke villig til å ta ansvar for hennes øyne når hun overtar jobben hans (så familien kan tjene penger), slik at han kan slippe inn på mørkeloftet. «Hjalmar: Men ikke fordærv øjnene! Hører du det? Jeg vil ikke ha' noget ansvar; du må selv ta' ansvaret på dig, -- det siger jeg dig.» (X:94). Hjalmar er ikke en voksen og ansvarlig far. Han liker å bli hyllet som far i huset, men han opptre ikke med den autoritet som skulle tilsi at han faktisk er det. På mange måter er han nettopp «en mann med barnesinn», slik Relling påpeker. Han stoler på andre med absolutt troskyldighet og snur seg etter hvem han snakker med. Dines Johansen har et vesentlig poeng når han trekker fram det følgende i Hjalmar's dialoger:

However, even if the properties, function, and purpose of his way of speaking are definable, the content of his speech, in contradistinction to the other characters, changes according to the other party to the dialogue. Especially Relling and Gregers influence him by suggesting subjects and even vocabularies that are mirrored in his thoughts and speech. In this respect Ekdal is a successor of Peer Gynt, and one can peel the onion without finding any core.¹⁷

Konsekvensen av dette er at det blir vanskelig å snakke om Hjalmar som egosentrisk i ordets rette forstand, i og med at vi knapt

kan snakke om noe egentlig ego hos Hjalmar. Når Hjalmar trakk rullegardinene ned, forble hans sinn og sjel utviklet, og det er et barnesinn preget av den samme kjærlighetslengselen som hos Hedvig vi stort sett har med å gjøre. I en voksen person som forsøker å opptre som voksen blir han feig og hjelpeløs, og i stor grad overlatt de andres innspill og innfall. Hjalmar tror ikke bare på Relling og Gregers. Han trodde like mye på Werle. Gjennom hele dramaet møter vi en person som stort sett er overlatt til de andres innfall og løgnaktigheter (som han ikke evner å gjennomskue), bortsett fra i hjemmet hvor han forsøker å spille farsrollen. Derfor er det en kjærlig, men hjelpeløs farsrolle han spiller.

En slik lesning, som framhever også Hjalmar's kjærlighetsevne, tydeliggjør det tragiske i stykket. Hjalmar blir ikke bare en selvopptatt tulling, som ikke helt evner å ta inn over seg det som skjer. Han har på sitt vis forsøkt å realisere et sant ekteskap, og gitt Hedvig et liv i kjærlighet. Gregers fører ikke bare Hedvig i døden – han avliver også forsøket på å etablere en familie basert på kjærlighet. Hjalmar blir dermed mer av en tragisk skikkelse, som i første omgang er overlatt grosserer Werles spill, for i andre omgang å bli utsatt for og tro like mye på Gregers spill.

Mest tragisk uspiller dette seg da Gregers ikke kan holde seg, men umiddelbart må innkassere seieren da skuddet høres fra loftsrommet: «Hun vilde offre til dig, det bedste hun ejed i verden; for så måtte du da komme til at holde af hende igen, mente hun.» Hjalmar aksepterer dette dødbringende offer, og tilgir umiddelbart Hedvig. Han tror like lett på Gregers tilbud som Werle sine. Det tragiske ligger i denne kombinasjonen av Gregers løgnaktige idealisme (når han sier «mente hun» om det som var hans egen vanvittige ide) og Hjalmar's manglende egostyrke og ansvarsfølelse. Resultatet blir,

som Dines Johansen har påpekt, at stykket slutter med to ensomme par som står uten arvinger og derfor to familier som dør ut.¹⁸

Familien Ekdal er derfor både patriarkatet som komedie og tragedie, og et portrett av det kjærlighetsfulle farskapets umulighet på slutten av 1800-tallet. ★

Litteratur

- Andersen, Per Thomas 1997. Stormen fra fjellet. I *Fra Petter Dass til Jan Kjærstad. Studier i diktekunst og komposisjon*. Cappelen, Oslo.
- Bjørnson, Bjørnstjerne, Henrik Ibsen, Jonas Lie og Alexander Kielland 1884. Skrivelse til Stortinget ang. gifte kvinners særeie. Dokument nr 92, Stortinget, Oslo.
- Davis, D. Russell 1973. The death of the artist's father: Henrik Ibsen. I *British Journal of medical Psychology* 46.
- Engelstad, Fredrik 1992. *Kjærlighetens irrganger. Sinn og samfunn i Bjørnsons og Ibsens diktning*. Gyldendal, Oslo.
- Ferguson, Robert 1996. *Henrik Ibsen, mellom evne og higen*. Cappelen, Oslo.
- Hemmer, Bjørn 2003. *Ibsen. Kunstnerens vei*. Vigmostad Bjørke, Oslo.
- Høst, Else 1967. *Vildanden av Henrik Ibsen*. Aschehoug, Oslo.
- Ibsen, Bergliot 1948. *De tre: erindringer om Henrik Ibsen, Suzannah Ibsen, Sigurd Ibsen*. Gyldendal, Oslo.
- Ibsen, Henrik 1928-57. *Samlede verker. Hundreårsutgaven I-XXI*. Gyldendal, Oslo.
- Johansen, Jørgen Dines 2003. *The Wild Duck: a play about language and understanding*. I Astrid Sæther (red): *Ibsen, Tragedy, and the Tragic*. Senter for Ibsenstudier, Oslo.
- Kittang, Atle 2002. *Ibsens heroisme. Frå Brand til Når vi døde vågner*. Gyldendal, Oslo.
- Konrad, Linn 1985. Father's sins and mother's guilt: dramatic responses to Darwin. I *Drama, Sex and Politics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mendel, Sydney 1964. The Revolt against the Father: The Adolescent Hero in *Hamlet* and *The Wild Duck*. I *Essays in Criticism* 14.
- Moi, Toril 2002. 'It was as if he meant something different from what he said – all the time': Language, Metaphysics, and the Everyday in *The Wild Duck*. I *New Literary History*, Autumn.
- Mosfjeld, Oskar 1949. *Henrik Ibsen og Skien. En biografisk og litteratur-psykologisk studie*. Gyldendal, Oslo.
- Rekdal, Anne Marie 2004. *Skolens gjenganger? Et pedagogisk blikk på Ibsen*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Shideler, Ross 1999. *Questioning the Father. From Darwin to Zola, Ibsen, Strindberg, and Hardy*. Stanford University Press, Stanford.

- Sohlich, Wolfgang 1989. Ibsen's Brand: Drama of the Fatherless Society. I *Journal of Dramatic Theory and Criticism*, Spring.
- Templeton, Joan 1997. *Ibsen's women*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tosh, John 1999. *A Man's Place. Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*. Yale University Press, London.
- Wyller, Anders 1936. *Villanden. En innledning og en kritikk*. I *Edda*.
- Ystad, Vigdis 1996. «- livets endeløse gåde». *Ibsens dikt og drama*. Aschehoug, Oslo.
- Østerud, Erik 1998. Henrik Ibsen's theatre mask. Tab-leau, absorption and theatricality in *The Wild Duck*. I *Theatrical and Narrative Space*. Aarhus University Press, Aarhus.

Fotnoter

- 1 Takk til Christian Janss, Kirsten Kalleberg og Kristin Ørjasæter for gode kommentarer underveis i arbeidet med artikkelen.
- 2 Av forfattere som Linn Konrad, Sydney Mendel, Russel Davis, Wolfgang Sohlich.
- 3 Dette gjelder for eksempel Bjørn Hemmer, Joan Templeton og Atle Kittang. Man skulle tro at farskapsproblematikken også fantes i Ibsenanalysene til Fredrik Engelstad, Vigdis Ystad og Per Thomas Andersen, men det gjør det ei.
- 4 Ibsenanalysene finnes i kapitlet «Ibsen: Do Fathers Know Best?»
- 5 Alle henvisninger til Ibsens tekster er fra Henrik Ibsen: *Samlede verker*, Oslo 1928 (Hundreårsutgaven). I det følgende settes hvilket bind og sidehenvisning i parentes etter sitatet.
- 6 Tosh: *A Man's Place*, s. 93 ff.
- 7 Else Høst skriver om disse brevene i det siste kapitlet i sin omfattende analyse av *Vildanden*. Kapitlet heter «Venstøp» og handler i sin helhet om Ibsens relasjon til sin egen opphavsfamilie. (1967, s. 204 ff.)
- 8 Foruten Else Høst understreker også Robert Ferguson, Oskar Mosfjeld og Bergliot Ibsen at Henrik hadde et anstrengt forhold til faren, preget av bitterhet og sårhet.
- 9 «The Wild Duck: a play about language and understanding.» I *Ibsen, Tragedy, and the Tragic* (2003, s. 85). I denne artikkelen opererer Dines Johansen med syv forskjellige måter å snakke på i *Vildanden*, hvor Hjalmar's egosentriske er en av dem.
- 10 Else Høst går kanskje lengst i nedlatenheten i forhold til Hjalmar, idet hun karakteriserer ham som «en dagdriver, en pratmaker og kujon som ikke tør se virkeligheten i øynene og ikke kan ta seg sammen til en resolutt handling.» (1967, s.52.)
- 11 Rekdal, 2004, s 138.
- 12 Østerud 1998.
- 13 Bjørn Hemmer er et godt eksempel på en av mange kritikere som aksepterer Gregers sannhetsfortelling, og som ikke ser Hjalmar's perspektiv. Derfor må også hans kjærlighetsevne latterliggjøres. Hemmer har følgende kommentar til sitatet over:

«Som tilskuer blir vi først og fremst vitne til Hjalmar selvopptatte og nokså ynkelige forsøk på å forklare Gregers at Hedvig tross alt har vært det sentrale i hans liv. Det er forståelig at han er rystet og frykter at Hedvig kanskje vil foretrekke et liv med helt andre muligheter, hvis tilbudet skulle komme fra hennes rette far. Alt dette er rimelig nok. Men Hjalmar overbeviser vel ingen som hovedperson i den farstragedien han prøver å spille. Han avslører seg nok en gang som en temmelig banal og pompøs person. Og likevel kan ikke hans retoriske vendinger skjule at Hedvig betyr noe vesentlig for ham. Han har jo ikke mye annet av virkelig betydning i sitt liv.» (2003, s. 320). Det er interessant hvordan kritikere nærmest gosser seg over Hjalmar's hjelpeløshet, og blir blinde for den godheten som faktisk finnes i Ekdalfamilien.

14 Wyller: «Villanden. En innledning og en kritikk.»

15 Hvis noen skulle bli utsatt for Gregers kritikk måtte det være Gina, som er den eneste reelle løgneren i historien (foruten Werle, som imidlertid avsløres i løpet av dramaet). Hun går imidlertid overraskende fri, også fra kritikerne, som omtaler henne i vennlige og forståelsesfulle vendinger. Et eksempel er Toril Moi, som i sin ellers gode artikkel om *Vildanden*, gjør Gina til sin helt: «In my view, Gina is a veritable saint of the everyday [...] and I come very close to idealizing her» (Moi 2002, s. 663). Moi ser ikke at en mulig grunn til at Gina er så forsiktig og timid i forhold til andre ibsenske kvinneskikkelser, er at hun bærer på en veritabel løgn.

16 Tosh, 1999, s. 99.

17 Johansen, 2002, s. 91.

18 Johansen s. 98. Dette forutsetter at Gregers gjør som han sier, at han går ut og tar sitt eget liv.

0.90-105

j

306.874

barn 346.012
foreldre

likestilling

AV HEGE BRÆKHUS

adr. s. [132]

Likestilling og den rettslige reguleringen av foreldreskap

I denne artikkelen tas de likestillingsmessige perspektivene av den rettslige reguleringen av foreldreskap opp til vurdering. Er mødre og fedre likestilte på dette området? Er rettigheter og plikter ikke bare formelt, men også reelt, rettferdig fordelt?

Menn krever og får stadig flere rettigheter som fedre. Det skjer i likestillingens navn. Det er antakelig både en naturlig og en ønskelig utvikling. Men rettigheter kommer sjelden alene. Som regel følger det plikter med. Slik er det for mødre. I denne artikkelen vil jeg se nærmere på om regelverket er oppdatert også når det gjelder fedres plikter. Er det likestilling mellom foreldre, eller er det slik at fedre kan velge i hvilken grad de vil involvere seg med sine barn, mens mødrene sitter igjen med det reelle ansvaret og den tyngende omsorgen? Hvordan harmonerer den rettslige reguleringen av ansvaret for hjem og barn med kravet om likestilling?

Kjønnsdiskriminering er forbudt ved lov (likestillingsloven 1978). Likestillingsloven har først og fremst vært brukt i kampen mot diskriminering i arbeidslivet. Det er imidlertid fremdeles, 26 år etter at likestillingsloven trådte i kraft, store ulikheter mellom kvinner og menn når det gjelder arbeid og inntekt.¹ Når disse forskjellene skal forklares, vises det ofte til kjønnsroller og den ulike arbeidsbyrden kvinner og menn har når det gjelder ansvar for hjem og barn (Vigerust 1998, kapittel 2). Også disse forholdene tilsier at det er på tide å vurdere om regelverk og praksis innenfor barne- og familierett tilfredstillende til kravene om lik behandling av kvinner og menn, her mødre og fedre.

Økonomen Gary S. Becker har påvist hvordan rasjonell arbeidsdeling mellom ektefeller skaper kjønnsroller i familien (Becker 1981).² Denne arbeidsdelingen forutsetter imidlertid et regelverk som gjør arbeidsdeling mulig. En måte å skape likestilling i familien på, kan derfor være å endre de rettslige forutsetningene for arbeidsdeling i familien. I det følgende vil jeg se nærmere på reglene for foreldreansvar og forsørgelse og barnevernets reaksjon på overgrep og omsorgssvikt.³

Undersøkelsen gjelder likestilling mel-

lom foreldrene. Dette er et hensyn som har vært lite påaktet i familieretten og følgelig ikke særlig sentralt. Andre forhold har vært ansett som langt viktigere som for eksempel hensynet til barnets beste. Dette hensynet er ikke sentralt i denne artikkelen. Indirekte har imidlertid hensynet til barnets beste stor betydning fordi det er et forhold som foreldrene vil ta hensyn til når de skal velge mellom mulige handlingsalternativer. Omsorg og forsørgelse er stikkord i så måte, dette fordi det er viktige punkter i vurderingen av barns velferd. Spørsmålet om kjønnsroller for foreldre kan ikke vurderes uten at omsorg og forsørgelse får sentral plass.

Et utslag av hensynet til barnets beste er en spesielt viktig premiss i det følgende, nemlig prinsippet om at det er best for barn å ha to foreldre som tar seg av det, og at dette fortrinnsvis skal være barnets biologiske far og mor.⁴ Dette er altså et viktig utgangspunkt når likestilling mellom foreldre vurderes.

Likestilling

Likestilling mellom kjønnene er et viktig rettslig prinsipp. I overensstemmelse med det er vår lovgivning kjønnsnøytral.⁵

Likestillingsloven forbyr kjønnsdiskriminering på alle områder. Det gjelder direkte diskriminering som vil si å behandle en kvinne dårligere enn en mann når de er i samme situasjon, eller omvendt (likestillingsloven 1978, § 3 første og andre ledd). Dessuten er også indirekte diskriminering i utgangspunktet forbudt. Det er indirekte diskriminering når en tilsynelatende kjønnsnøytral handling faktisk virker slik at kvinner stilles dårligere enn menn, eller omvendt. Handlingen kan likevel godtas i særlige tilfeller dersom den har et saklig formål uavhengig av kjønn, og det midlet som er valgt, er egnet, nødvendig og ikke

uforholdsmessig inngripende i forhold til formålet (likestillingsloven 1978, § 3 første, tredje og fjerde ledd). Grunnen til at en tilsynelatende kjønnsnøytral handling kan virke diskriminerende, er først og fremst at kvinner som gruppe lever annerledes enn menn som gruppe, og at den handlingen som vurderes som diskriminerende, bare eller for det meste gir fordeler til et kjønns måte å leve på.⁶

Likestillingsloven gjelder med noen få unntak på alle områder.⁷ Når det gjelder familieliv og rent personlige forhold, gjelder loven, men på dette området skal den ikke håndheves (likestillingsloven 1978, § 2 andre ledd). Dette betyr ikke at likestillingsloven ikke skal håndheves i forhold til myndighetenes praktisering av offentligrettslige regler som gjelder regulering av familielivet.⁸ Uavhengig av likestillingsloven må prinsippet om likestilling betraktes som et overordnet rettslig prinsipp og følgelig gjelde selv om likestillingsloven i et konkret tilfelle ikke skulle kunne anvendes.

På samme måte som en handling kan være kjønnsdiskriminerende uten direkte å behandle kvinner og menn ulikt, kan en lov eller forskrift virke svært ulikt for kvinner og menn. Hvis det er tilfellet, kan det reises spørsmål om den er i strid med likestillingsloven og prinsippet om likestilling.⁹ Problemet kan være at det ikke er umiddelbart innlysende at regelverket er i strid med prinsippet om likestilling. Det trengs en analyse av reglenes virkninger for å kunne konstatere om de eventuelt virker kjønnsdiskriminerende.

Familielovgivningen er som annen lovgivning kjønnsnøytral i formen. Foreldreskap består av far og mor og derfor av en mann og en kvinne. I den utstrekning mødre som gruppe lever annerledes enn fedre som gruppe, kan spørsmålet om diskriminering på dette området lett oppstå.¹⁰ Dersom altså loven gir en klart bedre rettsstilling til den

ene måten å leve på i forhold til den andre, kan lovgivningen betegnes som indirekte diskriminerende. Det er da bare dersom det er gode grunner til at loven må være slik den er, og at disse grunnene ikke har noe med kjønn å gjøre, og at følgen av reglene ikke er unødvendig inngripende i forhold til det formålet loven fremmer, at en slik forskjellsbehandling kan tolereres. Hvis disse kravene ikke er oppfylt, må loven sies å være i strid med kravet til likestilling.

Det er mange som mener å ha sett at kjønnsroller og kvinners underprivilegerte stilling starter i familien.¹¹ Det synes imidlertid som det er vanskelig å få fatt på hva som må endres og hvordan. På hvilken måte bidrar eventuelt den rettslige reguleringen av forholdet mellom foreldre og barn til at kvinner og menn får ulike roller som foreldre, og gir disse rollene skjevhet i status rettigheter? Forutsetter lovgivningen en arbeidsdeling mellom kjønnene som er diskriminerende, uten at dette har et saklig formål eller er nødvendig? Er det mulig å regulere disse forholdene på en måte som motvirker kvinners avhengige stilling og derigjennom kjønnsroller generelt?¹²

For å finne ut av dette er det nødvendig å ta utgangspunkt i hvorfor lovgivningen er som den er. Jeg har tidligere foretatt en analyse av ekteskapslovgivningen og konkludert med at de aller fleste materielle reglene der er begrunnet med hensynet til de barna som man antar blir født i ekteskapet, og omsorgen for dem (Brækhus 1997). Hensynet til barna er selvsagt også begrunnelsen for reglene for foreldreskap i barneloven og i barnevernsloven (barnelova 1981 og barnevernloven 1992). Det kan imidlertid hende at den ordningen som historisk sett har vokst fram av hensyn til barna, kan være i strid med hensynet til likestilling. Det betyr ikke at det i våre dager er umulig å finne fram til løsninger som både ivaretar hensynet til barn og til likestilling mellom foreldrene.

Juridisk foreldreskap

Den første juridiske reguleringen som gjøres i forholdet mellom foreldre og barn er å fastslå selve foreldreskapet. Å fastslå morskap er enkelt. Den som føder barnet, er moren (barnelova 1981, § 2 første ledd).¹³ Det er ingen slik naturlig hendelse som knytter faren til barnet. Vår lovgivning angir tre måter å etablere et juridisk farskap på. Er moren gift, oppføres hennes ektemann uten videre som far til barnet (barnelova § 3).¹⁴ Dersom moren ikke er gift, må faren vedta farskapet gjennom en skriftlig erklæring som godtas av moren (barnelova § 4). Dersom farskapet ikke blir fastsatt i overensstemmelse med disse reglene, skal det offentlige sørge for at farskapet fastsettes gjennom henvendelse til den oppgitte faren eventuelt gjennom teknisk/medisinske undersøkelser (barnelova kapittel 3). Bortsett fra de tilfellene der farskap fastsettes på grunnlag av teknisk/medisinske undersøkelser, vil det være mulig at en mann blir juridisk far uten å være biologisk far.¹⁵

Ekteskapets spesielle stilling i forhold til å fastslå farskap kan sies å være historisk betinget. I ekteskap var det krav til partenes troskap, noe som gjorde farskapet til de barna som ble født, uomstridt. Det var bare gifte fedre som kunne være rimelig sikre på hvilke barn som var deres, og som en følge av det, var det bare de som fikk plikt til å sørge for barnas materielle behov. Enslige mødre kunne i et slikt system komme til å lide økonomisk nød. For å styrke ekteskapet ble enslige mødre til tider diskriminert ytterligere. De ble sosialt stigmatisert og i visse perioder også straffet (Smith og Lødrup 1981, s. 19).

Helt opp til vår tid har det å fastslå farskap inneholdt et element av usikkerhet som det var nødvendig å løse ved hjelp av regler som kan betegnes som bevisbyrderegler, som for eksempel at morens mann ble antatt å

være faren inntil det motsatte var bevist, og slikt bevis kunne bare føres innenfor en begrenset tidsperiode. Også det at en kvinne og mann som var enige om farskapet, ble ansett som foreldre, kan ses under denne synsvinkelen.

Kartleggingen av det menneskelige DNA har nå gjort det mulig å med full sikkerhet fastslå farskap. Loven har imidlertid beholdt de tradisjonelle måtene å fastslå farskap, og bare i noen grad benyttet seg av den nye kunnskapen. Ekteskap er altså ikke lenger nødvendig for å fastslå farskap, men like fullt er forskjellene i praktisk prosedyre for å fastslå farskap for barn født i og utenfor ekteskap beholdt. Dette skaper ulikheter mellom barn, men som vi skal se, også mellom fedre og mødre.

Fra 2002 har fedre uten tidsbegrensning kunnet bestride sitt farskap (barnelova § 6). Dette innebærer at barn i voksen alder kan komme til å bli fratatt den faren og den familietilknytningen vedkommende har hatt i hele sitt liv. Ønsket om å unngå slike situasjoner kunne tale for at DNA-tester ble foretatt for å fastsette farskap for alle, også når moren er gift.¹⁶

Virkninger av foreldreskap

Viktigere enn hvordan foreldreskap fastsettes, er i denne sammenheng hvilke virkninger det har. Det er her særlig snakk om forpliktelsene overfor barnet, plikten til å forsørge det, og ta seg av det, men også den myndigheten som følger med foreldreskap. Moren kan sies å ha alle plikter og rettigheter fra den dagen barnet er født. En far som er gift med moren, er i samme rettslige situasjon og har altså fullt foreldreansvar fra første dag (barnelova § 34). For ugifte fedre er imidlertid situasjonen en annen. Her er utgangspunktet at moren alene har det fulle foreldreansvaret (barnelova § 35 første

Foreldre må i utgangspunktet ses som to selvstendige subjekter for alle rettigheter og forpliktelser i forhold til barna, skriver Brækhus. (Foto: ©Eспен Bratlie/Samfoto)

ledd). Farens forhold til barnet er begrenset til forsørgeransvar og samværsrett (hhv. barnelova kapittel 8 og kapittel 6).¹⁷

Blir foreldrene separert eller skilt, er utgangspunktet at de fortsetter å ha foreldreansvaret sammen (barnelova § 34 andre ledd andre setning). Det er imidlertid mulig å avtale at en av dem skal ha foreldreansvaret alene, eventuelt kan det gjøres gjennom avgjørelse fra retten (barnelova § 34 andre ledd første og andre setning).

Når et barn blir født utenfor ekteskap, har altså moren fullt foreldreansvar til forskjell fra faren. Han kan imidlertid få del i foreldreansvaret gjennom avtale med moren (barnelova § 35 andre ledd). Om moren ikke ønsker at han skal ha del i foreldreansvaret, har han likevel mulighet til å få det gjennom en rettslig avgjørelse (barnelova § 35 tredje ledd). Moren på sin side har i praksis ingen

mulighet til å pålegge faren fullt foreldreansvar. Det kan selvsagt diskuteres hvem av foreldrene som er den privilegerte i denne situasjonen. Jeg velger imidlertid å legge vekt på farens valgmuligheter.

Faren har mange valg når det gjelder tilknytning til barn. Først velger han at han vil ha seksuell omgang med moren. Deretter kan han velge ikke å gifte seg med henne. Så langt står foreldrene likt. Ulikheten består i at faren kan velge mellom grader av ansvar for barnet, mens moren har fullt ansvar i utgangspunktet. Hvorfor skal fedre kunne velge ansvarsgrad?

Barnekonvensjonen har regler som innebærer et forbud mot diskriminering mellom barn i og utenfor ekteskap.¹⁸ Biologisk foreldreskap har forrang og er utgangspunktet (FNs Declaration on Social and Legal Principles relating to the Protection and Welfare of Children, Art. 3). Av hensyn til barnets beste burde altså også ugifte fedre ha fullt ansvar for sine barn. Min problemstilling er imidlertid den ulike situasjonen loven stiller kvinner og menn i. Har denne ulikheten mellom mødre og fedre et saklig formål som ikke har med kjønn å gjøre? Og hvis den anses å ha et slikt saklig formål, er det en egnet og forholdsmessig måte å fylle dette behovet på, slik det er beskrevet i avsnitt 2 ovenfor? For meg er det vanskelig å se at ulikheten har noe slikt saklig formål. Når det gjelder samboende fedre og mødre, er det i en utredning til Barne- og familiedepartementet anbefalt en prosedyre der felles foreldreansvar skal følge av fastsettelsen av selve farskapet (NOU 1999:25, s. 25). Heller ikke departementet ser altså noen saklig grunn til forskjellsbehandling når det gjelder ikke gifte samboende foreldre. For enslige mødres vedkommende anføres det imidlertid at moren må ha vern mot faren, og at hun skal slippe byrden ved å være den som må ta initiativet til å frata faren foreldreansvaret

(NOU 1999:25, s. 140-142). For gruppen enslige mødre som tidligere har vært gift, er imidlertid lovens utgangspunkt at faren fortsetter å ha del i foreldreansvaret. Også disse mødrene kunne i mange tilfeller trenge vern mot faren, og også for dem kan det være byrdefullt å måtte være den som tar initiativet til å skaffe seg det nødvendige vernet. Likestillingsombudet ser åpenbart heller ikke at det er noen saklig grunn til å stille ugifte, ikke samboende fedre i en særstilling, og har tatt det standpunktet at også fedre som aldri har vært gift med eller bodd sammen med moren, bør ha fullt foreldreansvar, nettopp for å være i overensstemmelse med likestillingsloven (Christensen 2005).¹⁹

Foreløpig er det altså ingen likestilling mellom fedre og mødre når de ikke er gift enten det gjelder samboende eller enslige mødre. Man kan spørre seg om disse ulikhetene egentlig er særlig viktige. Etter min mening er de det fordi det er noe annet å frasi seg eller å bli fratatt et foreldreansvar man alt har, enn å ha anledning til ikke å påta seg det. Det første innebærer et svik mot barnet, mens det andre kan forklares med manglende interesse eller rett og slett med at slik er lovens ordning.²⁰

Spesielt om forsørgelse

En virkning av foreldreskap er plikten til å forsørge barnet. Alle foreldre er ansvarlige for forsørgelsen av barna sine (barnelova § 66 første ledd). Formen på forsørgelsen varierer imidlertid noe ettersom foreldrene bor sammen eller ikke. For den av foreldrene som ikke bor sammen med barnet, skal bidrag fastsettes til konkrete beløp og betales regelmessig, mens foreldre som bor sammen, forutsettes å yte en tilfredsstillende forsørgelse uten at omfanget er fastsatt (barnelova § 67 første ledd første punktum).²¹

Også ekteskapsloven har regler for for-

sørgelse. Ektefellene har gjensidig plikt til å forsørge hverandre. Noen vil mene at dette er en mindre aktuell bestemmelse i våre dager. Det er imidlertid grunn til å tro at den gjensidige forsørgelsen utjevner en god del av ulikheten i lønnsinntekter mellom kvinner og menn.²² Dette skulle tilsi at det dreier seg om overføring av svært store beløp. Den såkalte gjensidige forsørgelsen i ekteskapet har fått følgende formulering i loven:

Ektefellene har sammen ansvaret for de utgiftene og det arbeidet som kreves for det felles hushold og til dekning av andre felles behov, oppfostring av barna og hver av ektefellenes særlige behov. Ektefellene bidrar ved tilskudd av penger, ved virksomhet i hjemmet eller på annen måte. (ekteskapsloven § 38 første ledd).

Det fremgår direkte av den siterte lovteksten at denne forsørgelsen ikke bare angår ektefellen, men faktisk også barna. Vi kan da spørre om denne bestemmelsen overlapper bestemmelsen i barneloven, eller om den kommer i tillegg til denne. Lovgivers forklaring på at barna er tatt med også i ekteskapsloven, er at det er gjort for sammenhengens skyld (NOU 1987:30, s. 104). I en familie skilles det i praksis ikke mellom midler til ektefellen og midler til barna og derfor er bestemmelsen formulert slik den er.

Etter min mening ligger det likevel en logikk i at forsørgelse av barn i tillegg til å være regulert i barneloven også har kommet med i ekteskapslovens bestemmelse, som først og fremst gjelder forsørgelse av ektefelle. Forsørgelse av ektefelle er nemlig i våre dager først og fremst begrunnet i barnas behov for omsorg. Det kan derfor diskuteres om denne forsørgelsen egentlig gjelder ektefellen eller barna. Når forsørgelse av ektefelle er en måte å finansiere barneomsorg på, kunne det like godt vært definert

som forsørgelse av barn. Det er altså ingen klar grense mellom forsørgelse av ektefelle og forsørgelse av barn.

Mange foreldre i vår tid klarer å ta seg av sine barn på en forsvarlig måte samtidig som de tjener til eget livsopphold ved inntekts-givende arbeid. Forsørgelse av ektefelle er aktuell først når omsorgen blir så omfattende at den som utøver omsorgen, ikke fullt ut kan skaffe penger til eget livsopphold. Det gjelder dem som mener det er nødvendig å være hjemme på fulltid for å ta seg av barna, men det gjelder også dem som velger å arbeide deltid, eller som ofrer karrieren til fordel for familielivet og dermed oppnår lavere inntekter enn vedkommende ellers ville hatt, og lavere enn den andre ektefellen har.

I de tilfeller der forsørgelse av ektefelle er begrunnet i at denne har omsorg for barn, innebærer forsørgelsen i det store flertall av tilfellene forsørgelse av voksne, arbeidsdyktige mennesker. I et moderne samfunn der selvstendighet og egen økonomi er utgangspunktet for de fleste voksne, burde ingen voksen som yter en innsats som samfunnet etterspør, være avhengig av et slikt foreldet og avhengighetskapende system som forsørgelse.

Etter separasjon og skilsmisse opphører den gjensidige underholdsplikten, men det kan pålegges en av ektefellene å betale pengebidrag til den andre (ekteskapsloven §§ 79-81). Her er vilkåret først og fremst at evnen til selv å skaffe seg et passende underhold har blitt dårligere som følge av ekteskapet, særlig grunnet felles barn. Ektefellebidrag gis imidlertid bare unntaksvis. Dette kan føres tilbake til 1980-tallets ide om 'the clean break' hvor skilte ektefeller skulle være ferdige med hverandre på alle måter. Noen vil dessuten ikke ha økonomi til å kunne forsørge en fraskilt ektefelle. Dette kan bero på at to husholdninger er dyrere enn en. Vi må imidlertid huske at fortsatt forsørgelse først og fremst er aktuelt for par

som under samlivet valgte en arbeidsfordeling som innebar forsørgelse bl.a. fordi det var økonomisk mulig.

Etter samlivsbrudd vil et høyt barnebidrag, stort nok til å finansiere barnetilsyn, kunne være et alternativ til et lavere barnebidrag kombinert med bidrag til den ektefellen som har den daglige omsorgen for barna, og tar helt eller delvis sikte på å ta seg av barna hjemme. I praksis vil overgangsstonad etter folketrygdloven i noen år dekke mye av behovet for midler til livsopphold for fraskilte ektefeller med omsorgsforpliktelser (folketrygdloven kapittel 15).

Det kan diskuteres hvilken gruppe mødre som er privilegert. Foreldre som er gift og derfor faller inn under forsørgerplikten, vil i de fleste tilfeller kunne nyte godt av ektefelles levestandard, og statistisk sett har de på denne bakgrunn gode levevilkår.²³ Det som statistikken ikke fanger opp, er at viljen til forsørgelse hos den ektefellen som tjener penger, kan være ustabil og mangelfull og skape avhengighet. Gruppen enslige forsørgerere har på den annen side statistisk sett dårlig økonomi.²⁴ Forsørgelse fra tidligere ektefelle gis som vi har sett bare unntaksvis. Men når ektefellebidrag etter separasjon eller skilsmisse innvilges, vil avhengigheten av forsørgeren ikke være så påtrengende som for gifte og samboende, fordi bidragene alltid vil være fastsatt til faste beløp som skal betales til faste tider. Etter separasjon og skilsmisse er det dessuten lettere å kreve tvangsgjennomføring, som består i at en særskilt innkrevingssentral for bidrag sørger for innkrevingen, for eksempel gjennom trekk i lønn (bidragsinnkrevingensloven § 4 første ledd og § 8).²⁵ Det å leve av privat forsørgelse vil derfor kunne være bedre for enslige foreldre enn for gifte. Det er forsørgerens mulighet til å holde tilbake ytelser etter forgodtbeholdende som skaper *avhengighet i ekteskapet*.²⁶ Også forsørgelse som i prinsippet gjelder

barna, vil i en viss utstrekning bli forvaltet av den forsørgede ektefellen og derfor medføre de samme problemene.

Samboende foreldre vil normalt være i en situasjon som likner mer på de giftes enn på ensliges, på tross av at forsørgerplikten formelt ikke gjelder dem. Selv om samboere ikke har noen formell plikt til å forsørge hverandre, forutsetter nemlig samfunnet forsørgelse når det er behov for det, ettersom samboende ikke er berettiget til overgangsstønad og andre ytelser for enslige forsørgere (folketrygdloven § 15-5 tredje ledd c).²⁷

I ekteskapslovens terminologi er også hus- og omsorgsarbeid forsørgelse (ekteskapsloven § 38 første ledd).²⁸ Derved er dette arbeidet definert som en plikt som hører ekteskapet til. Ettersom dette arbeidet er definert som forsørgelse, faller også det i prinsippet bort når ekteskapet opphører (ekteskapsloven § 79 første ledd). I den grad dette gjelder omsorg for barn, bortfaller ikke dette arbeidet for den av foreldrene som har hatt hovedansvaret for omsorgen under samlivet og overtar den daglige omsorgen etter separasjon eller skilsmisse. Tvert imot vil denne delen av forsørgelsen i mange tilfeller øke ved samlivsbrudd, ettersom disse mødrene da vil være mer alene med omsorgsarbeidet. Lovens beskrivelse av virksomhet i hjemmet som del av den gjensidige underholdsplikten, og dens bortfall ved samlivsbrudd passer bare på de tilfellene der den overveiende delen av omsorgen har vært omsorg for ektemannen. Så lenge det er barn i forholdet, vil selv tilfeller der noe av omsorgen har kommet ektefellen til gode, ikke passe inn i lovens forutsetninger så lenge omsorgen for barna fortsetter. Loven synes å være konstruert for tilsynelatende å tilfredsstille et krav om likestilling mellom ektefellene. Likestilling er imidlertid ikke resultatet når det bare er pengeforsørgerens plikt som i praksis faller bort ved ekteskapets

oppløsning, mens den type forsørgelse som er typisk for den kvinnelige parten, må fortsette delvis eller fullt ut og til og med vil øke i noen tilfeller.

Skilsmisse vil altså kunne løse noen økonomiske problemer i og med at det offentlige da blir involvert. Ved at den private forsørgelsen normalt faller bort etter separasjon og skilsmisse, kan vi si at ansvar for finansiering av omsorgsarbeidet som hovedregel vil være avhengig av det forholdet en far har til barnets mor. Generelt kan vi si at fedre som ikke har et seksuelt forhold til barnets mor, slipper store deler av ansvaret. Det gjelder i høyeste grad når foreldrene aldri har vært gift, men altså også etter samlivsbrudd. Det å kople forsørgelse og omsorg for barn med den seksuelle relasjonen mellom foreldrene, gir menn makt over kvinner. Dette gjaldt selvsagt mer før enn nå. I tidligere generasjoner førte dette til at skilsmisse ikke var noe alternativ for kvinner. Slik er det ikke lenger. I dag er det mulig for de fleste kvinner å skille seg, men for svært mange betyr skilsmisse nedsatt levestandard, og derved vil økonomi være et av de momentene de må ta i betraktning når de vurderer å kreve separasjon og skilsmisse. Satt på spissen kan vi si at ennå i vår tid tvinger systemet kvinner til å leve av sin seksualitet for å få råd til å utføre omsorgsarbeid for barna sine, samtidig som kvinner ikke mottar noen godtgjørelse for det viktige arbeidet de faktisk utfører.

Spesielt om overgrep og omsorgssvikt

Foreldre har ansvar for å utøve omsorg for sine barn. Det gjelder først og fremst de som har foreldreansvar, men også foreldre uten foreldreansvar har begrenset plikt her i forbindelse med samværsretten (barnelova § 42).

Det er en menneskerett å få oppdra sine barn (Den europeiske menneskerettighets-

konvensjon, Art. 8).²⁹ Dette har bl.a. den følgen at det er foreldrene som i utgangspunktet har foreldreansvaret, som diskutert ovenfor. Barna er likevel egne rettssubjekter som har krav på et godt liv. Dersom foreldrene ikke kan gi barna en forsvarlig og god oppvekst, må samfunnet overta ansvaret. For det første må barnevernet gripe inn når foreldre aktivt forbryter seg mot barn, altså i tilfeller av overgrep mot barn. Dernest kan mangel på aktivitet, omsorgssvikt, gi grunnlag for tiltak fra barnevernets side (barnevernloven § 4-12).

Når det gjelder overgrep, vil reaksjonen antakelig være den samme uavhengig av om det er far eller mor som står for det. Når det derimot gjelder omsorgssvikt, er det i praksis nesten bare mødre som er i barnevernets søkelys. Det gjelder enten foreldrene bor sammen eller ikke. Kontrollen fra barnevernets side kan imidlertid se ut til å være tettere når foreldrene ikke bor sammen. Enslige mødre er overrepresentert når det gjelder barn som barnevernet tar hånd om (Gording Stang 1995, s. 13-14). Om det skyldes at barnevernsarbeidere kvier seg for å gå inn i og kontrollere intakte kjernefamilier, eller om den omsorgen enslige mødre utfører reelt sett er dårligere, er ikke godt å si.

Reglene for barnevern er selvsagt i prinsippet kjønnsnøytrale. Selv om offisiell politikk har som utgangspunkt at barn skal ha to omsorgsgivende foreldre, gjelder ikke det for kontrollnivået, altså barnevernet. Det bunner i at samfunnet ikke reagerer på omsorgssvikt så lenge en av foreldrene fungerer. I praksis innebærer dette en politikk der én omsorgsperson er tilstrekkelig for barn. Når det er moren som har hovedomsorgen, slik det er i de fleste tilfeller, er det mulig for faren å svikte fullstendig uten at barnevernet reagerer. I praksis er det altså mødre som blir kontrollert. Prinsippet om at barn skal ha to foreldre, forlates når det kommer til kontroll-

stadiet, og det er fedrene som går fri. En far som går på jobb før barna står opp om morgenen og kommer hjem etter at de har lagt seg, eller ikke bryr seg om å benytte fastsatt rett til samvær med barna, kan gjøre dette uten at barnevernet reagerer. Normalt får det heller ikke andre rettslige konsekvenser, som tap av foreldreansvar eller samværsrett. At faren svikter som omsorgsperson, ser altså ut til å være normalt eller uten interesse for rettssystemet, så lenge moren fungerer.

Det er mange grunner til at mødre har en tendens til å prioritere omsorg fremfor karriere.³⁰ Den måten barnevernet i praksis fungerer på, kan være med på å forsterke og sementere kjønnsroller og bekrefte mødre som de primære omsorgsgivere.

Det er flere grunner til å følge opp fedre og deres omsorg for barn. Den viktigste grunnen er den samme for fedre som for mødre, nemlig hensynet til barna. I denne sammenhengen er det imidlertid likestilling mellom foreldre som analyseres. Barnevern slik det praktiseres, har svært ulik virkning for mødre og fedre og er således i strid med kravet om likestilling.

Nærmere om problemenes karakter

Som det går fram ovenfor, har kvinner fremdeles en vanskelig stilling i familien. Dette kan sies å skyldes bl.a. de rettslige strukturene og ektefellers og samboeres utnyttning av disse strukturene. Det er selvsagt ikke en bevisst og kynisk utnyttning, men snarere noe som skjer i overensstemmelse med tradisjoner og kultur der nettopp rettsordenen inngår som et element. Dette er det derfor svært vanskelig å gjøre noe med uten å endre reglene.

Vi vet at det er vanskelig å bekjempe vold i familien. Samfunnet har bare langsomt begynt å reagere her. Når det gjelder økonomisk utnyttning og undertrykking, er svært lite gjort. Det engelske Innenriksdepartemen-

tet ser ut til å være klar over begge typer problemer og har funnet det hensiktsmessig å gi en utvidet definisjonen av vold i familien:

Domestic Violence and abuse is best described as the use of physical and/or emotional abuse or violence, including undermining of self-confidence, sexual violence or the threat of violence, by a person who is or has been in a close relationship.

Domestic Violence can go beyond actual physical violence. It can also involve emotional abuse, the destruction of a spouse's or partner's property, their isolation from friends, family or other potential sources of support, threats to others including children, control over access to money, personal items, food, transportation and the telephone, and stalking. (min utheving) (Lord Chancellor, s. 3)

Det å holde tilbake pengeforsørgelse sidestilles her med fysisk vold. Dette sier litt om problemets karakter og om samfunnets manglende midler når det gjelder å reagere på det. Å behandle dette problemet på samme måte som fysisk vold, er imidlertid etter min mening verken en god eller effektiv måte å komme problemet til livs.

Hva er det nærmere bestemt ved lovens konstruksjon som gjør at kvinner og menn i praksis kommer så ulikt ut som forsørgere av barn enten de er gifte, ugifte, skilte eller samboende? Det er ikke lett å sammenlikne ulike forhold og situasjoner, her gifte og ugifte mødres situasjon som omsorgsgivere med gifte og ugifte fedre som pengeforsørgere. Mye i vårt samfunn blir imidlertid målt i forhold til penger. Penger er også nødvendig og praktisk å ha for enhver voksen person i vårt samfunn. Jeg vil derfor bruke partenes tilgang til penger som et sammenlikningskriterium. Spørsmålet blir om hver

av partene gjennom sitt arbeid har en sikker tilgang på penger, om pengene er gitt på rimelige vilkår og om beløpenes størrelse er rimelige i forhold til den innsatsen de gjør.

Lovens kriterium for forsørgelse av ektefelle er først og fremst ekteskap. Hva er det med ekteskap som gjør det rimelig å motta mer eller mindre penger på ulike vilkår? Loven selv svarer gjensidighet i forsørgelsen. Jeg har imidlertid vist at denne gjensidigheten ikke er reell, i og med at den ytelsen som vanligvis utføres av kvinner, ikke er begrenset til ekteskap. Pengeforsørgelse i ekteskap og samboerforhold skaper i tillegg avhengighet.

Kvinnens inntreden på arbeidsmarkedet har styrket deres stilling i familien, og en gruppe høyt utdannede kvinner kan antakelig sies å ha reell likestilling også i familiesammenheng. Familien må imidlertid fremdeles antas å være av stor betydning når det gjelder finansiering av kvinners liv, særlig i forbindelse med omsorgsarbeid.³¹ Ekteskap er det sentrale vilkåret for denne overføringen gjennom at retten til godtgjøring for omsorgsarbeid er forsørgelse, noe som fremdeles er begrenset til ekteskapet. Vilkaarene for å være gift vil derfor også være vilkår for selve forsørgelsen og derved finansieringen av omsorgsarbeidet. Er det rimelig å knytte forsørgelse for foreldre som utøver med omsorg for barn, til ekteskap? Hva er så spesielt ved ekteskap som gjør at det skal stå i en slik særstilling?

Rent formelt er det vanskelig å peke ut det som er spesielt for ekteskap utenom selve vielsen. En vanlig forventning er imidlertid kjærlighet og intimitet. Kjærlighet og intimitet blir således i praksis et vilkår for godtgjørelse for omsorgsarbeid. De fleste vil si at kjærlighet ligger utenfor det vi kan styre med viljen. Godtar man reell kjærlighet til ektefelle som vilkår for godtgjørelse for omsorg for barn, vil slik godtgjørelse bli svært usik-

ker. Intimiteten følger normalt kjærligheten, men kan tenkes praktisert som en ren viljesakt. For å få finansiert omsorgen for barn kan det derfor være grunn til å oppføre seg som om det også er kjærlighet ettersom manglende kjærlighet kan være vanskelig å oppdage.

Resultatet kan lett bli et seksualliv bygget på plikt, men forkledd som hengivenhet og kjærlighet. Å praktisere intimitet mot sin vilje for å oppfylle sine plikter overfor barna må ses på som urimelig og uønsket. Når kjærligheten er borte, vil gifte mødre stå overfor et valg mellom å bli i ekteskapet med alt det som dette normalt innebærer av intimitet, og å miste finansieringen av omsorgen for barna.

Separasjon og skilsmisse vil nemlig kunne medføre en reduksjon i levestandard for kvinner i denne situasjonen, og det uavhengig av om det er ektemannen som ønsker skilsmisse og tar initiativet, mens hustruen motsetter seg det, eller det er hustruen som ønsker seg ut av forholdet. På tross av at de risikerer redusert levestandard, er det i dag mange kvinner som tar initiativ til separasjon og skilsmisse.³² Vi må anta at de gjør det fordi det er viktigere for dem å komme ut av samlivet enn å beholde den økonomiske fordelene ekteskapet innebar. Så lenge økonomi er et argument mot å gå ut av ekteskapet, kan vi si at kvinner i noen grad er *avhengige av ekteskapet*. Det er altså snakk om grader av avhengighet, og graden vil variere med hvilken økonomisk evne de selv og ektefellen har. At økonomi er det som holder kvinner tilbake i ekteskapet, viser det forhold at økning i kvinners inntektsnivå sammenliknet med menns inntektsnivå, er det som tydeligst henger sammen med økning i skilsmissemfrekvensen (Binner og Dnes 1998, Smith 2002).

Samboere er i praksis i samme situasjon. Også for dem endres vilkårene for forsørgelse når samlivet opphører.

Gjennom den såkalte gjensidige forsørgelsen gir loven seg ut for å premiere innsats

i form av hus- og omsorgsarbeid. Som vist følger ikke denne innsatsen nødvendigvis av at ekteskap består eller ikke. Det gjør derimot normalt intimiteten. Det loven da faktisk tilgodeser økonomisk, er opprettholdelsen av det intime forholdet som ekteskap normalt er.

Når det gjelder fordelingen av den praktiske omsorgen mellom foreldrene, er noe av problemet at barnevernets logikk og mandat tilsier at omsorg fra én forelder i prinsippet er tilstrekkelig uansett om det er far eller mor, men i praksis altså mor. Problemet er at far og mor blir vurdert som en enhet og at barnevernet på dette grunnlag først reagerer når mødrenes omsorg svikter.

Loven slik den er, skaper mange unødvendige og u hensiktsmessige ulikheter mellom den forelderen som står for det meste av omsorgsarbeidet, som med dagens kjønnsrollemønster er mødrene, kvinnene, og den av foreldrene som har inntektsgivende arbeid, som er fedrene, mennene. Det er ikke vanskelig å konkludere med at kvinnene er i en underprivilegert stilling i forhold til mennene her. Dette er i strid med kravet om likestilling.

Det er altså flere forhold ved familielevgivningen som bidrar til at det oppstår kjønnsroller i familien. For det første er det fedres mulighet til å unndra seg ansvar for barn ved ikke å gifte seg med moren eller på annen måte unngå å påta seg fulle forpliktelser som far. Også skilsmisse har i praksis noe av den samme virkningen for mange fedre. Det er videre et problem at mor og far blir ansett som en økonomisk og praktisk enhet så lenge de er gift eller samboende. Det er tilfelle når det offentlige ikke har systemer som sikrer at hver av ektefellene har en selvstendig økonomi. Den som prioriterer omsorg for barna fremfor egen karriere, mangler de mest elementære økonomiske garantier. At far og mor vurderes under ett er også problemet når det ikke reageres på omsorgssvikt før begge har sviktet.

Reglene for forsørgelse og reglene for omsorg og omsorgssvikt er altså eksempler på at foreldre behandles som en enhet. Mor og far har felles ansvar uten at forholdet dem imellom er gjenstand for nevneverdig regulering og kontroll. Familiens økonomiske levestandard vurderes også under ett, uavhengig av hvordan den faktisk kommer for eksempel kvinner og barn tilgode. Når samfunnet behandler mor og far som en enhet, mister lett en av dem, i praksis mor, helt eller delvis kontrollen med egen økonomi og også i mange tilfeller en rimelig praktisk arbeidsfordeling med omsorgen for barna. Det er mulig for den økonomisk sterkeste forelderen å utnytte den andre.³³

Løsningsforslag

Problemet med at fedre i noen situasjoner formelt sett ikke har fullt ansvar for sine barn, er forholdsvis enkelt å gjøre noe med. Loven kan bestemme at fedre skal ha fullt ansvar for sine barn fra den dagen barnet er født. Når farskap er fastslått, får de fullt foreldreansvar. Det innebærer at ekteskap eller samliv ikke lenger kan være et rettslig kriterium i forhold til spørsmålet om foreldreansvar. I forbindelse med en slik reform kunne det være naturlig at forsørgerplikt foreldrene imellom heller ikke er avhengig av hvilket forhold de har til hverandre, men bare av barnets behov for omsorg og den praktiske muligheten for å imøtekomme det. Dette vil bidra til likestilling mellom foreldrene og mellom barn i og utenfor ekteskap og føre til at de samme reglene kommer til anvendelse overfor alle foreldre som yter så mye praktisk omsorg at det går ut over muligheten til å forsørge seg selv. Enten er forsørgelse på grunn av omsorgen for barna nødvendig, eller så er det ikke nødvendig. Behovet oppstår uavhengig av det forholdet foreldrene har til hverandre.

Dette innebærer at innsats benyttes direkte som rettslig kriterium på dette området. Mødre og fedre i deres roller som foreldre bør ha en økonomi som bygger på den innsatsen de gjør, og ikke på om de er gift, samboende eller ikke. Størrelsen på ytelsene bør altså fastsettes i forhold til det omsorgsarbeidet som utføres. Det bør videregis regler for hvordan betalingen skal skje, samt at det bør gis visse offentlige garantier i tilfelle av mislighold.³⁴

Foreldrene må videre i utgangspunktet ses som to selvstendige subjekter for alle rettigheter og forpliktelser i forhold til barna.³⁵ Dette er komplisert fordi det delvis dreier seg om penger og dessuten om omsorg, som i prinsippet kan kjøpes for penger. Det praktiske spørsmålet i denne sammenhengen blir i hvilken utstrekning foreldre skal ha anledning til å kjøpe seg ut av praktisk omsorgsarbeid, og hvordan det eventuelt må gjøres.

Omsorg for barn er en type arbeid som er så viktig at begge foreldre bør ta del i det. Det kan derfor være viktig å sette grenser for hvor langt foreldre kan foreta en arbeidsdeling seg imellom i forhold til barneomsorg. Det er derved ikke sagt at foreldre ikke i det hele tatt skal kunne praktisere en arbeidsdeling, eller eventuelt sette bort deler av arbeidet til andre. At foreldre foretar en viss arbeidsfordeling er kanskje ønskelig og ikke mer merkelig enn at samfunnets medlemmer forøvrig deler arbeidsoppgaver mellom seg. Problemet i familien i slike situasjoner er først og fremst at den som foretar hus- og omsorgsarbeid, ikke har tilstrekkelig rettslig vern. Samfunnet gir få og dårlige garantier når det gjelder å sikre omsorgsforelderens økonomi. Dersom kravet om likestilling også skal gjelde familien, er det nødvendig å gi garantier når det gjelder omsorgsutøvers økonomiske stilling med hensyn til hvor mye vedkommende har krav på og når det skal betales. I den grad en av foreldrene overlater

noen av sine omsorgsforpliktelser til andre, må det altså gjøres på en skikkelig måte i henhold til rettslige standarder. Det kan for eksempel være gjennom arbeidskontrakt der arbeidstakeren har alle sosiale rettigheter og en sikker rett til godtgjørelse for arbeidet. Det viktige er at dette også må gjelde dersom det er den andre av foreldrene som overtar arbeidet.

Dette vil være et nokså radikalt brudd med en eldgammel kultur som tilsier at det offentlige ikke regulerer forholdet mellom ektefeller. En praktisk innvendig til en slik ordning vil være at ikke alle har råd til å betale ektefellen sin en skikkelig lønn for omsorgsarbeidet. At man ikke har råd til å betale andre for omsorgen av egne barn, er imidlertid et forhold som kvinner lenge har måttet forholde seg til. En mor med mange barn og dårlig utdanning, vil for eksempel ikke ha råd til barnehage. Følgelig vil hun utføre omsorgsarbeidet selv. Et krav om skikkelig godtgjøring også til barnets mor som omsorgsperson vil kunne føre til at heller ikke fedre har råd til å la andre overta omsorgen for sine barn. Følgen vil da kunne bli at også fedre må utføre sin del av omsorgen selv.

Selv om dette området reguleres med henhold til hjemmearbeidendes rettigheter, vil noen velge å se bort fra regelverket og praktisere en arbeidsdeling på tradisjonelle premisser. Uansett om det blir tilfelle, er det viktig at samfunnet angir hva som er normalt og rimelig, og at det på dette grunnlaget er praktisk mulig for partene å ta affære dersom en ektefelle utnytter den andre. Også offentligrettslige regler kan være med på å få folk til å praktisere et mer formelt regelsett. Skattelovgivningen vil for eksempel kunne forutsette at foreldre som oppgir å være hjemme med mindreårige barn, har en skattbar inntekt.

For å bringe barnevernets praksis i overensstemmelse med kravet om likestilling er

det altså nødvendig å omdefinere kravet til omsorg til å gjelde to foreldre. Dette vil dessuten være i overensstemmelse med utvikling av farsrollen generelt og fedres krav om deltakelse i barneoppdragelsen. Det er ikke noe i veien for at samfunnet tar høyde for at barn skal ha to omsorgsgivende foreldre også i praksis.

Barn har rett til kontakt og omsorg fra begge sine foreldre når de har del i foreldreansvaret (barnelova § 30 første ledd). Barn har dessuten også rett til samvær med og omsorg fra foreldre som ikke har del i foreldreansvaret (barnelova § 44 første og andre ledd). Det er altså forutsatt at foreldre i noen utstrekning tar seg av barna sine selv. Det praktiske minimum er i så henseende «vanlig samværsrett» (barnelova § 44 a andre ledd). Når det gjelder familier der foreldrene ikke bor sammen, utgjør «vanlig samværsrett» allerede i dag et praktisk minimumskrav for omsorg for den som ikke bor sammen med barnet (barnelova § 43 andre ledd). For disse foreldrene har forsømmelser som regel blitt påpekt ettersom det innebærer at de ikke gjennomfører fastsatte samvær. Problemet her er imidlertid at det som regel ikke skjer noe som helst om samværsretten ikke praktiseres. Det er ingen måter å tvangsgjennomføre slike samvær på (Haugli 1993).³⁶ Når det gjelder barn som bor sammen med begge foreldrene, vil antakelig verken moren eller barnevernet nå definere det som omsorgssvikt om faren ikke engang overholder et slikt minimum av omsorgsforpliktelser.³⁷ Det kan imidlertid ikke være noen grunn til at gifte og samboende fedre ikke skal ha plikt til å utøve samme minimum av praktisk omsorg for sine barn.

Med utgangspunkt i begge foreldres ansvar for et minimum av praktisk omsorg for sine barn, vil en forsømmelse kunne defineres som omsorgssvikt. Mødre som sitter med hele den praktiske omsorgsbyrden og

kanskje ikke strekker til, vil da kunne be om ulike hjelpetiltak for å få faren til å ta sin del av ansvaret. Dersom han ikke utfører sin del av omsorgen på en skikkelig måte, bør dette altså være noe det kan reageres mot, og i siste omgang en sak for barnevernet. Det kan dreie seg om rådgivning og mekling. Dersom vedkommende forelder etter dette likevel ikke tar seg sammen og oppfyller sine forpliktelser, vil en siste løsning kunne være at vedkommende fradømmes foreldreansvaret, og at dette overtas av en annen ved at det oppnevnes en stedfortreder.

Stedfortrederen vil kunne være et annet familiemedlem eller venn av familien, eventuelt morens ektefelle eller samboer. Hvis slike ikke fins eller ikke er egnet, bør det være samfunnets oppgave å gi støtte til oppdragelsen ved å oppnevne en person som i praksis vil ha en funksjon som likner det vi kjenner som en støttekontakt eller hjelpeverge.

Dersom det fastsettes et minimumsomfang for omsorgsplikt som hver av foreldrene må utøve personlig, må den fastsettes slik at den fungerer også når både far og mor begrenser sin kontakt med barna til dette minimumet. «Vanlig samværsrett» vil kunne være et utgangspunkt for omfanget av denne plikten.

Reaksjonen på omsorgssvikt må altså skje overfor hver av foreldrene for seg og i forhold til deres del av forpliktelsene. Det vil være omsorgssvikt dersom en far eller en mor selv ikke utøver det minimum av praktisk omsorg som barn har krav på. For den som selv ikke utøver halvparten av omsorgen, vil det dessuten kunne være omsorgssvikt dersom vedkommende, for eksempel far, heller ikke betaler skikkelig dersom mor eller en annen overtar noe av hans del. Det vil da også være rimelig å behandle manglende forsørgelse av barnet som omsorgssvikt. Det offentlige må ha ansvar for at det reageres på omsorgssvikt, og dersom omsorgssvikten er vesentlig, vil muligheten

til å bli fratatt foreldreansvaret være aktuell. Er det den praktiske omsorgen som svikter, kan følgen bli at en annen overtar ansvaret. For den økonomiske delen bør det offentlige fungere som garantist direkte. ★

Litteratur

- Becker, Gary S. 1981. *A Treatise on the Family*. Harvard University Press.
- Binner, Jane M. og Dnes, Antony 1998. *Explaining Divorce Rates in England and Wales using a Vector Autoregressive Approach*. Paper presentert på *The International Society for New Institutional Economics*, Paris.
- Brækhus, Hege 1997. Ekteskapsrettens grunnlag. *Lov og Rett* Nummer 1, 63-77.
- Christensen, Lars 2005. Ennå ikke formell likestilling mellom foreldre. *Tidsskrift for kjønnsforskning* 2/2005 (dette nummer).
- Gording Stang, Elisabeth 1995. *Barns rett til foreldre*. Ad notam Gyldendal.
- Haugli, Trude 1993. Samværsrett – samværsplikt? *Retfærd* nr 60 1993, s. 76 flg.
- Pedersen, Eivind 2005. Flere skiller seg. Artikkel av Merethe Ekanger, *Nordlys* 19. april 2005.
- Rokstad, Sverre Hugo 2005. Farskap og DNA-tester. *Nordlys* 15. mars 2005.
- Smith, Ian 2002. European divorce: laws, rates and consequences. I Dnes, Antony W. og Robert Rowthorn (red.): *The Law and Economics of Marriage & Divorce*. Cambridge University Press.
- Ryel, Anne Lise 2000. Riv ruskende Ryel. Intervju med Hege Pauline Hovig, *Nordlys* 8. januar 2000.
- Smart, Carol og Bren Neale 1999. *Family Fragments?* Polity Press.
- Smith, Lucy og Peter Lødrup 1981. *Barn og foreldre*. Grafisk Hus a.s.
- Vigerust, Elisabeth 1998. *Arbeid, barn og likestilling*. Tano Aschehoug.
- Vaage, Odd Frank 2002. Til alle døgnets tider. *Tidsskrift 1971-2000, Statistiske analyser*, Statistisk sentralbyrå.
- Øverli, Bente 1999. Fedrekvote i fokus. *Mannsforskning*, nr. 1.

Offentlige dokumenter

- Konvensjon om beskyttelse av menneskerettighetene og de grunnleggende friheter, av 4. november 1950 med tilleggsprotokoller (Den europeiske menneskerettighetskonvensjon).
- FNs Declaration on Social and Legal Principles relating to the Protection and Welfare of Children, with special reference to Foster Placement and Adoption Nationally and Internationally artikkel 3, vedtatt av Generalforsamlingen i resolusjon 41/85 3. desember 1986

FNs konvensjon om barnets rettigheter av 20. november 1989

Kvinner og menn i Norge 2000, Statistisk sentralbyrå
Lord Chancellor, Domestic Violence. A Guide to Civil Remedies and Criminal Sanctions

NOU 1987:30 Innstilling til ny ekteskapslov del II

NOU 1996:13 Offentlige overføringer til barnefamilier

NOU 1999:25 Samboerne og samfunnet

Ot.prp. nr. 77 (2000-2001) Om lov om endringer i likestillingsloven mv.

Lover

Arbeidsmiljøloven 4. februar 1977 Nr. 4

Barnelova 8. april 1981 Nr. 7

Barnevernloven 17. juli 1992 Nr. 100

Bidragsinnkrevingsloven 9. desember 1955 Nr. 5

Bioteknologiloven 5. desember 2003 Nr. 100

Ekteskapsloven 4. juli 1991 Nr. 47

Folketrygdloven 28. februar 1997 Nr. 19

Forskutteringsloven 17. februar 1989 Nr. 2

Grunnloven 17. mai 1814

Likestillingsloven 9. juni 1978 Nr. 45

Lov om Fattigvæsenet 19. mai 1900 Nr. 1

Menneskerettighetsloven av 21. mai 1999 Nr. 30

Avgjørelser

Klagenemnda for likestilling sak nr.

- 3/2000

- 10/2001

- 11/2003

- 1/2004

- 13/2004

Fotnoter

- 2 Kvinner i Norge tjente ca. 58 % av det menn tjente i 1998 (Kvinner og menn i Norge 2000, tabell 7.1). Dette skyldes både at de arbeider kortere periode enn menn og at de lønnes dårligere. Begge forhold har imidlertid nær sammenheng med at mødre ser på seg selv som primære omsorgspersoner for sine barn.
- 2 For dette arbeidet ble han tildelt Nobelprisen i økonomi for 1992.
- 3 Også reglene om fødsels- og omsorgspermisjon har kjønnsspesifikke trekk. Når jeg ikke vil ta opp dette i denne artikkelen, skyldes det bl.a. at jeg anser det for å være et mer anerkjent problem som har vært behandlet på en konstruktiv måte av andre, for eksempel av Elisabeth Vigerust (Vigerust 1998, punkt 16.3.4).
- 4 I FN's barnekonvensjon fastslås prinsippet om barnets beste (Art. 3). I samme konvensjon finner vi prinsippet om anerkjennelse av begge foreldres rett til ansvar for barnets oppdragelse (Art. 18). Konvensjonen skal gjelde som norsk lov og i tilfelle av motstrid med andre lover gå foran (menneskerettighetsloven 1999 § 2 nr. 4 se § 3).
- 5 En av de siste lovene som ga rettigheter på grunnlag av kjønn, var Grunnloven § 6 som før endringen av 1990 bare ga menn arverett til tronen.
- 6 Graviditet og fødsel har hos oss tidligere blitt behandlet som indirekte diskriminering. I overensstemmelse med EU-retten er likestillingsloven endret slik at diskriminering på grunnlag av graviditet og fødsel nå regnes som direkte diskriminering og er derfor ulovlig uten unntak (Ot.prp. nr. 77 (2000-2001), punkt 6.3.2). Vi har altså gått over fra å si at forskjellsbehandling av gravide kvinner i forhold til ikke gravide menn er basert på at de lever ulike liv, til å si at slik forskjellsbehandling rett og slett er basert på at de er av forskjellig kjønn.
- 7 Unntatt er de indre forhold i trossamfunn (likestillingsloven § 2 første ledd).
- 8 Klagenemnda for likestilling har behandlet en rekke slike saker (Klagenemnda for likestilling sak nr. 3/2000, 10/2001, 11/2003 og 13/2004).
- 9 Det kan diskuteres om likestillingsloven gjelder Stortingets lovgivende arbeid. Dette kan også ses på som et spørsmål om likestillingsloven i forhold til andre lover er en *lex specialis* (Klagenemnda for likestilling sak nr. 1/2004 og Vigerust 1998, kapittel 8).
- 10 Det er klare ulikheter mellom kjønnene når det gjelder husholdsarbeid og deltakelse i inntektsgivende arbeid. I år 2000 brukte kvinner mellom 16 og 74 år gjennomsnittlig 3 timer og 56 minutter på husholdsarbeid pr. dag, mens menn brukte 2 timer og 41 minutter. Samme år brukte de samme kvinnene 2 timer og 59 minutter på inntektsgivende arbeid, mens mennene brukte 4 timer og 34 minutter (Vaage 2000, tabell 3.1. og 2.1). Forskjellene er antakelig større dersom utvalget begrenses til mødre og fedre med små barn. 98 % av mødrene med barn mellom 0 og 6 år brukte tid på rent omsorgsarbeid, i gjennomsnitt 2 timer og 29 minutter pr. dag, mens 81 % av fedrene brukte tid på slikt arbeid, i gjennomsnitt 1 time og 35 minutter (Våge 2000, s. 34 – 35).
- 11 Tidligere likestillingsombud Anne Lise Ryel uttalte i intervju i forbindelse med at hun avsluttet arbeidet som likestillingsombud at «kjernefamilien legger føringer som skaper ulikheter mellom kjønnene.» (Nordlys 8. januar 2000).
- 12 Mange menn ser ut til å mene at det er de som er underprivilegert i familiesammenheng. Klagenemnda for likestilling har for eksempel en del saker fra fedre, men få fra mødre. Her er det imidlertid den eventuelle sammenhengen mellom den rettslige reguleringen av foreldrerollen og kvinners situasjon som det generelt sett underprivilegerte kjønn jeg prøver å komme på sporet av.
- 13 Det vil da bli samsvar mellom juridisk og biologisk morskap. Eggdonasjon er forbudt i Norge (bioteknologiloven 2003, § 2-18 første ledd).
- 14 Dette er den såkalte *pater est*-regelen, *pater est quem nuptiae demonstrant*.
- 15 Det kan også skje gjennom donasjon av sæd til par (bioteknologiloven kapittel 2). Fra 1. januar 2005 er det slutt med muligheten for anonym sæddonasjon (bioteknologiloven § 2-7, se § 7-6). Det betyr

- at når barnet blir 18 år, har det rett til å få vite hvem den biologiske faren er.
- 16 Dette er en løsning som Sverre Hugo Rokstad går inn for (Rokstad 2005).
 - 17 Barnet har dessuten arverett etter faren, men det er av mindre betydning i denne sammenheng.
 - 18 FNs barnekonvensjon forbyr diskriminering av barn bl.a. på grunnlag av foreldrenes status (Art. 2). Konvensjonen gjelder som norsk lov og skal i tilfelle av motstrid med andre lover gå foran (meneskerettighetsloven § 2 nr. 4 se § 3).
 - 19 Lars Christensen er nestleder hos Likestillingsombudet.
 - 20 Ugifte fedres mulighet for valg av ansvarsgrad for sine barn kan også tenkes å påvirke menns seksuelle adferdsmønstre. Det er en kjent sak at kvinner risikerer mer ved sine seksuelle forbindelser med menn, enn omvendt. Det er rett og slett bestemt i loven. Jeg ser imidlertid ingen grunn til at loven skal bygge opp under denne forskjellen.
 - 21 Ved mislighold kan imidlertid også bidrag fastsettes og tvangsinnføres fra foreldre som bor sammen (barnelova § 67 første ledd andre punktum). Denne muligheten er imidlertid upraktisk å anvende fordi kravet må fremmes av en av foreldrene på vegne av barnet, og par som bor sammen fører nødvendigvis prosesser mot hverandre.
 - 22 Se note 1.
 - 23 Par med barn mellom 0 og 6 år hadde 91 % og par med barn mellom 7 og 19 år 109 % av disponibel gjennomsnittsinntekt for alle husholdninger i 1994 (NOU 1996:13, tabell 4.6.1).
 - 24 Enslige forsørgere hadde i 1994 75 % av disponibel gjennomsnittsinntekt for alle husholdninger (NOU 1996:13, tabell 4.6.1).
 - 25 Avtale mellom partene er tilstrekkelig tvangsgrunnlag når det foreligger samlivsbrudd (bidrag-sinnkrevingsloven § 4 andre ledd).
 - 26 På engelsk brukes ordet «dependents» om kvinner og barn som mottar forsørgelse i ekteskap.
 - 27 I tidligere tider da familieforsørgelse var av større betydning enn nå, var forsørgelse først og fremst regulert gjennom sosiallovgivningen (lov om Fatigvæsenet §§ 1 og 2).
 - 28 Se sitatet ovenfor.
 - 29 Konvensjonen gjelder som norsk lov og skal i tilfelle av motstrid med andre lover gå foran (meneskerettighetsloven § 2 nr. 4 se § 3).
 - 30 En av dem er hensynet til familiens samlede økonomi. Den tilsier arbeidsdeling mellom ektefellene (Becker, 1981).
 - 31 Sentralt i denne antakelsen står den store ulikhet i inntekter kvinner som gruppe fremdeles har i forhold til menn som gruppe, se note 1.
 - 32 Ifølge Eivind Pedersen hos Fylkesmannen i Troms, søker kvinner separasjon nesten dobbelt så ofte som menn (Nordlys 19. april 2005).
 - 33 Den rettslige reguleringen av arbeidsforhold skal forebygge tilsvarende tilstander i forholdet mellom arbeidsgiver og arbeidstaker (arbeidsmiljøloven kapittel X og XI).
 - 34 Enslige forsørgere har allerede en viss garanti gjennom overgangsstønad og forskuttering av underholdsbidrag (forskutteringsloven).
 - 35 Den såkalte fedremåned (folketrygdloven § 14-10), kan ses under synsvinkelen far som selvstendig rettssubjekt og viser at separate rettigheter for foreldre er en effektiv måte å motvirke kjønnsroller i familien på. Før ordningen ble innført i 1993 var det om lag 1,5 % av fedrene som tok ut omsorgspermisjon. Av menn som ble fedre i 1995 benyttet 78 % seg av retten til lønnet permisjon, noe som må forklares med at mødrene ikke hadde anledning til å overta denne rettigheten (Øverli 1999).
 - 36 Omfanget av samværet har betydning for bidrags størrelse (barnelova § 54 a første ledd).
 - 37 At noen fedre yter mindre direkte omsorg for sine barn mens de er gift enn etter at de blir separert eller skilt, framkommer i en engelsk undersøkelse (Smart og Neale 1999, s. 59).

306,874

adoptivbarn
menn
omsorg

(a)

2.106-111

 INTERVJUintervju med
HELENE AARSETH INTERVJUET AV BERET BRÅTEN

Omsorg – noe kvinner kan og menn kan lære?

I 1998 ble det fra Barne- og familiedepartementets side aktivt åpnet for at enslige kunne adoptere barn her til lands. Over hundre enslige kvinner hadde adoptert før den første enslige mannen ble adoptivfar.¹ I vinter dro André Granaas til Kina for å hente adoptivsonnen. Ukebladet Kvinner og Klær var med på turen. Vel hjemme igjen med en liten gutt, sier den nybakte pappaen til ukebladet: «[...] nå skal jeg nyte tida med ham, og bevise at en mann kan gjøre dette like bra som en kvinne».²

Er det overhodet mulig å tenke omsorg uten å knytte det til kjønn, og da som regel til mødre? Vi spør Helene Aarseth som er stipendiat ved Senter for kvinne- og kjønnsforskning ved Universitetet i Oslo. Hun arbeider med en doktoravhandling om par som deler omsorgs- og husarbeidet i familien likt. Hennes doktorgradsarbeid inngår også i det nordiske prosjektet «Velferd, maskulinitet og sosial innovasjon», der 50 menn som bidrar mer i husholdet enn gjennomsnittet, er intervjuet.

– Det pågår et nybrottsarbeid i forhold til det å være foreldre nå, sier Aarseth, og studerer oppslaget om den enslige adoptivfaren og hans sønn. – De siste ti årene har vi fått full trøkk og økt bevissthet rundt at far ikke lenger skal være fraværende, men nærværende. Den fraværende faren framstår i dag som en håpløst gammeldags figur. Og jeg tror ikke at så mange fedre som lever sammen med mor, ville snakket om å gjøre foreldreskap like bra som en kvinne. Men denne adoptivfaren er enslig. Jeg antar at han er blitt nøye gransket og utforsket før han fikk tillatelse til adopsjon. Derfor er han kanskje ekstra opptatt av å understreke og bevisse at dette klarer han.

Foto: Nina Strand

Hva skjedde med far?

Hva har skjedd med far i løpet av et par tiår? Han er blitt nærværende, framhever Helene Aarseth. Kanskje har Mannsrolleutvalget noe av skylda. De foreslo i sin tid at det skulle innføres en særskilt pappapermisjon. Fedrekvoten – som utgjør fire uker av den samlede foreldrepermisjonen – ble vedtatt av Stortinget med virkning fra 1. april 1993. Ti år seinere er det 90 prosent av fedrene med rett til foreldrepermisjon, som tar ut sine fire uker. Tidsnyttingsundersøkelser viser dessuten at menn utfører om lag 40 prosent av det samlede husholdsarbeidet (omsorgs- og husarbeid til sammen). Økningen er om lag

ti prosent på tre tiår. Pioneren innenfor norsk mannsforskning, Øystein Gullvåg Holter, kaller det som har skjedd en stor omveltning i folks dagligliv. Helene Aarseth er enig. – Noen kvinner opplever at det fokuseres for mye på fars bidrag i omsorgen for barn. Før har han nesten ikke bidratt noe i den daglige omsorgen, og når han så bidrar litt – så huses det opp som noe helt fantastisk. Jeg kan forstå den reaksjonen. Samtidig er det liten tvil om at det har skjedd store forandringer. De fedrene jeg intervjuer som ledd i mitt doktorgradsprosjekt er veldig bevisste at de skal være pappa på andre måter enn deres fedre var for dem. Noe som også bekreftes av flere andre studier av unge fedre.

Omsorg – nedfelt i det kvinnelige?

Helene Aarseth er opptatt av hvordan endringer i utøvelsen av farskap er en viktig del av endringene i foreldreskap, og av hvordan de to endringsprosessene dels er vevet inn i hverandre, dels påvirker hverandre. – Når far kommer mer på banen, bidrar det til å problematisere og aktualisere omsorg som en naturlig egenskap ved mor. Omsorg har, så lenge det har vært knyttet ensidig til kvinner, både vært usynliggjort, devaluert og betraktet som noe høyverdig, mener Aarseth. – Omsorg er tradisjonelt betraktet som nedfelt i det kvinnelige, dermed er det heller ikke oppfattet som noe som må læres. Når man skifter tekstbehandlingsprogram på jobben, tilbys man flere timer med kurs. Men når man blir foreldre, er det liksom noe man (og da særlig hvis man er kvinne) antas å ha i genene. Med mennenes økte deltakelse i omsorgsarbeidet tydeliggjøres det at også omsorg er en type kompetanse som må læres, og at det er et sosialt fenomen. Det er positivt, fastslår hun, og fortsetter: – Jeg mener ikke å si at kvinner har skylden for alt som har vært galt i omsorg for barn. Men det er destruktivt for foreldrerollen dersom kvinner nærmest automatisk forventes å være vellykkede mødre, og omsorg knyttes til noe diffust kvinnelig-naturlig. Det er sunt at omsorg i nære relasjoner i økende grad tas

tradisjonelle kvinneblader, men også aviser, TV og radio tematiserer stadig barn og barneoppdragelse. Noen mener dette er en form for intimisering og trivialisering av det offentlige rommet. Helene Aarseth deler ikke den oppfatningen. – Når en avis som Aftenposten skriver om håndtering av familierelasjoner etter samlivsbrudd, bidrar det til å anerkjenne dette som viktig i livene våre, sier hun. Samtidig har Aarseth innvendinger mot mediens tendenser til krisemaksimering, og deres moraliserende pekefinger mot manglende grensesetting og foreldre som ikke bruker nok tid på barna sine. – Det finnes en generell forfallsdiskurs knyttet til foreldreskap, som dekker over store omforminger av relasjonen mellom foreldre og barn med nye utfordringer og nye muligheter. For til tross for at både mor og far bruker mer tid på lønnsarbeid enn før, øker også tiden brukt til omsorg for barn. Det som reduseres er tid brukt til husarbeid. Omsorg forstås og praktiseres annerledes enn før, og dette er noe forskningen enda ikke har fått helt grep om, påpeker hun.

Endringslokomotiver?

I sitt doktorgradsarbeide intervjuer Aarseth ni par, der mennene deltar mer enn gjennomsnittet i omsorg og husarbeid. Hun intervjuer kvinner og menn hver for seg. Noen av mennene intervjuet hun også tidlig på 1990-tallet.

Omsorg har, så lenge det har vært knyttet ensidig til kvinner, både vært usynliggjort, devaluert og betraktet som noe høyverdig.

ut av det private og både problematiseres og diskuteres i det offentlige rom.

Diskusjoner om grensesetting, pottetrening og hvordan takle en 14-åring i puberteten er ikke lenger forbeholdt familieselskaper og særskilte bøker om barneoppdragelse. Ikke bare

Den gangen var de nybakte papper som hadde tatt ut foreldrepermisjon ut over de fire ukene som var forbeholdt dem. Nå er barna blitt 10-15 år gamle. Alle parene er høyt utdannede middelklassepar. – Tidsnyttingsundersøkelser viser at dette er en sosial gruppe som i større

grad enn andre praktiserer en form for like-
deling av omsorgs- og husarbeid. Det er ikke
sikkert at dette er en modell som kommer til
å slå igjennom på samme måte i andre sosiale
grupper, og det er heller ikke sikkert at utvik-
lingen i middelklassefamilier bare vil forsette
som et lokomotiv på sporet mot stadig økende
grad av likestilling. Men godt hjulpet av media
og av kjønnsforskningen har de fedrene som
deltar mye i omsorgen for barna, et positivt
hegemoni. Menn som ikke bruker mye tid på
barna sine, må virkelig begrunne det.

I 2003 intervjuet Aarseth også en gruppe
unge fedre som jobbet offshore på oljeplatt-
former. Sistnevnte har en arbeidsorganisering
som innebærer at de er tre uker på jobb på
plattformen og så tre uker hjemme. – Fedrene
fortalte hvordan de i de tre ukene hjemme
hadde hovedansvaret for barn og husarbeid.
De bakte brød og de fulgte barna til skole og
barnehage. Slik brøt de radikalt med kulturen
på plattformen, som ble beskrevet som ganske
macho. Derfor snakket de også lite om hva de
gjorde hjemme når de var på jobb. De levde ett
liv på plattformen og ett annet liv hjemme, sier
sosiologen. Hun oppfatter mennenes satsing
på omsorg og husarbeid både som selvvalgt og
som en dyd av nødvendighet. – Dels skyldes
dette valget at de opplevde arbeidet hjemme
som noe meningsfullt turnusordningen ga
dem en unik anledning til å delta i. Samtidig
ble det forventet at de stilte opp når de kom
hjem. De hadde partnere som jobbet fulltid og
som hadde alt ansvaret hjemme når mannen
var på jobb i Nordsjøen. Når mennene så kom
hjem, var det deres tur til å involvere seg og
ta ansvar. Dette samspillet mellom nye krav
utenfra og en personlig motivasjon innenfra
gjenfinner jeg hos mennene jeg nå intervjuer.

Er far mors lærling?

Hva er det egentlig fedre gjør når de utfører
omsorg, det samme som mor – eller noe helt

eget? Dette drøftes blant annet i Monika
Andersens hovedoppgave om menn som
er mottakere av kontantstøtte.³ De utgjør
mindre enn fem prosent av alle kontantstøt-
temottakere. Andersen intervjuer ti av dem,
og finner blant annet at de er opptatt av at
de gjør ting annerledes enn mor. Flere legger
vekt på at mor er mer forsiktig, mer nervøs
på barnas vegne, at hun duller mer og ikke
setter så klare grenser. De mener ikke nød-
vendigvis at hun gjør det feil. Men de gjør
det i alle fall annerledes.

– Jeg er skeptisk til den retorikken, sier
Aarseth. – For menn har heller ikke noe spe-
sielt omsorgs-gen de kan trekke på. Alt snakk
om å gjøre dette på sin måte dekker over at
både menn og kvinner har behov for å lære,
og at omsorg handler om kompetanse. Jeg
tolker snakk om å gjøre det på sin måte som
en form for motmakt retorikk, som ledd i
å gjøre omsorg til sitt. Menn vet at de er
på bortebane og reagerer med å ville gjøre
omsorg til «sitt», i stedet for å fokusere på at
de vil gjøre omsorg på nye måter innenfor
nye rammebetingelser.

Er vitaminer eller relasjoner viktigst?

Så hva er det de gjør? En innfallsvinkel til å
utforske det er maten. Offshorefedrene snak-
ker om å bake brød. Fedrene i den nordiske
undersøkelsen er også opptatt av matlaging.
Sammen med den danske forskeren Bente
Marianne Olsen har Aarseth med utgangs-
punkt i noen menns strategier i forhold til
mat, undersøkt endringer i familien og i
kjønnsarbeidsdelingen.⁴ – Både kvinner og
menn beskriver maten som noe som skaper
sammenheng og bidrar til å opprettholde
familien. Måltidene er et sted for nærhet og
intimitet, sier Aarseth. Tradisjonelt er mat
knyttet til kvinner og det kvinnelige. Men
bildet er ikke lenger entydig. – Blant dem

vi intervjuer beskrives maten både av menn og kvinner som et felles prosjekt. Slik er det også i familiene hvor kvinnen tilskrives en status som ekspert og ansvarlig på kjøkkenet, forteller Aarseth.

Riktignok trekker de fleste familiene på en fortelling om kvinnen som matens skaper og vokter, slik også sosialantropologen Jorun Solheim beskriver det med utgangspunkt i

er den et prosjekt i seg selv, hvor man kan organisere ting på nye måter, på linje med prosjekter på jobben, forteller Aarseth.

Maten blir et felt for endring, også i forhold til hva som ligger i omsorg. – Vi mener ikke med dette å si at kvinnene representerer noe gammeldags, mens mennene står for det nye og moderne. Men det er spennende å utforske hvordan mennenes inntreden på

Det er spennende å utforske hvordan mennenes inntreden på et felt der de i utgangspunktet er den andre, kan skape endring.

norske middelklassefamilier: at kvinnen er forbundet med maten ikke bare gjennom kjønnsarbeidsdelingen, men også symbolsk og kulturelt. Slik det kommer til uttrykk når danske «Tine», i Aarseth og Olsens undersøkelse, sier: «Jeg tror, at der er et eller andet instinkt om at mor tager sig lidt mere af børnene. Det er ikke fordi far ikke er god nok, men jeg tror nok børnene føler lidt mer, at moren pusser og tager sig af og sørger for mad.»

Aarseth og Olsen beskriver dette som en oppfatning som ikke lenger er fullt ut representativ. Den sterke forbindelsen mellom kvinner, mat og omsorg utfordres – både av kvinner og menn. – Samtidig har de ofte litt ulike innganger til dette endringsarbeidet. Flere kvinner forteller om mat i lys av egen dårlig samvittighet; at de ikke får tid nok til dette eller at maten barna får ikke er ernæringsmessig god nok. Til sammenligning skaper noen menn nye fortellinger og praksiser om forholdet mellom mat og kjønn. De skaper fellesskap rundt selve matlagingen ved å invitere barn og venner til å delta. De får et relasjonsorientert forhold til mat, som også tilgodeser barnas behov. De beskriver matlaging som avkobling og avstressing. Maten er dels et sted hvor man kan koble av og skape en overgang mellom arbeid og familie, dels

et felt der de i utgangspunktet er *den andre*, kan skape endring. De har større frihet til å løsrive seg fra tradisjonelle forestillinger om omsorg som er knyttet til det kvinnelige, poengterer Aarseth.

Omsorg – et dårlig begrep for foreldreskap?

For hva ligger i omsorgsbegrepet, egentlig? Helene Aarseth mener de ord og begreper som finnes for å beskrive forholdet mellom foreldre og barn, ikke dekker hva dette dreier seg om.

– Omsorg er et begrep jeg knytter til febermål, kald klut på panna og varm kakao. Så har vi ordet oppdragelse, som er knyttet til tradisjonell grensesetting og å lære å takke for maten. Barnetilsyn og barnepass lyder veldig instrumentelt, mens et begrep som sosialisering blir litt abstrakt i forhold til å beskrive det som skjer mellom foreldre og barn. Vi mangler sosiologiske begreper for å beskrive det som skjer i den relasjonelle gjensidigheten mellom foreldre og barn i det senmoderne samfunnet, det som skjer mellom den «naturlige kjærligheten» og den mer samfunnsmessige «oppdragelsen». Dette er noe jeg drøfter i avhandlingen min, og der er jeg foreløpig langt fra å konkludere.

Menn og kvinner i samme skvis?

Mennene Aarseth har intervjuet både nå og tidlig på 1990-tallet, hadde for ti år siden en aktiv rolle i familien, men det var kvinnen som hadde overoppsynet. Det var hun som planla hvordan ungen skulle være utkledd når det var karneval i barnehagen – og hva de skulle gi bort når det var bursdager. I dag er ikke dette lenger så tydelig. – Når mennene nå snakker om sin relasjon til barna, er det ganske fjernt at de skulle ha en annen relasjon til dem enn det moren har. Der de i 1990 var opptatt av å understreke sin spesielle relasjon til barnet, snakker både mor og far nå ut fra en «tatt for gitthet» om at de har en lik posisjon som foreldre.

For mennene i Aarseths undersøkelser har det å ta ut mer foreldrepermisjon enn gjennomsnittsmannen, innledet en type varig likedeling av omsorgsansvar. Om dette er et generelt mønster vites ikke. Men det er i alle fall et spørsmål som Berit Brandth og Elin Kvande reiser i sin bok *Fleksible fedre*. Her intervjuer de unge fedre med foreldrepermisjon. Ett av spørsmålene forfatterne stiller er om pappapermisjonen bare representerer et hyggelig avbrekk fra et «grådig» arbeidsliv, som ellers utgjør primæraktiviteten, eller om det skaper varige endringer i mennenes forhold til arbeid og familieliv? Helene Aarseth mener dette er et spørsmål som ikke bare er aktuelt for menn, men som også er aktuelt for kvinner i såkalt «grådige» jobber, det vil si jobber som krever sin mann og kvinne ut over en 9–16-tilværelse. – Jeg tror at mange kvinner i denne type jobber også opplever foreldrepermisjonen som en hyggelig mulighet til å gjøre noe annet en periode, som et avbrekk. Antakelig er det en viktig årsak til at det også i denne gruppen kvinner er mange som tar ut all permisjonen, med unntak av de fire ukene forbeholdt far. Den delen av arbeidslivet hvor de begynner seg er fortsatt organisert etter en

tradisjonell familiemodell med mannlig forsørger og hjemmевærende kone. Så det er et ganske tøft endringsarbeid disse kvinnene og mennene driver, sier Aarseth.

Hvem er fars forbilde?

Hvis menn ikke har egne fedre som forbilder – hvem er så deres rollemodeller? Hvem lærer de omsorg av? Flere studier av barn i barnehagealder viser svært kjønnsstereotype bilder. Mens guttenes lek er full av action, er jentenes lek bygget på det relasjonelle – med rollespill og lange opphold i «dukkekroken». Men det er disse guttene som et par tiår seinere, er opptatt av å være omsorgsfulle og nærværende fedre. – I tillegg til at flere etter hvert vokser opp med relativt likestilte foreldre, tror jeg mange par lærer mye av hverandre. Når de i større grad deler på ansvar og oppgaver er også rommet for å diskutere større. Det skjer mye i det moderne parforholdet og i venne- og kjærestefasen. I denne fasen utvikles en form for omsorgsorientering der kjønnene har mer eller likestilte roller, sier Helene Aarseth.

Kanskje lærer de noe som de så forvalter videre på eget vis. Kanskje bidrar moderne farskap til å endre foreldreskap på måter vi enda bare ser konturene av. ★

Fotnoter

- 1 <http://www.bufetat.no/?module=Articles;action=Article.publicOpen;ID=2466>
- 2 Kvinner og Klær 17/2005
- 3 Monika Andersen: «Kontantstøttepappaen – særing eller mors lærling?» Hovedoppgave i sosiologi. Universitetet i Oslo, 2002
- 4 Les Aarseth og Olsen: «Normale menn i arbeid og familie. Medvirkende maskuliniteter eller agenter for sosial forandring?» her: <http://www.kvinfo.su.se/lankar/mansforskning%20konf%20-%20Aarseth%20Olsen.pdf>

a

2.12-115

306,874
etniske minoriteter
fedre
menn

KOMMENTAR

VED THOMAS MICHAEL WALLE

adr. 2. [132]

Minoritetspappaer i fedrekvotens tidsalder

I forbindelse med mitt doktorgradsprosjekt har jeg de siste årene fulgt en gruppe menn i Oslo-området med pakistansk bakgrunn. De fleste mennene er i alderen 20-40 år, og møtes jevnlig for å spille eller se på cricket, eller omgås sosialt i andre sammenhenger. Aldersmessig sammenfaller disse mennene med den gruppen av menn i samfunnet som vies størst oppmerksomhet i diskusjoner om «den nye norske mannen»: Menn som nylig har blitt fedre eller som i nær framtid vil komme til å bli det.

Fedrekvoten ble innført i Norge i 1993, og et drøyt tiår senere går diskusjonen blant politikere, forskere, aktivister og andre om det er tid for nye velferdsreformer, med en

ytterligere forlengelse av den farseksklusive delen av foreldrepermisjonen. Innføring av fedrekvoten har hatt den nærværende far som målsetning, og forskere har følgelig rettet sitt blikk mot hvordan menn i Norge utøver sitt faderskap i lys av dette (se bl.a. Brandth og Kvande 2003). Kunnskapen om menn med innvandrerbakgrunn som fedre er imidlertid begrenset. Det har vært lite konkret forskning om dette, særlig med et eksplisitt kjønnsperspektiv, og minoritetsfedre er også dårlig representert i Brandth og Kvandes store undersøkelse (Brandth og Kvande 2003).

Det er nødvendig å påpeke at det innenfor en etnisk gruppe av en viss størrelse vil

eksistere flere mannsidealer som gruppens medlemmer slutter opp om, samt at man vil finne et mangfold av faktiske mannspraksiser. Disse mannspraksisene er heller ikke snevert definert av den etniske tilhørigheten, men må sees i relasjon til generelle diskusjoner om kjønn og mennenes posisjon på en rekke dimensjoner i det norske samfunnet (Walle 2004). Samtidig hevder Annick Prieur at det er på familien og kjønnets område at forskjellen mellom det norske samfunnet og de ulike innvandrergруппene er størst (Prieur 2004). I denne sammenhengen er det da relevant å spørre om de fars- og omsorgspraksiser som finnes innenfor grupper av innvandrerbefolkningen, er vesentlig forskjellig fra de fars- og omsorgspraksiser som finnes i majoritetsbefolkningen.

Undertegnede har selv begrenset kjennskap til minoritetsmenns farspraksiser som spesifikt felt, men mine mannlige informanter er i stor grad også fedre, og jeg har i mitt materiale både konkrete observasjoner av relasjoner mellom fedre og deres barn, samt utsagn om barn som dukker opp i ulike situasjoner. Jeg ønsker følgelig å avlede noen trekk basert på mine studier blant menn med pakistansk bakgrunn i Oslo.

Pakistanske farspraksiser

Det første som må sies er at de fleste mennene ser sin rolle som far som en vesentlig del av deres liv, og som en rolle som gir dem en stor grad av anerkjennelse innenfor det miljøet av norskpakistanere de ferdes i. Det er samtidig tydelig at arbeidsdelingen mellom kjønnene, der mannen er den primære forsørgeren, er et relativt generelt trekk blant norskpakistanere. Det betyr imidlertid ikke at menn ikke anser sin rolle som omsorgsperson som viktig, samtidig som det varierer hvorvidt også kvinnen bidrar som familiefor-sørger. Likefullt er det slik at arbeidsdelingen

mellom kjønnene bidrar til at menn med pakistansk bakgrunn i langt mindre grad enn for befolkningen totalt benytter seg av fedrekvoten eller muligheten til ytterligere foreldrepermisjon.

Det ligger et farlig implisitt argument i diskusjonen om menns bruk av foreldrepermisjon, at de menn som ikke ønsker eller evner å ta ut fedrekvoten, i mindre grad er opptatt av sin rolle som omsørger enn de som benytter seg av disse permisjonsrettighetene. Jeg tror det generelt er grunn til å være skeptisk til slike enkle antagelser, og mer spesielt er det grunn til å advare når slike antagelser rammer etniske minoriteter hvis sosioøkonomiske plassering i samfunnet ikke kun er et resultat av individuelle forhold, men også av strukturelle begrensinger som rammer gruppen som helhet. Det faktum at mange norskpakistanske menn er selvstendig næringsdrivende, dobbeltarbeidende, har ugunstig arbeidstid og hjemmenværende eller deltidsarbeidende hustruer – forhold som ifølge Brandth og Kvande (2003) disponerer for mindre bruk av foreldrepermisjon – er ikke kun gitt av deres pakistanske bakgrunn, men er påvirket av et samspill mellom samfunnsmessige begrensinger (det kan være vanskelig, eller oppleves som vanskelig, å få «vanlig» lønnsarbeid) og kulturelle tradisjoner.

Dette fører igjen til at den manglende bruken av fedrekvoten kan skygge over en langt større variasjon av potensielle farspraksiser blant norskpakistanere enn det vi ser blant personer fra majoritetsbefolkningen som har tilsvarende arbeidssituasjon. Videre er det et poeng at det blant mange norskpakistanske menn synes å være en oppfatning om at fars omsorgsrolle blir viktigere når barnet blir eldre. Jeg skal vokte meg for å generalisere om dette, men den fysiske intimiteten og den kjærlige omgangen som pakistanske menn har med egne, og med venner og slektningers, barn, bryter i det

minste med stereotypien om den norske, fraværende og noe stive faren fra «gamle dager». Når den mannlige vennekretsen er samlet, for eksempel i et privat hjem eller på cricketbanen, og en av mennenes yngre sønner eller døtre er tilstede, blir de kost med, holdt rundt og gitt en kjærlig oppmerksomhet. Dette henger trolig sammen med at den fysiske intimiteten blant mennene selv er tydelig i de fleste situasjoner; kroppskontakt er et viktig signal om anerkjennelse og gjensidig respekt. Det er relativt vanlig å ta med de små barna på cricketkamper selv om voksne kvinner er så godt som fraværende. En typisk cricketkamp kan vare i fem-seks timer, og det er fascinerende å se hvordan barna utfolder seg og ivaretas innenfor en slik sosial situasjon. Det er alltid noen som har tid til å leke, tulle og prate.

Grenseoppganger mot hva som anses som kvinner og menns oppgaver kommer likevel til uttrykk i visse situasjoner. I forbindelse med en TV-sendt cricketkamp var en far til stede med sin to år gamle sønn. I lang tid ble gutten underholdt av faren eller de andre mennene som var samlet, men en cricketkamp er lang, og gutten ble etter hvert både sliten, sulten og ville hjem. Noen kjeks ble funnet fram, men var ikke egnet til å tilfredsstille gutten (først lenge senere ble det bestilt pizza). I løpet av de ca. seks timene som far og sønn var der, falt det ikke faren inn å sjekke sønnens bleie, som trolig ble godt fylt etter hvert. En annen mann beskrev som sin viktigste rolle i forhold til barna, at han var den som kunne irettesette. Ifølge ham kunne ikke moren kjefte, fordi hun var sammen med barna hele dagen. Så når han kom hjem, ofte sent på kvelden, kunne han skjenne på barna for noe de hadde gjort tidlig på dagen. Selv om begge disse mennene uttrykker en mild omsorg overfor barna i mange situasjoner, ser de følgelig sine oppgaver som delvis forskjellige fra morens oppgaver.

Enkelte hevder imidlertid at dette er et område hvor det vil komme store endringer. En mann som selv har vokst opp i Norge og er gift med en norskpakistansk kvinne som er født i landet, svarte slik da jeg spurte om han hadde vært hjemme med barna: «Selvsagt!» Han utdypet dette med å si at etter hvert som flere norskpakistanske kvinner deltar i arbeidslivet, vil det bli mer naturlig for mennene å benytte seg av permisjonsordningene.

Endring og kontinuitet

Det er følgelig mange forhold som må tas med i betraktningen når minoritetspappaer skal analyseres. Det er viktig å legge merke til at den nærheten som fars deltagelse i småbarnsomsorgen antas å resultere i, på mange måter er tilstede blant norskpakistanske menn uavhengig av foreldrepermisjon (selv om de tette familiebandene som eksisterer i mange innvandermiljøer blir sett på med en viss skepsis i samfunnsdebatten). Gradvise endringer i de arbeidsmulighetene som menn og kvinner med innvandrerbakgrunn har i Norge, vil kunne få konsekvenser for hvor mange menn med innvandrerbakgrunn som benytter seg av velferdsordninger knyttet til barneomsorg. Det er komplekse grunner til at blant annet norskpakistanske menn i mindre grad enn majoritetsbefolkningen har «vanlig» lønnsarbeid. Fram til nå har foreldrepermisjonsordningene i liten grad vært tilrettelagt for den gruppen av befolkningen som driver med selvstendig næring. Det er samtidig et poeng at forestillinger om arbeidsdeling mellom kjønnene kan være mer seiglivet enn de faktiske endringer som nå kan spores i form av høyere utdanning og økende arbeidsdeltagelse blant norskpakistanske kvinner. Dette er fremdeles et uklart landskap, der mer kunnskap er nødvendig. ★

Litteratur

- Brandth, Berit og Elin Kvande 2003. *Fleksible fedre: maskulinitet, arbeid, velferdsstat*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Prieur, Annick 2004. *Balansekunstnere: betydningen av innvandrerbakgrunn i Norge*. Pax, Oslo.
- Walle, Thomas Michael 2004. Menn og maskuliniteter i en minoritetskontekst. I Øivind Fuglerud (red.): *Andre bilder av «de andre»: Transnasjonale liv i Norge*. Pax, Oslo.

j

346.012

a

 KOMMENTARVED LARS CHRISTENSENadr.
s. [132]

Ennå ikke formell likestilling mellom foreldre

Det er i strid med likestillingsloven at fedre som verken er gift eller samboende med barnets mor ikke automatisk har foreldreansvar for barnet. Det er Likestillingsombudets konklusjon etter behandlingen av en klagesak i vinter. Saken føyer seg inn i rekken av saker som dreier seg om likestilling mellom foreldre, både før og etter samlivsbrudd.

I dag er det bare gifte foreldre som automatisk har felles foreldreansvar, jf. barneloven § 35. Da Familiemeldingen (St.meld. nr. 29 (2002-2003)) ble behandlet i Stortinget høsten 2003 ble det klart at stortingsflertallet ønsker å innføre felles foreldreansvar også for *samboere* når farskapet er erkjent og paret har erklært at de bor sammen. Dette vil ventelig skje i løpet av 2005, jf. Ot.prp. nr 82 (2003-2004). Likestillingsombudet har for mange år siden slått fast at forskjellsbehandlingen av samboende fedre og mødre er i strid med likestillingsloven. Det er gledelig at denne forskjellsbehandlingen endelig bringes til opphør.

Regjeringen har imidlertid ingen planer om å styrke rettighetene til de fedre som *ikke er gift eller samboende* med barnets mor. Denne problemstillingen er ikke særlig grundig belyst i Familiemeldingen. Det sies at:

Reelt enslige mødre ved fødselen bør som i dag i utgangspunktet ha foreldreansvaret alene. Begrunnelsen er at moren i de fleste tilfeller vil ha hovedansvaret for barnet. Felles foreldreansvar som hovedregel ville pålegge mor søksmålsbyrden for å få foreldreansvaret alene. I dag er det far som må reise sak for å få del i foreldreansvaret. Slik bør det fortsatt være. Det er også mulig at flere ville nekte å oppgi farens navn hvis farskap automatisk ville føre til del i foreldreansvaret.

Barne- og familiedepartementet har i klagesaken for ombudet (sak 2003/405) utdypet hvorfor man ønsker å opprettholde regelen om at denne gruppen fedre ikke automatisk har foreldreansvar. Departementet mener at mange av disse fedrene rent faktisk har en så fjern tilknytning til barnet at det er rimelig at de har søksmålsbyrden for å få foreldreansvar. For eksempel vil felles foreldreansvar være problematisk i tilfeller der mor dør, og

det ikke har vært noen særlig kontakt mellom far og barn. Barnet vil da måtte flytte til far uten prøving av noen offentlig instans. I dag er det ingen automatikk i flytting av barnet til far hvis den avdøde moren hadde foreldreansvaret alene. I disse sakene må de som er interessert i å overta foreldreansvaret henvende seg til retten med begjæring om dette. Retten skal avgjøre saken etter hva som er best for barnet, jf. barneloven § 37.

Departementet trekker også fram at felles foreldreansvar innebærer at foreldrene må bli enige om en del avgjørelser som skal tas på vegne av barnet. Viktige beslutninger som må tas om barnets ve og vel kan bli blokkert, fordi foreldrene ikke blir enige. Dette gjelder for eksempel i spørsmål om valg av skole, spesialundervisning, medisinsk behandling, navnevalg, utstedelse av pass, religiøse spørsmål osv.

Det framheves også at felles foreldreansvar for denne gruppen foreldre vil medføre en økt fare for barne bortføringer til utlandet, fordi foreldre med foreldreansvar i utgangspunktet har rett til å ta med barnet utenlands uten den annens samtykke. Dette er særlig aktuelt der mor er norsk og far av utenlandsk opprinnelse, og vil kunne medføre store problemer i tilfeller der landet ikke har ratifisert barne bortføringskonvensjonen.

Departementet påpeker også at en regelendring vil kunne medføre at kvinner som ikke ønsker å dele foreldreansvaret med far vil nekte å oppgi hvem som er far til barnet, i stedet for å måtte gå veien om søksmål for å frata faren foreldreansvaret.

Etter Likestillingsombudets mening er det flere tungtveiende argumenter som taler for å endre barnelovens regel, slik at også de fedre som verken er gift eller samboende med mor automatisk får foreldreansvar. For det første er det i dag alminnelig enighet om fedres viktige rolle som omsorgspersoner, og om at de aller fleste barn har behov for

tett og god kontakt med begge foreldre (Se f. eks. Brandt og Kvande: *Fleksible fedre* 2003). Også fedre som ikke har foreldreansvar har rett til samvær og er bidragspliktige. Det er vanskelig å hevde at fedre som gjennom samvær og bidrag har en viktig rolle i barnas liv ikke skal ha formell innflytelse og medbestemmelsesrett i form av foreldreansvar. Det er også et faktum at de fedre som går til sak for å få foreldreansvar får medhold i de aller fleste tilfeller. Dette dreier seg riktignok først og fremst om fedre som har bodd sammen med barna, men rettspraksis tyder ikke på at terskelen for å få foreldreansvar er høy. Slik sett er det kanskje mer rimelig at den av foreldrene som ikke ønsker felles foreldreansvar må gå til søksmål.

Lovens signaleffekt kan også være uheldig ettersom loven kan oppfattes slik at disse fedrene ikke er fullverdige foreldre, og at de i utgangspunktet ikke er tiltenkt noen vesentlig rolle i barnas liv. Man kan også tolke loven slik at samfunnet ikke forventer at disse fedrene skal ta ansvar for sine barn.

Likestillingsombudet mener at de fleste av de argumentene departementet påberoper seg for å opprettholde dagens regel er vel så tungtveiende i de tilfeller der foreldrene har vært gift eller samboende og fedrene har en sterk tilknytning til barnet – altså der fedrene allerede har foreldreansvar (eller vil få det etter den bebudede regelendringen for samboere). I og med at departementets argumenter ikke fører til at fedre fratras foreldreansvar, kan de etter ombudets syn heller ikke være tungtveiende nok til å begrunne at fedre som verken er gift eller bor sammen med mor ikke skal ha foreldreansvar automatisk. Etter en avveining av de ulike argumentene kom Likestillingsombudet til at barnelovens regler om foreldreansvar i § 35 er i strid med likestillingslovens forbud mot forskjellsbehandling på grunn av kjønn. Barne- og familiedepartementet har påklaget

Likestillingsombudets avgjørelse til Klagenemnda for likestilling.

Avgjørelser fra Likestillingsombudet og Klagenemnda for likestilling i denne typen saker, der to lover er i konflikt med hverandre, vil ikke være bindende verken for regjeringen eller Stortinget. Avgjørelsene er likevel viktige for å framskynde endringer i regelverket, men dersom de politiske myndighetene ønsker å videreføre en eventuelt diskriminerende lovgivning står de fritt til det.

Saken om foreldreansvar føyer seg inn i rekken av saker om likestilling mellom foreldre før og etter samlivsbrudd som Likestillingsombudet har behandlet de siste ti årene. Sakene dreier seg blant annet om domstolenes manglende adgang til å idømme delt bosted, at samværsforeldre ikke har rett til skattefradrag for dokumenterte utgifter til barnetilsyn, ulike økonomiske overføringer til foreldre etter samlivsbrudd avhengig av omsorgsløsning, skjønnsutøvelse ved fastsettelse av barnebidrag og ulike regelsett for håndtering av konflikter om barnebidrag og reisekostnader. Likestillingsombudet har i alle disse sakene konstatert mangel på likestilling i regelverket. I noen tilfeller er det snakk om lovstridig forskjellsbehandling, i andre tilfeller vanskeliggjør regelverket likestilte løsninger.

I løpet av de siste årene har vi altså sett en klar økning av saker der fedre har vunnet fram med sine påstander om ulovlig kjønnsdiskriminering. De har i hvert fall vunnet fram overfor Likestillingsombudet. I de fleste av sakene lar imidlertid det reelle gjennomslaget – i form av regelendringer – vente på seg. Som Teigen og Skjeie har påvist i boka *Menn imellom* (2003) har likestillingshensyn ofte vikeplikt i møtet med andre hensyn. Dette viser seg å stemme også når det er menn som diskrimineres. I så måte er det illustrerende at det har gått omtrent ti år fra Likestillingsombudet gikk inn for at

samboende fedre skulle få automatisk foreldreansvar, til det (forhåpentligvis) blir gjennomført i år. Så vidt jeg har registrert er det ingen som har hatt vesentlige innvendinger mot denne endringen, men likevel har det tatt veldig lang tid. Det er altså ingen grunn til å forvente at de fedrene som verken er gift eller samboere vil få styrket sine rettigheter med det første. ★

Litteratur

- Brandth, Berit og Elin Kvande 2003: *Fleksible fedre: maskulinitet, arbeid, velferdsstat*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Skjeie, Hege og Mari Teigen 2003. *Menn imellom: mannsdominans og likestillingspolitikk*. Gyldendal akademisk, Oslo.

BOKANMELDELSER

**KARIANNE BJELLÅS GILJE OG
TONJE VOLD (RED.)
OPPDRAK: MAMMA, PAPPA.
FOTELLINGER FRA EN NY
GENERASJON FORELDRE**

Kagges forlag, Oslo 2004

Omtale ved Gry Heggli [132]

Boken Oppdrag: Mamma, pappa. Fortellinger fra en ny generasjon foreldre (OMP) er en faktabok på det store svangerskap-fødsel-foreldreskapsmarkedet. Redaktørene av boken har hatt som mål å skape en bok som er i samsvar med ønsker og behov hos norske, voksne mennesker som snart skal bli eller akkurat har blitt far og mor. Dette er boken som skal skille seg fra tidligere bøker om foreldreskap fordi den sammenlignet med

andre bøker i sjangeren er oppdatert. Den markedsføres med formuleringen: «Oppdrag MAMMA PAPPA skiller seg fra eksisterende litteratur ved å ta på alvor at barn som oftest er et felles ansvar for voksne kvinner og menn – sammen» (pressemelding). Dette har blitt en tykk bok, på hele 376 sider. Redaktørene karakteriserer den som et oppslagsverk, heller enn en bok som egner seg for lesning fra perm til perm. Rekken av tema strekker seg fra den første store avgjørelsen om hvorvidt man skal ha barn til diskusjoner om søvn, ernæring og trass. Både menn og kvinner deltar med egne erfaringer fra årene med små barn.

Bokens struktur gjenspeiler idealet om å skrive en bok for de(t) senmoderne familieprosjektet(ene). Den er kompleks, oppstykket og flerstemt. Den belyser en mengde aspekter ved prosessen rundt det å få barn, og det er mange som mener noe om mye. For oversiktens skyld kan man dele bokens tekster inn i tre kategorier:

- 1) Korte essays om egne erfaringer skrevet av etablerte journalister og forfattere som har fått dette skriveoppdraget fordi de har barn. Boken inneholder 28 slike tekster, 14 skrevet av mannlige skribenter (syv stk.) og 14 skrevet av kvinnelige skribenter (ti stk.).
- 2) Sitater fra innlegg på en elektronisk postliste som ble opprettet i anledning av

denne boken. 30 kommende og erfarne småbarnsforeldre deltok i en debatt via e-post.

3) Sitater fra fagbøker og skjønnlitteratur, dagspresse, statistisk sentralbyrå og offentlige rapporter.

OMP henvender seg til et bredt, men likevel klart avgrenset publikum. Det er ikke en vitenskapelig tekst, men en bok som er ment å skulle opplyse, trøste, inspirere og more mennesker som er i en spesiell livsfase. For å yte boken rettferdighet var det nødvendig å lese den med to hatter på, og som mor til to barn (født 1994 og 2000) var det ikke vanskelig å ta på seg morshatten. Hvordan fungerer så OMP i et innenfraperspektiv? Fint, i hvert fall et godt stykke inn i boken. Jeg leste med innlevelse og relaterte mine erfaringer til tekstene med glede og gjenkjennelse, humor og irritasjon. Etter hvert kom det over meg en følelse av matthet, og også av forutsigbarhet, for var det nå egentlig så mange ulike synspunkt som kom fram? Og hvem var egentlig disse e-postskribentene? Min forventning om at jeg skulle møte et mangfold av stemmer og erfaringer ble vendt til en opplevelse av at det var en avgrenset gruppe av foreldre som delte de aller fleste standpunkt. Hvordan permisjonstiden bør deles, hva som er det rette kosthold, erfaringer med tidsklemmen, holdninger til kontantstøtten osv. er det liten uenighet om. Mønsteret i fortellingene om svangerskap, barsel og foreldreskap ble også påfallende stereotyp, noe som selvfølgelig ikke er overraskende for en kulturviter med narrativitet som interesse, men observasjonen fikk meg til å stoppe opp og reflektere over hvordan boken fungerer.

Her er det nødvendig å erkjenne at den mer distanserte analytikerhatten nok hadde vært på hele tiden, og lesningen hadde fra begynnelsen av vekslet mellom identifikasjon og opplevelse på den ene siden og kritisk

refleksjon på den andre siden. Så tilbake til spørsmålet om representasjon. For å undersøke og problematisere inntrykket av ensretting og tildels moraliserende formaninger er det nødvendig å se nærmere på hva vi får vite om de ulike bidragsyterne.

De 30 foreldrene som er aktive på e-postdiskusjonene er alle rekruttert gjennom redaktørens nettverk. Mer får vi ikke vite, annet enn at de bor i Norge. De presenteres som representative for en ny generasjon foreldre, og mitt spørsmål er om de konstituerer en generasjon. Generasjonsbegrepet knytter sammen mennesker som har omtrent samme fødselsår, og kategoriseringen har til hensikt å avgrense en gruppe ut fra forestillinger om at denne samtidigheten i livsfase skaper felles erfaringer og verdier. Men hvor like blir mennesker av å starte sine liv på omtrent samme tidspunkt og ferdes samtidig gjennom livet? Hvor vesentlig er felles hendelser og tidsånd for en følelse av fellesskap? Bruken av generasjonsbegrepet krever en rendyrking av tidsperspektivet på bekostning av sosiale kategorier. Er det egentlig alder som først og fremst knytter denne gruppen sammen? Det ser ut som om kategorier som utdanning og yrkesbakgrunn kan være vel så relevante for å karakterisere stemmene vi hører i OMP.

Bokens skribenter gir alle sammen inntrykk av å uttrykke seg lett og ledig i skriftlig form. Dette er en selvfølge for de profesjonelle forfatterstemmene, men det er også et kjennetegn ved e-postdebattene, noe som er med på å underbygge inntrykket av et smalt utvalg. E-postskribentene håndterer også uanstrengt aktuelle forskningsresultater, mediedebatter og politiske vedtak i sin argumentasjon for verdier og handlinger. Eksempler på dette kan være referanse til Unicefs mor og barn-undersøkelse i debatten om sovevaner, parafraser fra Kompetente foreldre av pedagogen Margrethe Brun Han-

sen i diskusjonen om trass og grensesetting og referanser til språkstudier av samhandling mellom mor og barn i et innlegg om betydningen av å styrke barns sosiale kompetanse.

Her må jeg legge til det faktum at essayforfatterne også styrker tendensen til sosial ensretting, de er alle fra Oslo, Bergen, Trondheim, Stavanger og Tromsø (nærmere bestemt Vålerenga, Asker, Frogner, Blindern, Grünerløkka, Kampen, Torshov, Smestad, Kjelsås, Møhlenpris, Sverresborg og Våland).

Hva så med kjønnsperspektivet? OMP er inkluderende og nyanserende i så henseende at skeive familier, barnfrihet og barnløshet er tema på lik linje med svangerskap, fødsel og skilsmisser. Boken lever på den måten opp til målsettingen om å være mer altomfattende og å ta alle disse aspektene av det å få barn, på alvor. Mors- og farsrollen blir selvfølgelig også debattert, og det er stor enighet om foreldreskapets utfordringer og løsninger. Eksempler kan være fars og mors likeverd for barnet, og foreldrerollens betydning; det er ikke en altomfattende, fundamental identitet som reduserer andre roller til statistroller. Ett av bokens viktige tema er hvordan bokens mødre og fedre kan finne en balanse mellom ansvaret for og arbeidet med barn og familie, og sitt «andre» liv, som jobb og vennskapsrelasjoner.

Mitt første inntrykk av e-postinnleggene var at det var lenger mellom mannsstemmene enn forventet. For å få en oversikt talte jeg gjennom e-postinnleggene, og fant 222 innlegg skrevet av kvinner og 41 av menn (med et slingeringsmonn på +2). Dette forteller om en kjønnsmessig slagside, som jeg antar ikke var intendert fra redaktørens side, men som kan være et resultat av at svangerskap-, barsel- og spebarnsarenaen er feminint markert; terskelen for menns deltakelse er høyere enn for kvinner. Dette betyr dog ikke at mennene er fraværende i kvalitativ forstand, de ytrer seg med små drypp

jevnt over, med en markert topp på emnene *Papparevolusjon* og *Søvn*, og skaper på den måten et positivt mangfold i debatten.

Det er først og fremst de personlige essayene som best problematiserer de forutsigbare oppfatningene både av moderskap og farsroller. Disse er morsomme, tankevekkende, søte og krasse, slik denne sjangeren kan være på sitt beste. Et godt eksempel er Cecilie Engers lille tekst *Munnen full*. Hennes beskrivelse av en konversasjon mellom to mødre som slår følge fra barnehagen til hurtigbåten, setter ord på hva de krevende morsrolleforventningene kan få den klokkeste kvinne til å gjøre. Et annet er Hilde Sandviks essay *Den vedunderlege morsmakta*: «For den moderne mor tykkjest sosial aksept å ha passert omsorg som det viktigaste kriteriet for at eit lite barn skal lukkast, men OBS: Ikkje sosial aksept som i god oppdraging. [...] Mors oppgave er blitt å ila til og frå AS Heimen med reine klede, rette klede, leiker, det same som dei andre.» (Gilje og Vold 2004:153). Sandvik har et våkent blikk for karakteristiske trekk ved tilværelsen med små barn rundt det seneste århundreskiftet.

Det er også i essaysjangeren de nye fedrene høres best. De skriver om utfordringene med å lese vaskeanvisninger, om hverdagsmatpappaen, om å delta på fødselskurs, om å ha minst ett barn i dobbeltsengen og om praten mann og mann imellom på barselavdelingen. Ett av pappatekstenes sterkeste refreng er et behov for å gjøre det på menns vis: «Vi aner ikke hvordan. Men la oss lage vår egen papparolle. Ikke fortell oss hva vi gjør galt før vi sitter i våre barns bryllup» sier Per Asbjørn Risnes jr. i essayet *Pappa-min* (Gilje og Vold 2004:156). Hvordan kan vi forstå dette insisterende behovet for å gjøre det annerledes? Annerledes enn egne fedre og ikke minst annerledes enn barnas mødre? Denne bokens fedre vil gjøre det litt røffere, litt mindre alvorstungt, litt mindre detaljrik-

sert enn mødrene. Her ser vi konturene av en kjønnsdikotomisering som ikke skiller seg fra den særartstenkning som dominerer også på andre arenaer.

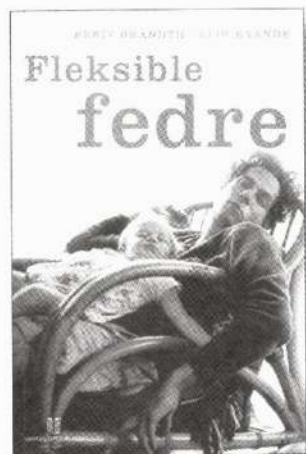
Jeg håper at denne anmeldelsen, til tross for mine kritiske betraktninger, har formidlet at arbeidet med boken har vært stimulerende og engasjerende. OMP har i en akademisk kontekst først og fremst verdi som en interessant samling ytringer fra det 20. århundre. Mange vil kunne nyttiggjøre seg de ytringer om verdier, synspunkt og praksiser som her er dokumentert. Det er samtidig viktig også å merke seg at den forutsigbare og politisk korrekte diskursen boken representerer i all sin overbevisning, er en dominerende stemme og en aktør i utformingen av framtidens foreldreskap. Som kulturviter og kjønnsforsker er jeg betenkt over fraværet av de mange andre, og nysgjerrig på praksis og verdier hos det store flertallet som OMP ikke gir stemme til. ★

BERIT BRANDT OG ELIN KVANDER FLEKSIBLE FEDRE

Universitetsforlaget, Oslo 2003

Ved Helene Aarseth

o. [132]

«De nye fedrene» har det siste tiåret vært tema for et rikt antall bøker og artikler. Mens mange av de internasjonale bidragene heller mot å betrakte «de nye fedrene» som ideologisk diskurs eller abstrakt ideal, har nordiske studier i større grad analysert konkrete endringsprosesser i faderskapet – i spenningsfeltet mellom ideal og praksis.

Berit Brandt og Elin Kvande er viktige bidragsytere på dette feltet, og boka *Fleksible fedre* videreutvikler deres tidligere studier av «nye fedre». Boka handler om utforming av faderskap og maskulinitet i spenningsfeltet mellom «grådige» arbeidsorganisasjoner, prinsipielt likestilte parforhold og «farsvennlige» velferdsstatsordninger. Mer konkret tar den utgangspunkt i innføringen av en egen «fedrekvote» i foreldrepermisjonen på midten av 90-tallet. Denne reformen, som i utgangspunktet ble regnet som en svært radikal reform med innslag av «statlig tvang», er på kort tid blitt en ønsket og «naturlig» måte å organisere den tidlige barneomsorgen på. Men hvilke endringer åpner egentlig pap-pakvoten for? Hva skjer med fedres omsorgs-praksis og jobborientering når åtte av ti menn er hjemme med barnet en måned av barnets første leveår?

Betegnelsen «fleksibel» går som en rød tråd gjennom boka og gis ulike betydninger. Et hovedpoeng er at vi er inne i en periode med sterk forandring, og at vi ikke kan finne entydige mønstre eller ett nytt fars-skap. Begrepet «fleksible fedre» skal gripe variasjon og mangfold i det som skjer når menn skal inn på nye handlingsarenaer som tidligere har vært bebodd av kvinner. Et av bokens hovedfunn er likevel at fedre som har det daglige ansvaret for barnet over en sammenhengende periode opplever høyst konkrete endringsprosesser. Her beskrives blant annet økt kompetanse i å se barnets behov, utvidelse av eget følelsesregister og en behovsstyrt tidsoppfatning og organise-

ring av dagen. Forfatterne gir en interessant og overbevisende beskrivelse av slike erfaringsgenererte endringer hos fedrene. Innholdet i endringene blir på et vis tydeligere ved at de kontrasteres med opplevelsene til fedre som har tatt ut fedrekvote mens mor har vært hjemme eller som har stykket opp fedrekvoten. I denne situasjonen beskriver fedrene hjemmeperioden mer som en slags «vanlig søndag», og i mindre grad som kilde til læring og utvidelse.

En av bokas hovedstyrker er nettopp at den får fram fedrenes egne stemmer, deres egne opplevelser og fortolkninger av det de gjør. Her inntar forfatterne en åpen, eller skal vi si fleksibel, synsvinkel og tilnærming. De er ikke ute etter å «avsløre» uoverensstemmelser mellom ideal og praksis, men å finne ut hvordan fedrene aktivt tar i bruk diskurser, for eksempel om «den nye, nærværende far», i utformingen av sine praksiser. De erfaringsgenererte endringsprosessene som settes i gang når far har ansvar for barnet i permisjonstiden veves sammen med diskursen om «den nærværende far» som bidrar til at fedrene kan gjøre disse erfaringene til en del av sin identitet som fedre og menn. Samtidig trekker forfatterne opp et viktig spenningsforhold mellom den nærværende og fraværende far, og vi ser hvordan de nærhetsskapende erfaringene står i fare for å forbli begrenset eller kortvarig. Så snart fedrekvoten er over, trekkes mange av «de nye fedrene» inn i arbeidslivets magnetfelt og blir fraværende fedre som strekker seg langt for å kunne møte kravene fra et grådig og forførende arbeidsliv.

Selv om forfatterne i stor grad følger fedrenes egne opplevelser og har et godt grep på dobbelthet og ambivalens, ser vi også tidvis at dette grepet svekkes av en underliggende forståelse av at det er noe som er i mennenes interesse *som menn*, i egenskap av å konstruere seg i forhold til kul-

turelt dominerende maskulinitetspraksiser, eller hegemonisk maskulinitet. Dette gjelder for eksempel når det nærværende faderskapet beskrives som et avgrenset prosjekt som ikke rokker ved fedrenes hovedpraksis, som er å gi jobben forrang. I stedet for å holde på dobbeltheten og den nyskapning som den åpner for, slipper de taket i sine egne overbevisende beskrivelser av det som skjedde med fedrene som følge av perioden med omsorgsansvar, og punkterer dermed noe av spenningsforholdet mellom fedrenes orienteringer mot det grenseløse jobblivet og det nærhetskrevende familielivet. Kanskje kan man innimellom også ane en lett moraliserende stemme i teksten: «De er nærværende når det er tid for det, og fraværende når det er tid for det» (s. 205). Underforstått: Mennene vil gjerne ha tid med barna som et gode som velferdsstaten ordner for dem, men for øvrig er de lite interessert i endringer i den hegemoniske maskuliniteten og arbeidets primat. Men hva skjedde med de erfaringene fedrene beskrev fra permisjonstiden og hvordan påvirker disse erfaringene deres opplevelse av kravene i arbeidslivet etterpå? Er det ukomplisert å gå tilbake til 60 timers arbeidsuke? I denne sammenheng kan det også nevnes at forfatterne til tider tar litt lett på det spenningsforholdet mennene befinner seg i mellom forsørgermaskulinitet og omsorgsmaskulinitet. Her kunne man tenke seg at forfatterne pirket litt mer i fedrenes egne fortellinger om sin utforming av faderskapet. For selv om fedre i høyinntektsgruppen ikke selv definerer forsørgerhensyn som en viktig grunn for å jobbe mer, kan det kanskje være mer komplekse beveggrunner som er ute og går i vårt konsumsamfunn?

Et annet eksempel der analysen kunne ha gått mer inn i mennenes egne opplevelser er i kapittelet om husarbeidet som kamparena. En av konklusjonene i boka er at «husarbeidet ikke inkluderes i fedrenes

omsorgsprosjekt i noen særlig grad, og at den nærværende far ikke er en likestilt far» (s. 206). Her beskriver forfatterne et mønster der fedrene ser omsorg som et kjærlighetsprosjekt i relasjon til barnet mens de ser husarbeid som et likestillingsprosjekt i relasjon til partneren. Trolig berører de her sentrale aspekter ved pågående endringer i utforming av familie og foreldreskap. Likevel blir det noe begrensende ved analysen når mennenes deltakelse i husarbeidet i utgangspunktet ser ut til å studeres som et spørsmål om å «ta sin del av byrdene» og hvor lik deling av oppgavene er den eneste variabelen mennenes praksis måles i forhold til. Her kunne man tenke seg alternative tilnærminger. For det første viser tidsbrukstatistikken at kvinnene de siste tiåra har redusert tid brukt til husarbeid kraftig, slik at kvinners og menns utforming av foreldreskap og familie på den måten faktisk nærmer seg hverandre. For det andre kunne man kanskje ha funnet andre mønstre om man hadde spurt hvordan fedrene opplever ulike aktiviteter i hjemmet. Mennenes økte deltakelse i matlaging fortolkes for eksempel i boka som en forlengelse av det daglige omsorgsansvaret der «den som henter handler inn og lager middag». Men ved å plassere alt husarbeid inklusive matlaging i bås som uønsket byrde bidrar forfatterne kanskje til å redusere matens betydning for utforming av maskulin identitet i det senmoderne samfunnet? Kanskje kunne man med en mer åpen forståelse her fått bedre tak i hvordan «de nye fedrene» – i likhet med mødrene – utformer nye måter å gi omsorg og drive A/S Hjemmet på i møtet med det fleksible arbeidslivet.

Boka er imidlertid allerede svært kompleks, og griper over mange temaer og problemstillinger som behandles på en autoritativ og instruktiv måte. Forfatterne redegjør også for de ulike teoretiske tilnærminger på en pedagogisk tydelig måte, ved

at abstrakte teoretiske posisjoner illustreres med konkrete empiriske tilnærminger. Dette gjør at flere av kapitlene i boka også kan anbefales til bruk i undervisning. Boka gir også et godt inntak til å forstå endringer i utforming av faderskap i dagens Norge på en måte som kan gi viktig ny innsikt både for beslutningstakere, forskere og den interesserte leser. Et eksempel her er den empirisk-baserte begrunnelsen for en av forfatternes hovedkonklusjoner: Fleksible fedre trenger ufleksible løsninger for å sette grenser i forhold til grådige arbeidsorganisasjoner. ★

ARNFINN J. ANDERSEN MENN SKAPER ROM FOR FORELDRESKAP OG FAMILIE. FADERSKAPETS BETINGELSER I EN HETERONORMATIV KULTUR

NTNU, 2003

Ved Thomas Johansson

Det nya faderskapet?

Det finns idag en omfattande litteratur om fäder och faderskapets betingelser i det samtida västerländska samhället. En stor del av

af
Swe
(a)

2. (132)

denna litteratur har sin hemvist inom den framväxande mansforskningen. Under 1990-talet ökade intresset radikalt för forskning om fäder. Framför allt intresserar sig forskare för «det jämställda faderskapet». De bilder av fäder som växer fram i denna forskning är dock tvetydiga. Det finns ett omfattande empiriskt stöd för att män har förändrats och att de tar en större del av ansvaret för barn och hem. Samtidigt finns det statistik som visar att män fortfarande intar den starkaste försörjarpositionen i familjen, utför mindre hushållsarbete och ägnar mindre tid åt barnen än mödrarna. Hur skall vi då sammanfatta läget? I studier av hur nordiska män förhåller sig till familj och föräldraskap visar det sig att det finns en stark familjeorientering. I sina formuleringar visar män att de knyter an till en mer omvårdande fadersmodell. Kravet på att vara försörjare har tonats ned, och arbetet värderas inte lika högt som tidigare. Sammantaget pekar en rad undersökningar på framväxten av ett delvis nytt faderskap. Samtidigt ger statistiken en annan bild. Fäderna står för 2/3 av familjens inkomster. Dessutom arbetar män i större utsträckning än kvinnor heltid. Fördelningen av föräldraledighet är också väldigt skev. Införandet av det som i Sverige kallats «pappamånader» har visserligen lett till en ökad fadersnärvaro, men till övervägande del är det kvinnor som stannar hemma med små barn. Även om det är rimligt att tycka att utvecklingen går långsamt, är det också viktigt att peka på de reella förändringarna som synligörs i ideal och normer.

Forskare är eniga om att de största hindren för en utveckling mot jämställdhet och mer fadersnärvaro står att finna i hur arbetslivet är organiserat. Många föräldrar tvingas välja mellan arbete och familjeliv. Även om fäder vill engagera sig och ta sitt ansvar, sträcker sig denna ambition ofta inte längre än till vad som sanktioneras positivt av

arbetsgivare och företag. Nordiska män deltar idag i allt större utsträckning i hushållsarbetet. Men det är fortfarande kvinnor som tar huvudansvaret för hushållsarbete och barn. Det finns en tendens att män deltar i de «roliga» delarna av föräldraskapet, medan kvinnorna får ta ansvar för resten. Arbetsdelningen är fortfarande sådan att männen tar ansvar för lek, sport och uteaktiviteter, medan kvinnorna har sitt ansvarsfält i hemmet. Strävan att bryta upp denna arbetsfördelning innebär också att framväxten av nya föräldraidentiteter uppmuntras. Kopplingen mellan pappaforskning, jämställdhetsinitiativ och familjepolitik är relativt stark och tydlig i Norden. Det finns en strävan efter att skapa en bild av mannen som omvårdande och närvarande. Snarare än att tala om hur familjens sönderfall påverkar barn och ungdomar, formuleras här en vision om ett nytt faderskap.

Arnfinn J. Andersens doktorsavhandling utgör ett viktigt bidrag till den nordiska diskussionen om faderskap. Till skillnad från annan pappaforskning intresserar sig Andersen för vad som händer med fäder som befinner sig «i utkanten» av det moderna föräldraskapet. Det handlar om fäder som på något sätt faller utanför ramen för det heterosexuella föräldraskapet och den klassiska kärnfamiljen. Detta är en kvalitativ studie av faderskap. Andersen har intervjuat sammanlagt 17 män. Dessa fördelar sig på två urvalsgrupper. Dels handlar det om relativt heterogen grupp av heterosexuella fäder, som efter en skilsmässa har huvudomsorgen för sina barn. Dessa män valdes ut via en enkät. Dels rör det sig om en grupp av sju homosexuella män. De sistnämnda rekryterades via föreningen *Homofile og barn*. Tanken med detta urval är att studera hur män som på olika sätt avviker från det traditionella heterosexuella sättet att organisera familjen, förhåller sig till sitt faderskap. Valet av två

disparata grupper skapar ett utrymme för att reflektera över olika sätt att «göra faderskap».

Avhandlingen har sin teoretiska hemvist i genus- och familjeforskning. Andersen intresserar sig för hur dessa fäder organiserar sitt vardagsliv och hur detta tar sig sociala och rumsliga uttryck. På vissa sätt är detta en bok som bryter ny mark inom forskningen om faderskap. De grupper av män som Andersen studerar brukar annars lysa med sin frånvaro i denna litteratur. Dessutom får vi ta del av inträngande och närgående porträtt av männens sätt att organisera sina liv kring barnen.

Några funderingar och reflektioner

Avhandlingen väcker en hel del intressanta frågor. Den rör sig i ett område som är tämligen utforskat. Hur organiserar homosexuella män sitt faderskap? Hur ser det ut för män som har huvudomsorgen för sina barn? Detta är spännande frågor som i förlängningen handlar om hur den moderna familjen konstrueras. Vi vet fortfarande relativt lite om hur dagens familjer ser ut, speciellt de familjekonstellationer som inte passar in i de vanligast förekommande mönstren. Vilka förväntningar har man då som läsare? Vilka fäder är det vi kommer att möta? Det visar sig att det sätt som Andersens fäder organiserar sitt vardagsliv passar väl in i bilden av den moderna omvårdnadsfadern. Detta gäller kanske speciellt de ensamstående fäderna, som tillbringar en stor del av sitt vardagsliv tillsammans med barnen. De «tvingas» på så sätt att ta över en hel del av de uppgifter som traditionellt sett har tillfallit mödrarna. Här talar också Andersen om hur papporna både «faddrar» och «modrar». Dessa resonemang visar att det är svårt att helt bryta sig loss från traditionella könskategorier, och då menar jag tanken om att män och kvinnor har olika kompetensområden. Idag

kan vi dock se hur sambandet mellan kön och funktion luckras upp, det är till exempel inte längre självklart att det uteslutande är mödrarna som skall ta hand om barnen under de första levnadsåren eller att fäderna bara skall arbeta och meka med bilen. Vi lever i en tid då den polära föreställningen om manligt och kvinnligt fortfarande styr tänkandet, men där det finns goda möjligheter att kritisera och utveckla familjen i en jämställd riktning.

De homosexuella männens sätt att organisera sitt vardagsliv och sitt faderskap påminner en hel del om deltidspappors situation. Barnen bor till exempel ofta med mödrarna. Detta innebär att männen utvecklar någon form av umgängesmönster med barnen. Familjen bestämmer tillsammans hur ofta och vid vilka tidpunkter barnen skall vara hos männen. Detta väcker ju en hel del funderingar på vilken roll dessa fäder får, och varför de inte tillbringar mer tid med sina barn. Hur kommer det sig att detta mönster faller ut på ett ganska «traditionellt sätt»? Här behövs det helt klart mer forskning.

Avhandlingen tydliggör en del av de problem som finns med att forska om moderna och utsträckta familjer. Ofta är det svårt att veta hur familjebilden egentligen ser ut. Andersen koncentrerar sig här på fäderna, men vi vet väldigt lite om hur samspelet mellan barn, mödrar och fäder ser ut. Familjeforskningen har ju haft en tendens att koncentrera sig på «delarna» i familjen. Antingen har det handlat om ingående studier av mödrars situation, eller om hur fäder organiserar sina vardagsliv. Dessutom finns det många studier av styvfamiljer, fosterfamiljer, deltidspappor, ensamstående mödrar och så vidare. Det som saknas är studier som fokuserar det komplexa samspelet mellan de individer som ingår i mer eller mindre komplexa familjebilder.

Andersen påbörjar här ett arbete som är väl värt att följas upp. Avhandlingen bryter

ny mark om «pappaforskningen». Men jag har en del invändningar eller kanske snarare förslag på teman som skulle kunna utvecklats mer eller på annat sätt.

Kritiska kommentarer

Detta är en i många avseende gedigen och bra genomförd studie. Jag vill ändå ägna lite utrymme åt några kritiska reflektioner. Min kritik handlar om: a) bristen på ett utvecklat genustänkande, b) urvalet av fäder och c) metodologi.

Andersen refererar visserligen till en hel del relevant genuslitteratur, men jag saknar ett mer stringent förhållningssätt till kön. Vilket könsbegrepp används egentligen? Referenser till Nancy Chodorow och användandet av begrepp som «modra» och «fadra», antyder att Andersen hör hemma i ett ganska polärt och statiskt könstänkande. Samtidigt finner vi referenser till Judith Butler och ett mer poststrukturalistiskt förhållningssätt. Här efterlyser jag en mer genomarbetad teoretisk ståndpunkt. Som det är nu blir man som läsare lite förvirrad. Dessutom påverkar denna teoretiska förvirring analysen av det empiriska materialet. I detta sammanhang hade avhandlingen vunnit på att tydligare knyta an till mansforskning och den omfattande anglosaxiska och nordiska litteraturen om fäder och faderskap. Genom att ställa denna specifika och utmärkta studie av homosexuella fäder i relation till en bredare forskning om fäder, hade det varit möjligt att utvinna ytterligare några starka poänger ur avhandlingen.

Valet av två ganska disparat grupper av män skulle kunna ha varit en tillgång. Som det är nu saknas det en rejäl analys av hur dessa grupper förhåller sig till den hegemoniska manligheten, den heteronormativa ordningen och till varandra. Resonemangen om de homosexuella fäderna är glasklara

och logiska. De knyter väl an till syftet att problematisera faderskapets betingelser och förutsättningar. Dessutom ställer denna grupp av fäder en del intressanta frågor till oss som läsare, som berör den heteronormativa ordningen och dess relation till dagens föräldraskap. Däremot är det svårare att se på vilket sätt de heterosexuella ensamstående fäderna bidrar till en sådan diskussion. I varje fall hade det krävts lite mer arbete för att «sälja in detta» till oss läsare. Dessa män är visserligen ensamma vårdnadshavare till sina barn, vilket är udda, men de avviker annars inte nämnvärt från mycket annat heterosexuellt faderskap.

Andersen lägger stor vikt vid det rumsliga. Han knyter bland annat an till Lefebvres teorier om det sociala och fysiska rummet. Detta är i och för sig ett utmärkt initiativ. Helt klart skulle familjeforskningen ha nytta av att på ett tydligare sätt teoretisera kring rummets olika betydelser. Många av resonemangen landar tyvärr ganska platt. Det händer inte så mycket i analyserna av empirin och det är svårt att se riktigt klart hur diskussionen om det rumsliga förs in i diskussionen om det heteronormativa faderskapet. Här hade till exempel ett annat metodval kunnat vara en lösning, eller i varje fall en tydligare koppling mellan teori och empiri. Personligen tror jag att Andersen är något på spåret här. Det skulle gå att skriva en intressant rumslik berättelse om familjen. Av detta blir det dock enbart några nedslag i hur fäderna organiserar sitt rumsliga vardagsliv.

Sammantaget är detta ett gediget hantverk. Det finns dessutom spår till en del riktigt intressanta analyser och infallsvinklar. Mycket av detta kvarligger som obearbetat och outvecklat. Det hade också behövts en utförligare och mer systematisk diskussion av urvalets betydelse för studien. Möjligtvis hade det varit bättre att enbart studera de homosexuella fäderna, för att skapa en större homogenitet och kraft i resonemangen.

Familj i förändring

Avhandlingen hör hemma inom en rad olika forskningsfält. Dels är det ju uppenbarligen en studie som tillför en hel del till mans- och pappaforskningen. Därmed är det ju också en genusvetenskaplig studie. Men det går också mycket väl att läsa avhandlingen som ett bidrag till familjeforskningen. Jag skall avsluta med att säga något kort om det sistnämnda fältet.

Familjeforskningen har på senare år börjat intressera sig för de drastiska förändringar som uppenbarligen äger rum i den «moderna familjen». Anthony Giddens studie av intimitetens omvandlingar har för många forskare varit en stor inspirationskälla. Hans tankar om hur intima relationer förändras över tid, och att vi idag lever i en tid där människor i allt större utsträckning ställer frågor kring relationer och familjeliv, har inneburit något av en nytändning för denna forskningstradition. Giddens talar om ett reflexivt förhållningssätt. Människor vänder sig till litteratur eller andra informationskällor som ger råd och tips om hur man skall undvika skilsmässor, utveckla sina intima relationer och bli bra föräldrar. Populärpsykologin och självhjälpsgenren i stort har fått «vind i seglen». Det är idag svårt att undvika detta flöde av teorier och tankar om «det intima livets alla problem». Mycket av denna litteratur präglas tyvärr av ett ganska konservativt och föga nytänkande sätt att närma sig familje- och relationssfären.

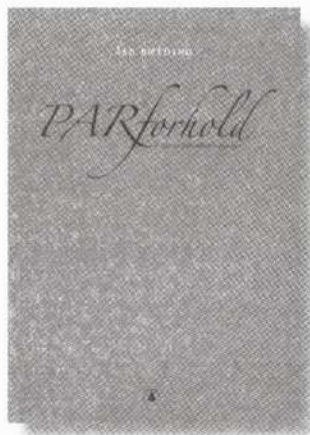
Just därför finns det idag också ett stort behov av vederhäftig forskning, som kan bidra till att nyansera bilden av «den moderna familjen». Andersens bok utgör ett gott exempel på hur detta kan se ut. Hans undersökning om fäder utgör en solid motvikt till en hel del av den populärpsykologi som tenderar att influera vardagsmänniskans tänkande kring familjer och fäder. Tyvärr är det

nog ganska få som kommer att finna och att kunna läsa boken. Vanligtvis når avhandlingar inte så långt utanför vetenskapssamhället. ★

ÅSE RØTHING PARFORHOLD. IDEALER, FORHANDINGER, STRATEGIER

Gyldendal Akademisk, Oslo 2004

Ved Charlott Nyman

I boken *Parforhold. Idealer, forhandlinger, strategier*, som är en omarbetning av sin doktorsavhandling från 2002 vill Åse Røthing studera hur heterosexuella parförhållanden formas, organiseras, upplevs, och förstås, mot bakgrund av gängse ideal om heterosexuella parförhållanden – dvs. de föreställning, förväntningar och normer om hur parförhållanden bör vara. Dessa ideal och föreställningar är enligt författaren inte statiska utan är avhängiga sociala faktorer, t.ex. nämner hon några förändringar i det norska samhället som haft betydelse för hur parförhållanden utformas och förstås: jämställdhet som norm har lett till förändrade förväntningar som både kvinnor och män har på parrelationer, en ökad acceptans för sexuella

relationer mellan partner av samma kön, det ökade antalet partners man numera har genom livet (och därmed en högre frekvens av separationer), och en ändrad betydelse av kärlek och sexuella relationer («intimitetens omvandling»). Røthings huvudintresse är att undersöka vilken betydelse kön har för de processer som äger rum i heterosexuella pars liv, och hon grunder sina analyser på två typer av olikheter – olikheter knutna till kön och olikheter knutna till parternas religiösa tro. Författaren redogör för sin egen vetenskapliga bakgrund inom teologi, religionssociologi och konstruktivistiskt genusteori. Hon redogör även kort för sin personliga bakgrund vad gäller religiös tro. Denna bakgrund lyser igenom i hennes val av fokus och har haft betydelse för analyserna, vilket hon själv diskuterar på flera ställen.

Nio par «på tvers av tro» och kön

Författaren har intervjuat nio heterosexuella par - kvinnor och män mellan ca 30–40 år gamla där den ena är «aktiv» eller «personlig kristen» och den andra «icke-kristen». I fyra av paren var det mannen som var personlig kristen och i fem var det kvinnan. De icke-kristna hade en mer eller mindre likgiltig eller moderat kritisk inställning till kristendom eller till den norska kyrkan medan de personlig kristna beskrivs (och beskriver sig själva) som moderata eller «radikala» kristna. Hon medger att kategoriseringen är grov och något problematisk, och hon gör därför en diskussion om dessa och andra kategoriserande begrepp. Hon redogör även för en del forskning om religion och tro, dels för att ge läsarna en bakgrund för de religiösa spörsmål hon behandlar, dels för att sätta in sina par i ett sammanhang vad gäller religion och tro i dagens Norge. Även om en del av de frågorna hon vill få svar på har att göra med hur par förhåller sig till och hanterar de eventuella

motsättningar som kan uppstå som ett resultat av olikheter i trospositioner, är hon främst intresserad av frågor som heterosexuella par i allmänhet måste förhålla sig till och i de processer som äger rum i dessa.

I ca tvåtimmars långa intervjuer (med kvinnan respektive mannen separat) diskuterades ett antal frågor om informanternas egen gudstro, livssyn och eventuell kyrklig/kristen aktivitet, men också frågor om vilken betydelse parternas olika ståndpunkter vad gäller dessa aspekter har för parrelationen. Intervjuerna behandlar även teman kopplade till parrelationer mer allmänt, t.ex. samlevnadsideal, förhandlingsstrategier, förväntningar på en/sin partner och relationen samt erfarenheter och praxis från vardagslivet. Betydelser av kön för de olika aspekterna av parrelationen är ett genomgående tema i intervjuerna och en given utgångspunkt för analyserna. Författaren argumenterar för att hennes fokus på och intresse för betydelsen av föreställningar om kön, för hur par konstruerar sig själva (som kvinnor/män, som kristna/icke-kristna och som par) och för hur de praktiskt hanterar olika aspekter av vardagslivet gör att bokens frågeställningar och resultat är relevanta för en större grupp än de hon intervjuat.

Teoretiska och analytiska utgångspunkter

Varför författaren har arbetat om sin avhandling framgår inte i boken, men däremot diskuterar hon förändringar i bokens fokus i relation till avhandlingens. Dessa, och relationerna mellan dem, diskuteras i bokens andra kapitel. Här lägger hon även fram sina teoretiska utgångspunkter. Røthing utgår ifrån en konstruktivistisk förståelse av verkligheten (à la Berger och Luckmann), men även ifrån en konstruktivistisk syn på kön; verkligheten allmänt, men även kön

betraktas som sociala konstruktioner och är därmed ostabila och föränderliga. Viktiga inspirationskällor för författaren har varit feministisk genusforskare Carin Holmberg och Hanne Haavind som båda har studerat processer som äger rum inom parrelationer. En utgångspunkt för författaren har varit att försöka få syn på hur manlig dominans reproduceras i parrelationer. Även om Røthing har velat belysa dessa processer har hon även varit intresserad av att synliggöra den komplexitet som präglar parrelationer. Hon har försökt lyfta fram flera möjliga tolkningar av informanternas berättelser. Här kommer även teorier kring senmodernitet in i analysen. I dessa betonas värden som t.ex. individualitet och jämställdhet. Hon påpekar att hennes tema – religiös tro – kan vara en fördel i försök att synliggöra komplexa processer och mekanismer i parrelationer då det inte är ett etablerat tema inom feministisk forskning. Detta kan leda till mer reflekterade (och mindre «politiskt korrekta») berättelser från informanterna. Vad gäller t.ex. fördelning av hushållsarbete och omsorgsansvar finns en utbredd förståelse för vad som förväntas och för hur man «bör» förhålla sig och göra (enligt normerna om jämställdhet). Gällande förhandlingar knutna till frågor om religiös tro och praxis finns inte «givna» svar på samma sätt vilket gör att informanterna kan mer fritt resonera kring dem och söka mening; därmed blir deras svar mindre förutsägbara.

Att «göra» kön, par och tro

Genom att vara generös med citat från intervjuerna ges läsarna en inblick i många av de konkreta och abstrakta frågor som kvinnor och män i de flesta parrelationer idag tvingas handskas med. Med hjälp av citat visar Røthing hur kvinnlig underordning och manlig överordning (fortfarande) reproduceras. Hon

visar också hur kön har betydelse dels för hur vi förstår oss själva allmänt, dels som en del av en heterosexuell parrelation. Genom att synliggöra mekanismer och strategier visar hon hur parrelationen men även hur «kristen» och «icke-kristen» konstrueras av kvinnor respektive män. Oliktidighet har en central roll i analyserna. Oliktidigheter i religiös tro framställs av informanterna som problematiska och tonas därför ofta ner. Oliktidigheter vad gäller kön problematiseras inte, utan ses som självklara och «naturliga» av informanterna. Parens berättelser syftar ofta till att förklara hur de kan bilda och upprätthålla parrelationer «på tvers av tro». Tolkningarna visar tydligt på den «krock» som ofta äger rum dels mellan olika områden och prioriteringar i parens vardagsliv, dels mellan olika ideal. Samtidigt visar Røthing att kategorierna hon arbetar med – personlig kristen, icke-kristen, man, kvinna, heterosexuell – inte alltid är självklara för de kvinnor och män hon intervjuat. De verkar vara i färd med att problematisera och destabilisera «givna» kategorier och att ge dem ny innehåll och mening. Författaren lyckas väva ihop olika forskningsområden – genusforskning, organiseringen av parrelationer och religionssociologi – till en intressant och givande framställning av hur kön, par och tro «görs». Just det faktum att hon lyckas väva ihop dessa gör att även de mer «renodlade» delarna (om genus, parrelationer respektive tro) blir intressanta för alla. De djupgående analyserna och kopplingarna mellan de olika områdena gör boken intressant och givande läsning för forskare inom områden familj- och parrelationer, genus och religion. Tack vare bokens tillgänglighet är den även lämplig för (något mer avancerade) studenter inom dessa ämnen. ★

BIDRAGSYTERE

Ellen Andenæs, førsteamanuensis

Institutt for språk- og kommunikasjonsstudier
NTNU, 7491 Trondheim

Tlf.: 73 59 82 34

E-post: ellen.andenaes@hf.ntnu.no

Trine Annfelt, forsker

Senter for kvinne- og kjønnsforskning, Institutt for
tverrfaglige kulturstudier, NTNU,
7491 Trondheim

Tlf.: 73 59 18 98

E-post: trine.annfelt@hf.ntnu.no

Hege Brækhus, førsteamanuensis

Det juridiske fakultet

Universitetet i Tromsø, 9037 Tromsø

Tlf.: 77 64 41 93

E-post: hege.braekhus@jus.uit.no

Lars Christensen, nestleder

Likestillingsombudet

Postboks 8048 Dep, 0031 Oslo

Tlf.: 24 05 59 72

E-post: lars.christensen@likestillingsombudet.no

Maria Eriksson, forsker

Institutionen för genusvetenskap

Göteborgs universitet

Box 215, 405 30 Göteborg, Sverige

Tlf.: + 46 (0)31 773 52 24

E-post: maria.eriksson@wmst.gu.se

Gry Heggli, førstelektor

Seksjon for kulturvitenskap, Institutt for kultur-
studier og kunsthistorie, Universitetet i Bergen

Sydnesplassen 12/13, 5007 Bergen

Tlf.: 55 58 31 89

E-post: gry.heggli@ikk.uib.no

Thomas Johansson, forskare

Centrum för kulturstudier, Institutionen för estetik,
kultur och medier

Göteborgs universitet

Box 200, 405 30 Göteborg, Sverige

Tlf.: + 46 (0) 31-773 58 69

E-post: thomas.johansson@kultur.gu.se

Jørgen Lorentzen, forsker

Senter for kvinne- og kjønnsforskning

Universitetet i Oslo

Postboks 1040 Blindern, 0315 Oslo

Tlf.: 22 85 89 46

E-post: j.l.lorentzen@skk.uio.no

Charlott Nyman, universitetslektor

Sociologiska institutionen, Umeå universitet

901 87 Umeå, Sverige

Tlf.: +46 (0)90 - 786 60 07

E-post: Charlott.Nyman@soc.umu.se

Kari Skrede, forskningssjef

Seksjon for demografi og levekårsforskning

Statistisk sentralbyrå

Postboks 8131 Dep, 0033 Oslo

Tlf.: 21 09 48 63

E-post: Kari.Skrede@ssb.no

Thomas Michael Walle, doktorgradsstipendiat

NOVA

Pb 3223 Elisenberg, 0208 Oslo

Tlf.: 22 54 12 72

E-post: tmw@nova.no

Helene Aarseth, doktorgradsstipendiat

Senter for kvinne- og kjønnsforskning

Universitetet i Oslo

Postboks 1040 Blindern, 0315 Oslo

Tlf.: 22 85 89 48

E-post: helene.aarseth@skk.uio.no

NASJONALBIBLIOTEKET AVD. OSLO
SEKSJON FOR PERIODIKAINDEKSERING
POSTBOKS 2674 SOLLI
0203 OSLO

****/SE3

Depotbiblioteket

h060 46 394

RETURADRESSE:

KILDEN
Grensen 5
0159 Oslo

UTGIVER

KILDEN, Informasjons- og dokumentasjonssenter for kvinne- og kjønnsforskning i Norge
<http://kilden.forskningsradet.no>
tidsskrift@kilden.forskningsradet.no
Tlf.: 24 05 59 95

TIDS SKRIFT FOR KJØNNES FOR SKJØNNING

Nr. 2 2005